

ІНСТИТУТ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗЛОЧИННОСТІ
АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ

Д. В. Затенацький

**Ідеальні сліди в криміналістиці
(техніко-криміналістичні
та тактичні прийоми їх актуалізації)**

Монографія

За редакцією професора *В. Ю. Шенітька*

Харків
«Право»
2010

УДК 343.98
ББК 67.9(4УКР)6
3-37

Рекомендовано до опублікування вченою радою Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України (протокол № 10 від 23 грудня 2009 р.)

Рецензенти:

В. О. Коновалова – доктор юридичних наук, професор кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, академік Академії правових наук України, заслужений діяч науки України;

О. В. Капліна – доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

Затенацький Д. В.

3-37 Ідеальні сліди в криміналістиці (техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації) : монографія / Д. В. Затенацький ; за ред. В. Ю. Шепітька. – Х. : Право, 2010. – 160 с.

ISBN 978-966-458-172-8

У монографії висвітлено філософський, психологічний та криміналістичний аспекти розуміння ідеальних слідів. Проаналізовано психофізіологічний механізм формування ідеальних слідів, визначено їх місце і роль у криміналістиці, розкрито можливості та загальні умови застосування науково-технічних засобів. Визначено сутність та зміст техніко-криміналістичних прийомів актуалізації ідеальних слідів, встановлено найбільш ефективні прийоми та виокремлені підстави їх класифікації. Розглянуто найбільш ефективні тактичні прийоми, спрямовані на актуалізацію ідеальних слідів, пропонується відповідна типова система тактичних прийомів.

Для науковців, викладачів, студентів, працівників правоохоронних органів.

УДК 343.98
ББК 67.9(4УКР)6

ISBN 978-966-458-172-8

© Затенацький Д. В., 2010
© «Право», 2010

Передмова

Процес розбудови демократичної, соціальної та правової держави в Україні зумовлює необхідність реформування органів досудового слідства та суду, їх побудову на гуманістичних засадах. У цьому аспекті потребує змін не тільки порядок розслідування та судового розгляду кримінальних справ, а й підвищення професійної майстерності слідчих, прокурорів та суддів. Тому важливим завданням криміналістики стає визначення наукового підґрунтя щодо збирання та вилучення вербальної інформації, тобто роботи з ідеальними слідами.

На сьогодні у криміналістиці відсутні достатні розробки стосовно визначення сутності та змісту ідеальних слідів, закономірностей їх формування та використання. Разом із тим залишилися дискусійними питання відносно розуміння ідеальних слідів, їх місця та ролі у криміналістиці. Потребують розгляду наявні науково-технічні засоби у роботі з ідеальними слідами, можливості застосування техніко-криміналістичних та тактичних прийомів їх актуалізації.

За своєю структурою монографія складається з трьох розділів (дев'яти підрозділів). Перший розділ присвячено визначенню сутності ідеальних слідів та встановленню закономірностей їх формування. Досліджено психофізіологічний механізм формування ідеальних слідів, проведено ретельний аналіз ознак ідеальних слідів. Розглянуто характер та особливості пам'яті людини як психофізіологічного механізму формування та відновлення асоціативних зв'язків (асоціацій). Визначено характер і особливості механізму формування та відновлення асоціативних зв'язків. Досліджено процес формування ідеальних слідів та визначені чинники, що впливають на формування ідеальних

слідів, подано їх класифікацію. Звертається увага на специфіку виникнення причин перекручень (помилки) у процесі формування ідеальних слідів та пропонується їх класифікація. Визначено місце і роль ідеальних слідів у криміналістиці.

У другому розділі монографії аналізуються різні науково-технічні засоби, які можуть бути застосовані у роботі з ідеальними слідами, а також виокремлено техніко-криміналістичні прийоми актуалізації ідеальних слідів. Проаналізовано можливість та порядок застосування нетрадиційних науково-технічних засобів у роботі з ідеальними слідами. Запропоновано авторське визначення техніко-криміналістичного прийому та визначено найбільш ефективні техніко-криміналістичні прийоми актуалізації ідеальних слідів, встановлено їх сутність та зміст.

У третьому розділі визначено психологічний механізм реалізації тактичних прийомів, які сприяють актуалізації ідеальних слідів. Встановлено найбільш ефективні тактичні прийоми, спрямовані на актуалізацію ідеальних слідів. Розроблено типову систему тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів.

Емпіричну базу монографії становлять: результати анкетування та інтерв'ювання слідчих органів МВС, СБУ та прокуратури України (опитано 100 слідчих); експрес-інтерв'ю очевидців та потерпілих, які брали участь у складанні фотороботів (50 осіб); дані вивчення електронного каталогу фотороботів (250 портретів).

Автор висловлює щире подяку всім, хто надав допомогу при підготовці цієї монографії, а також буде вдячний читачам за їх відгуки та побажання.

РОЗДІЛ 1

ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ІДЕАЛЬНИХ СЛІДІВ

§ 1. Поняття ідеального сліду в криміналістиці

Філософським підґрунтям формування більшості наукових концепцій у криміналістиці є теорія відображення. У найбільш загальному вигляді відображення – це відтворення у свідомості явищ та предметів зовнішнього світу¹. У філософській літературі поняття «відображення» визначається як процес та результат взаємодії, при якому особливості одного об'єкта в іншій формі відтворюються в особливостях другого об'єкта. Взаємодія предметів ніколи не відбувається безслідно, обов'язково залишаються наслідки. При цьому необхідною умовою відображення є схожість із відображуваним і відповідність йому. У відображенні як загальній властивості матерії можна умовно вирізнити три етапи: у неживій природі, у живій природі і на соціальному рівні. Цим етапам відповідають такі форми відображення: фізико-хімічне, фізіологічне, психічне, у формі свідомості, носієм якого є людина². В. Г. Афанасьєв зазначає, що відображення – це здатність матеріальних об'єктів перебудовуватися під впливом зовнішнього, відповідним чином реагувати на нього, результатом чого є сліди-відображення, характер яких обумовлений рівнем організації взаємодіючих об'єктів³. М. Корнфорт зауважує, що процес відображення містить у собі такий взаємозв'язок двох особливих матеріальних процесів, при якому особливості першого процесу відтворюються у відповідних особливостях другого⁴. Здатність будь-якої речі, будь-якого явища у процесі взаємодії продукувати зміни стану іншої речі, створюва-

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 175.

² Данильян, О. Г. Основи філософії [Текст] : навч. посіб. / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – Х. : Право, 2003. – С. 153–154.

³ Афанасьєв, В. Г. Основы философских знаний [Текст] / В. Г. Афанасьєв. – М. : Мысль, 1977. – С. 51.

⁴ Корнфорт, М. Диалектический материализм [Текст] / М. Корнфорт. – М., 1956. – С. 315.

ти в ній певні відбитки (сліди), за своєю структурою ізоморфні певній стороні речі, що впливає, і становить суть притаманної всій природі загальної властивості відображення¹. Відображення, у свою чергу, є загальною властивістю матерії, під якою розуміють результат діалектичної взаємодії матеріальних об'єктів. Відображення лежить в основі всього процесу пізнання людиною об'єктивного світу². У психології під відображенням розуміють загальну властивість матерії, що полягає у здатності об'єктів відтворювати з різним ступенем адекватності ознаки, структурні характеристики й відносини інших об'єктів. У результаті людської діяльності психічне відображення виступає як створення образів не лише почуттєвого, але й логічного мислення³.

Найбільш значний внесок щодо реалізації положень теорії відображення в криміналістичній науці вніс Р. С. Белкін. На його думку, філософська категорія відображення становить філософський, теоретичний, практичний фундамент криміналістики й охоплює фактично всі напрямки криміналістичної науки⁴. Саме із закону діалектики про взаємозв'язок і взаємодію явищ матеріального світу можна зробити висновок про те, що взаємозв'язок при відображенні є одним з необхідних і універсальних зв'язків об'єктивної дійсності. А якщо це так, то й не існує взагалі в природі явищ, що не відображаються⁵.

Відображення як філософська категорія лежить в основі принципової можливості пізнання об'єктивно існуючих закономірностей виникнення інформації про злочин, які, у свою чергу, є базисними для закономірностей, що визначають можливість виявлення доказів та їхнє збирання⁶. При цьому необхідно зазначити, що розкриття та

¹ Тюхтин, В. С. Сущность отражения и теория информации [Текст] / В. С. Тюхтин // Кибернетика, мышление, жизнь. – М. : Мысль, 1964. – С. 309.

² Чуфаровский, Ю. В. Юридическая психология: теоретические аспекты, практическое применение [Текст] / Ю. В. Чуфаровский. – М. : Юрист, 1996. – С. 92.

³ Психология [Текст] : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – С. 258.

⁴ Белкин, Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики [Текст] / Р. С. Белкин. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – С. 67.

⁵ Белкин, Р. С. Курс криминалистики [Текст] : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1997. – Т. 1: Общая теория криминалистики. – С. 119.

⁶ Васильев, А. Н. Следственная тактика [Текст] / А. Н. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 3–6.

розслідування злочинів являє собою окремих випадок пізнання об'єктивної дійсності¹. Тому зміни в середовищі як результат відображення в цьому середовищі події є інформація про цю подію, ті самі фактичні дані (які згідно із ст. 65 КПК України можуть бути визнані доказами у справі), за допомогою яких можна судити про подію злочину. Отже, сам процес виникнення інформації (доказів) є процес відображення, а її виникнення – результат цього процесу. Оскільки ж кожний злочин обов'язково відображається в навколишньому середовищі, то і процес виникнення доказів має необхідний, повторюваний, стійкий і загальний характер – є закономірністю. Іншими словами, подія злочину і його механізм є матеріальними процесами дійсності й перебувають у зв'язку й взаємообумовленості з іншими процесами, подіями, явищами, відображаються в них і самі є відбиттям якихось процесів².

Таким чином, оскільки елементи (об'єкти) навколишнього середовища мають різне походження – речі, предмети, люди, то подія злочину і його механізм, з одного боку, відображаються на матеріальних об'єктах (предметах, речах), а з другого – у свідомості людини³, при цьому створюючи численні «сліди-відбитки»⁴.

¹ Шепитько, В. Ю. Криміналістика [Текст] : курс лекцій / В. Ю. Шепитько. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков : Одиссей, 2005. – С. 16.

² Белкин, Р. С. Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики [Текст] / Р. С. Белкин. – М. : ВШ МВД СССР, 1970. – С. 9.

³ Проблема свідомості завжди була центральним вузлом філософського знання, є об'єктом вивчення багатьох наук (філософії, психології, психіатрії, юриспруденції, інформатики, кібернетики, соціології). Так, О. Г. Спіркін зазначає, що свідомість – це явище, притаманне лише людині, та пов'язана з мовою функція мозку, що полягає в адекватному, узагальненому, цілеспрямованому та активному відображенні і конструктивно-творчому перетворенні дійсності, у попередній, уявній, розумовій побудові дій та передбаченні їхніх результатів, у розумному регулюванні і самоконтролі поведінки людини. Свідомість людини має подвійну природу – з одного боку, вона є функцією головного мозку як матеріального субстрату, а з другого – є ідеальною (див.: Афанасьев, О. В. Этика и психология профессиональной деятельности юриста [Текст] : учеб. пособие для студ. проф. учеб. заведений / О. В. Афанасьев, А. В. Пищелко. – М. : Академия : Мастерство, 2001. – С. 37; Психология [Текст] : підручник / за ред. Ю. Л. Трофімова. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 2001. – С. 122; Радугин, А. А. Психология [Текст] : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / А. А. Радугин. – М. : Центр, 2001. – С. 127; Спиркин, А. Г. Сознание и самосознание [Текст] / А. Г. Спиркин. – М., 1972. – 303 с.).

⁴ Тимошенко, П. Ю. Теория и практика использования следов памяти (идеальных отображений) в расследовании преступлений [Текст] / П. Ю. Тимошенко, М. В. Салтевский, Ю. Ф. Жариков ; отв. ред. Р. С. Белкин. – Киев : Укр. акад. внутр. дел, 1991. – С. 6.

У філософії перші називають матеріальними відображеннями, а другі – ідеальними. Складність змісту ідеального, різноманітність проявів його функцій у житті й діяльності людини – все це обумовило труднощі його пізнання, широку розмаїтість уявлень філософів відносно сутності категорії ідеального та його призначення. У найбільш загальному вигляді ідеальне – це філософська категорія для позначення нематеріальної, суб'єктивно-духовної природи відображення дійсності в людській свідомості, що здатне існувати лише в актах свідомості¹. У психології під ідеальним розуміють особливий спосіб буття об'єкта, його уявленості (активного відображення) у психічному світі та життєдіяльності суб'єкта². Слід зазначити, що в розумінні проблеми ідеального склалося два взаємозалежних підходи, які представлені в роботах Е. В. Ільєнкова³ й Д. І. Дубровського⁴. Так, ідеальне, з погляду Е. В. Ільєнкова, – це суб'єктивний образ об'єктивної реальності, тобто відображення зовнішнього світу у формах діяльності людини, у формах її свідомості й волі. Ідеальне є не індивідуально-психологічний, тим більше не фізіологічний факт, а факт суспільно-історичний, продукт і форма духовної діяльності. Воно є особливою функцією людини як суб'єкта суспільно-трудової діяльності, що відбувається у формах, створених попереднім розвитком⁵. Інший підхід – Д. І. Дубровського – має назву психологізм, або інформаційний підхід, сутність його полягає в розгляді ідеального в нерозривному зв'язку з індивідуальним рівнем суб'єкта, із

¹ Філософський енциклопедичний словник [Текст]. – К. : Абрис, 2002. – С. 233.

² Психологія [Текст] : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – С. 129.

³ Детально див.: Ільєнков, Э. В. Диалектическая логика. Очерки истории и теории [Текст] / Э. В. Ильенков. – М. : Политиздат, 1974. – 271 с.; Він же. Философия и культура [Текст] / Э. В. Ильенков. – М. : Политиздат, 1991. – 464 с.

⁴ Детально див.: Дубровский, Д. И. Информация, сознание, мозг [Текст] : монография / Д. И. Дубровский. – М. : Высш. шк., 1980. – 286 с.; Він же. Проблема идеального [Текст] / Д. И. Дубровский. – М. : Мысль, 1983. – 228 с.; Він же. Категория идеального и ее соотношение с понятиями индивидуального и общественного сознания [Текст] / Д. И. Дубровский // Вопросы философии. – 1988. – № 1. – С. 15–27.

⁵ Ільєнков, Э. В. Диалектическая логика. Очерки истории и теории [Текст] / Э. В. Ильенков. – М. : Политиздат, 1974. – С. 184; Він же. Философия и культура [Текст] / Э. В. Ильенков. – М. : Политиздат, 1991. – С. 212–213.

психікою людини, а також протиставленні категорії матеріального шляхом співвідношення з нею. Якщо матеріальне є об'єктивною реальністю, то ідеальне не може бути не чим іншим, як суб'єктивною реальністю. Ідеальне є якість, властива нашому мисленню, а останнє являє собою продукт (або функцію) людського мозку. Ідеальне є особлива форма відображення дійсності суспільним індивідом і водночас особлива форма його активності. Категорія ідеального означає специфічне для людини відображення й дії в суб'єктивному плані на відміну від об'єктивних дій, які безпосередньо спричиняють зміни в матеріальних об'єктах. У свою чергу, суб'єктивний образ відокремлений не лише від субстрату відображуваної речі, але й від сигналів, сполучених з інформацією. Будь-яке явище свідомості (як явище суб'єктивної реальності) є певна інформація, тому що свідомість змістовна, інтенціональна, тобто спрямована на певний об'єкт і надає інформацію про нього. Інформаційний процес являє собою повний цикл переробки інформації, тобто її сприйняття або формування системою, що самоорганізується, перетворення, передачу по каналах зв'язку, зберігання й використання відповідно до певних цілей. Будучи специфічною формою інформації, ідеальне об'єктивоване в матеріальному носії – певних мозкових нейродинамічних системах¹. Так, Д. І. Дубровський доходить висновку, що ідеальне в цьому ракурсі є не що інше, як здатність особистості мати інформацію в «чистому» вигляді (тобто у вигляді явищ суб'єктивної реальності), оперувати нею в часі з високим ступенем довільності². Інформаційний підхід поділяється й іншими вченими-філософами³. Відповідно відображення матеріальної дійсності людиною як ланкою інформаційної системи супроводжується уявними процесами. Саме нерозривна сукупність матеріального й ідеального в процесі інформаційної взаємодії є основною особливістю людини як джерела інформації. Властивість відображення тісно пов'язана з інформацією. В етимологічному розумінні інформація – це відомості про які-небудь події, чинсь діяльність; повідомлен-

¹ Дубровский, Д. И. Проблема идеального [Текст] / Д. И. Дубровский. – М. : Мысль, 1983. – С. 3–47.

² Дубровский, Д. И. Информация, сознание, мозг [Текст] : монография / Д. И. Дубровский. – М. : Высш. шк., 1980. – С. 98.

³ Копнин, П. В. Гносеологические и логические основы науки [Текст] / П. В. Копнин. – М. : Мысль, 1974. – С. 109; Спиркин, А. Г. Сознание и самосознание [Текст] / А. Г. Спиркин. – М., 1972. – 303 с.; Тюхтин, В. С. Отражение, система, кибернетика [Текст] / В. С. Тюхтин. – М. : Наука, 1972. – 256 с.

ня про щось¹. У найбільш загальній формі інформація може бути визначена як властивість матерії цілеспрямовано відображатися в специфічних структурних умовах². У традиційному розумінні поняття «інформація» – це система й взаємодія, у процесі якої передаються певні відомості³. У результаті такої інформаційної взаємодії властивості даних, які становлять їхню змістовну сторону, можуть бути змінені залежно від методів одержання цих даних⁴. З погляду криміналістики інформація – усні повідомлення та інші відомості в будь-якій формі й на будь-яких носіях⁵.

Утворення (інформаційне відображення події злочину), що належать до сфери неживої природи, за своєю сутністю є елементарними формами відображення й реалізуються у вигляді матеріально-фіксованих слідів – відбитків тих або інших особливостей взаємодіючих об'єктів⁶. Таке відображення в криміналістиці називають пасивним, або елементарним, а результати його – елементарними матеріальними слідами-відображеннями⁷.

Процес відображення в живій природі, де утворення сформовані у свідомості людини (свідка, потерпілого), – є вищою формою відображуваних об'єктів, явищ, дій. Відображення в живій природі здійснюється в почуттєвій і раціональній формах, які властиві тільки людській свідомості, її психіці. Звідси чуттєво-раціональне (психічне) відображення являє собою відтворення реальних об'єктів, побудову їхніх копій у матеріалі мозкового субстрату людини⁸. Почуттєве відображення закінчу-

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 504.

² Черныш, В. И. Информационные процессы в обществе [Текст] / В. И. Черныш. – М. : Наука, 1968. – С. 19.

³ Коган, В. З. Человек в потоке информации [Текст] / В. З. Коган. – Новосибирск : Наука, 1981. – С. 12.

⁴ Информатика для юристов и экономистов [Текст] : учеб. для вузов / под ред. С. В. Симоновича. – СПб. : Питер, 2003. – С. 27.

⁵ Шепітько, В. Ю. Криміналістика [Текст] : слов. термінів / В. Ю. Шепітько. – К. : Ін Юре, 2004. – С. 124.

⁶ Полевой, Н. С. Криміналістическая кибернетика [Текст] / Н. С. Полевой. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 45.

⁷ Специализированный курс криминалистики [Текст] : учебник / под ред. М. В. Салтевского. – Киев : НИИРИО КВШ МВД СССР, 1987. – С. 61.

⁸ Тимошенко, П. Ю. Теория и практика использования следов памяти (идеальных отображений) в расследовании преступлений [Текст] / П. Ю. Тимошенко, М. В. Салтевский, Ю. Ф. Жариков ; отв. ред. Р. С. Белкин. – Киев : Укр. акад. внутр. дел, 1991. – С. 6–7.

ється формуванням уявного (ідеального) образу реального об'єкта, події або їх властивостей, що психологи називають слідом пам'яті¹. Сліди пам'яті – тимчасові зв'язки в корі головного мозку, що служать фізіологічною основою запам'ятовування й відтворення. Виникнення цих зв'язків обумовлюється реальними зв'язками предметів і явищ, зокрема їхніми зв'язками в просторі й у часі, відносинами подібності й відмінності між ними тощо. Характеристики цих зв'язків (міцність, стабільність) визначаються тим, який ступінь участі відповідного матеріалу в діяльності суб'єкта, яка їхня значущість для досягнення майбутніх цілей². У криміналістиці таке відображення матеріальної дійсності називається ідеальним, а слід – ідеальним відображенням, тобто ідеальним слідом, або слідом пам'яті³.

Слід, його поняття називають своєрідним криміналістичним модулем, тією «цеглинкою», що лежить у фундаменті будинку криміналістики⁴. У криміналістиці сліди злочину як важливі відображення злочинної діяльності традиційно розділяють на два види: матеріальні сліди й ідеальні сліди⁵. Так, на думку Р. С. Белкіна, ці відображення можуть бути двох видів: ідеальні («відбитки» події у свідомості людей) і матеріальні («відбитки» події на предметах, зміна обстановки події). Матеріальні сліди – це

¹ Лурия, А. Р. Основы нейропсихологии [Текст] / А. Р. Лурия. – М., 1973. – С. 279; Судаков, К. В. Доминирующая мотивация как ведущий компонент функциональной системы в мобилизации приобретенных навыков [Текст] / К. В. Судаков // Теория функциональных систем в физиологии и психологии. – М. : Наука, 1978. – С. 191–194.

² Зинченко, Т. П. Память в экспериментальной и когнитивной психологии [Текст] / Т. П. Зинченко. – СПб. : Питер, 2002. – С. 311.

³ Тимошенко, П. Ю. Теория и практика использования следов памяти (идеальных отображений) в расследовании преступлений [Текст] / П. Ю. Тимошенко, М. В. Салтвевский, Ю. Ф. Жариков ; отв. ред. Р. С. Белкин. – Киев : Укр. акад. внутр. дел, 1991. – С. 6–7.

⁴ Белкин, Р. С. Криминалістика: проблеми сьогодняшнього дня. Злободневные вопросы российской криминалистики [Текст] / Р. С. Белкин. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – С. 63.

⁵ Белкин, Р. С. Курс криминалистики [Текст] : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1997. – Т. 2: Частные криминалистические теории. – С. 57; Колдун, В. Я. Задачи, объекты и этапы судебной идентификации [Текст] / В. Я. Колдун // Правоведение. – 1967. – № 3. – С. 131; Кириченко, О. А. Слідознавство [Текст] : лекція № 8 / О. А. Кириченко, В. Д. Басай, Ю. Д. Ткач. – К. : РВВ КІВС, 2002. – С. 6; Кобзар, С. І. Криміналістична трасологія [Текст] : навч. посіб. / С. І. Кобзар. – Луганськ : РВВ ЛІВС, 1999. – С. 6.

перший «кит», на якому ґрунтується криміналістика. Ідеальні сліди – другий «кит» криміналістики, що зайняв на однакових правах міцне місце в її фундаменті¹.

У криміналістиці існує й інша точка зору², представники якої вважають, що така класифікація має умовний характер і використовується, щоб акцентувати увагу на особливостях механізму слідоутворення й роботи з такими слідами, але не повною мірою відповідає матеріалістичному підходу при розгляді явищ об'єктивного світу. Висловлюється думка, що у поділі відображень (відбитків) на матеріальні й ідеальні взагалі нема сенсу, оскільки всі відображення незалежно від їхніх розмірних характеристик відображаються у свідомості людини і вже самі розмірів не мають. Чіткість і повнота ідеальних слідів залежать від того, наскільки добре й повно людина запам'ятала, зберегла їхні ідеальні відбитки у своїй пам'яті незалежно від раніше сприйманих відбитків³. На нашу думку, такий підхід справедливий, якщо розглядати поняття «сліди злочину» чисто термінологічно. Як видається, це поняття необхідно розглядати із гносеологічної точки зору, оскільки саме пізнання – як процес відображення в широкому значенні – становить основу пізнання події злочину, його слідів. На думку Ф. Н. Фаткулліна, специфічний характер пізнання у процесі розкриття злочинів відбувається на підставі вивчення слідів, як результат взаємодії людини з навколишнім середовищем. Початкова сходинка пізнання в доказуванні – дослідження тих слідів на предметах реального світу, які є безпосереднім відображенням обставин, що цікавлять органи слідства і суд, а також чуттєво-наочні уявлення про ці обставини, що складаються у суб'єктів доказуван-

¹ Криміналістика [Текст] : учеб. для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2007. – 944 с.; Белкин, Р. С. Курс криминалистики [Текст] : учеб. пособие для вузов / Р. С. Белкин. – 3-е изд., доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2001. – С. 308.

² Лук'янчиков, Є. Д. Докази і доказова інформація: характер, співвідношення [Текст] / Є. Д. Лук'янчиков, В. П. Євтушок // Вісн. Запоріз. ін-ту внутр. справ. – 1999. – № 3. – С. 47–52; Лук'янчиков, Є. Д. Інформаційне забезпечення розслідування злочинів [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Є. Д. Лук'янчиков. – К., 2005. – С. 12–13; Шевченко, Б. И. Теоретические основы трасологической идентификации в криминалистике [Текст] / Б. И. Шевченко. – М. : МГУ, 1975. – С. 4.

³ Кириченко, О. А. Слідознавство [Текст] : лекція № 8 / О. А. Кириченко, В. Д. Басай, Ю. Д. Ткач. – К. : РВВ КІВС, 2002. – С. 11.

ня при сприйнятті будь-якої інформації по справі, втіленої в необхідну процесуальну форму. У гносеологічному плані доказування являє собою пізнання й посвідчення тих явищ зовнішнього світу, які мають значення для справи¹. Будь-який пізнавальний процес починається з дій, що дають змогу суб'єктові пізнання вступити у взаємодію з конкретним об'єктом з метою одержання про нього необхідного знання. Розуміючи під об'єктом пізнання те, на що спрямована пізнавальна діяльність, В. С. Зеленецький зазначає, що у загальній системі пізнавальної діяльності виділяють два таких об'єкти, один із яких є матеріальним, а другий – ідеальним. Причому останній необхідно розуміти і як психічний стан того або іншого суб'єкта, і як результати функціонування його свідомості, встановлення якісної визначеності яких має безпосередньо практичне значення, і тому вони підлягають самостійному дослідженню в кримінальній справі². Хоча ми підкреслюємо обумовленість ідеального сліду мозковими процесами, його зв'язок з матеріальними мозковими процесами, проте, на наш погляд, матеріальний субстрат кори головного мозку людини, де утворюється ідеальний слід, є лише «сховищем» інформації. Виходячи з цього, вважаємо недоцільним вести мову про матеріальне утворення ідеального сліду. Окрім цього, ідеальні сліди характеризуються ознаками, які відрізняють їх від матеріальних слідів³. У цьому плані ми поділяємо точку зору дослідників, які розуміють під слідами злочину матеріальні й ідеальні відображення. Незважаючи на деякі відмінності за низкою параметрів, названі типи відображень у сфері діяльності по розкриттю та розслідуванню злочинів є засобами пізнання.

Ідеальні сліди – досить нове поняття в криміналістиці. Проблема їхнього дослідження є актуальною як у криміналістиці, так і на практиці. Анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС, СБУ та прокуратури України, проведене нами, дозволило встановити, що лише 13 % опитаних володіють інформацією про ідеальні сліди; 83 % – володіють інформацією не в повному

¹ Фаткуллин, Ф. Н. Общие проблемы процессуального доказывания [Текст] / Ф. Н. Фаткуллин. – Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1973. – С. 16–21.

² Зеленецкий, В. С. Проблемы формирования совокупности доказательств в уголовном процессе [Текст] : монография / В. С. Зеленецкий. – Харьков, 2004. – С. 36–45.

³ Затенацкий, Д. В. Идеальные следы как объект исследования криминалистики [Текст] / Д. В. Затенацкий // Проблемы законности. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – Вип. 85. – С. 150–155.

обсязі, 2 % – взагалі не володіють інформацією, 2 % – не визначились. В основі розуміння механізму формування ідеального сліду лежить категорія відображення, що обумовлює чинники, які впливають на механізм формування ідеального сліду, закономірності виникнення перекручень, а також дозволяє зрозуміти їх місце й роль. У криміналістичній літературі відсутня єдина назва та визначення поняття ідеальних слідів. Через такий характер цих слідів їх ще йменують «інтелектуальними», «психічними» або «пам'ятними» слідами¹.

Мисленнєвий образ – це уявлення про зовнішність, створене на базі сприйняття у процесі складної діяльності людської свідомості, це відносно стійкий образ людини, що у цей момент не викликає відчуттів і не сприймається².

Сліди пам'яті – уявні образи є носіями інформації, це «відбитки» реальної дійсності в пам'яті людини, які проявляються зовні у вигляді повідомлень обвинуваченого, потерпілого, свідка... Слід пам'яті – це результат інтелектуальної діяльності, здійснюваної в соціальному середовищі³. Нам здається, що не можна погодитися з такою точкою зору. Нематеріальні сліди не можуть обмежуватися тільки пам'яттю. Справедливо вважається, що у формуванні, а більшою мірою й у збереженні цих слідів беруть участь всі психічні процеси, стани й властивості особистості, а не лише пам'ять. Оскільки слід перебуває й у свідомості людини, то дістати інформацію про цей слід можна тільки за участю мислення його носія⁴.

Ідеальні сліди – це сліди, що містяться в пам'яті людини⁵. На думку інших вчених, ідеальні сліди – це відображення події

¹ Берназ, В. Д. Психические следы как объект исследования криминалистики [Текст] / В. Д. Берназ // Актуальні проблеми держави і права. – О. : Юрид. л-ра, 2003. – Вип. 20. – С. 110.

² Зинин, А. М. Габитоскопия [Текст] : учеб. пособие / А. М. Зинин, И. Н. Подволоцкий. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 59, 167.

³ Салтевский, М. В. Криміналістика. В современном изложении юристов [Текст] : учеб. и практ. пособие / М. В. Салтевский. – Харьков : Рубикон, 1997. – С. 290; Тимошенко, П. Ю. Теория и практика использования следов памяти (идеальных отображений) в расследовании преступлений [Текст] / П. Ю. Тимошенко, М. В. Салтевский, Ю. Ф. Жариков ; отв. ред. Р. С. Белкин. – Киев : Укр. акад. внутр. дел, 1991. – С. 7.

⁴ Берназ, В. Д. Психические следы как объект исследования криминалистики [Текст] / В. Д. Берназ // Актуальні проблеми держави і права. – О. : Юрид. л-ра, 2003. – Вип. 20. – С. 112.

⁵ Шепітько, В. Ю. Криміналістика [Текст] : енцикл. слов. (укр.-рос. і рос.-укр.) / В. Ю. Шепітько ; за ред. В. Я. Тація. – Х. : Право, 2001. – С. 323.

або її елементів у свідомості людини, уявний образ сприйнятого¹. Р. А. Усманов під ідеальними слідами розуміє результат відображення відомостей про злочин у корі головного мозку очевидця або потерпілого². Р. С. Белкін називає такі сліди ідеальними або образом, тобто слідом у свідомості людини, уявним «відбитком» події в пам'яті людей³. Такий слід може містити інформацію не лише про подію або факт, але й про пов'язані з ними обставини, про особу злочинця, про взаємозв'язок з потерпілим тощо. Крім цього, носієм ідеального сліду можуть бути не лише очевидець і свідок, але й інші особи (потерпілий, підозрюваний).

В. Л. Васильєв визначає ідеальні сліди як інформацію про подію злочину й особу злочинця, яку люди знають і можуть відтворити на допиті⁴. На нашу думку, їхній зміст (інформація про подію злочину) використовується не лише в ході допиту, а й у таких слідчих діях, як очна ставка, пред'явлення для впізнання, перевірка показань на місці, обшук.

На думку інших вчених, виправданим та доцільним у криміналістиці та слідчій практиці буде застосування поняття «слід пам'яті», яке найбільш повно відображає сутність ідеального відображення, оскільки носієм його є функціонуючий матеріальний об'єкт – мозок людини, а форма відображення – психічна, ідеальна, внаслідок чого і виникає мисленнєвий образ. Таким чином, слід пам'яті, з однієї сторони – явище ідеальне, а з другої – матеріальне⁵.

Дещо інший підхід до поняття та назви ідеальних слідів пропонує В. Д. Берназ. На його думку, ідеальні сліди, сліди пам'яті,

¹ Криміналістика [Текст] : учебник / под ред. А. Г. Филиппова. – М. : Юриспруденция, 2000. – С. 44.

² Усманов, Р. А. Информационные основы предварительного расследования [Текст] / Р. А. Усманов ; под ред. А. А. Белякова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 20.

³ Белкин, Р. С. Криминалістика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалістики [Текст] / Р. С. Белкин. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – С. 64.

⁴ Васильев, В. Л. Юридическая психология [Текст] : учеб. пособие / В. Л. Васильев. – 4-е изд., доп. и перераб. – СПб. : Питер, 2002. – С. 440.

⁵ Голубовский, Ю. О. Использование следов памяти в расследовании преступлений [Текст] / Ю. О. Голубовский, И. А. Стук // Теория и практика судебной экспертизы і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів (до 55-річчя видання роботи С. М. Потапова «Введение в криминалістику») / М-во юстиції України, Харк. наук.-дослід. ін-т суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса ; редкол.: М. Л. Цимбал, Е. Б. Сімакова-Єфремян, В. М. Шерстюк та ін. – Х. : Право, 2001. – С. 278.

уявні відбитки, інтелектуальні сліди, «пам'ятні» сліди – це сліди у свідомості людини, що являють собою суб'єктивне відображення реальної дійсності. Проте жодне із цих понять не охоплює тих слідів, які відображаються у підсвідомості людини, але ж вони, як свідчить досвід одержання інформації від людей у гіпнотичному стані, більш змістовні, ніж сам слід у свідомості людини. Таким чином, всі сліди, які відображаються у свідомості, й ті, які відбиваються в підсвідомості, необхідно назвати слідами в психіці або для стислості – психічними слідами¹. На наш погляд, автор занадто широко підходить до проблеми визначення ідеальних слідів. Уявляється, що необхідно розмежовувати інформацію, відображену у свідомості й у підсвідомості, оскільки ці рівні психічного відображення мають певні відмінності в самому відображенні інформації², до того ж існують проблеми, пов'язані з актуалізацією (отриманням) такої інформації.

Л. О. Суворова визначає ідеальні сліди злочину як криміналістично значущу (кримінально-релевантну) інформацію, сприйняту й відбиту людиною у вигляді уявних (пам'ятних) образів, яка може бути ним відтворена у вербальній або іншій формі або одержана з її пам'яті засобами, припустимими для використання в кримінальному судочинстві³. Запропонована точка зору потребує уточнення. Автор намагається визначити поняття «ідеальні сліди злочину». На нашу думку, сутність і механізм їхнього формування єдині й не залежать від сфери виникнення. Ідеальний слід залишається таким, навіть якщо він одержаний із пам'яті засобами, недопустимими для використання в кримінальному судочинстві. У такому разі одержана інформація (ідеальний слід) втрачає своє доказове значення. Окрім цього, представлена позиція має суто інформаційний характер, що, у свою чергу, не розкриває повною мірою сутності ідеальних слідів. Так, інформація – поняття гносеологічне та являє собою результат пізнання слідів. З цього приводу чітко зазначають деякі вчені, що «сліди злочину як носії

¹ Берназ, В. Д. Психические следы как объект исследования криминалистики [Текст] / В. Д. Берназ // Актуальні проблеми держави і права. – О. : Юрид. л-ра, 2003. – Вип. 20. – С. 112–113.

² Афанасьев, О. В. Этика и профессиональная деятельность юриста [Текст] : учеб. пособие для сред. проф. учеб. заведений / О. В. Афанасьев, А. В. Пишелко. – М. : Академия : Мастерство, 2001. – С. 39.

³ Суворова, Л. А. Идеальные следы в криминалистике [Текст] / Л. А. Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 36.

доказової інформації «мовчать», доки вони не сприйняті суб'єктом доказування, не відображені в його свідомості та процесуально не оформлені. Тільки в результаті такого відображення виникають докази»¹. Таким чином, ідеальні сліди є лише формою (носієм) певної інформації, що отримується в результаті пізнавальної діяльності.

На думку інших вчених, ідеальні відображення – це уявні образи й уявлення, відбиті в пам'яті людини, що безпосередньо сприймала явища, пов'язані з подією злочину². Вважаємо, що така точка зору потребує деякого уточнення, оскільки носіями ідеального відображення (ідеальних слідів) є люди, які виступають у кримінальному процесі як підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, свідок і безпосередньо взаємодіяли з матеріальним середовищем і учасниками події злочину (безпосередньо сприймали подію злочину), ті, які опосередковано сприймали подію злочину, і ті, які взагалі не взаємодіяли з подією злочину, але мають загальну інформацію про неї. Так, Н. С. Полевой зазначає, що та сама інформація, що характеризує конкретний аспект події злочину або його окремі елементи, може міститися в різних джерелах. А це означає, що, прагнучи пізнати подію злочину, ми повинні використати як різну інформацію, що її характеризує, так і різні її джерела³. Під носіями відображуваної інформації в криміналістиці розуміють об'єкти, які брали участь у процесі безпосередньої та опосередкованої взаємодії та у відображенні злочину та пов'язаних з ним подій, а також результати подібних взаємодій і відображення, що містять відомості, оволодіння якими дає змогу успішно вирішувати завдання кримінального судочинства⁴.

Ідеальний слід (мисленнєвий образ), який виникає внаслідок відображення, характеризується ознаками, що принципово відрізняють його від матеріального відображення. У криміналістичній літературі робилися спроби визначити ознаки ідеальних слідів.

¹ Кокорев, Л. Д. Уголовный процесс: доказательства и доказывание [Текст] / Л. Д. Кокорев, Н. П. Кузнецов. – Воронеж, 1995. – С. 112.

² Радянська криміналістика. Криміналістична техніка і слідча тактика [Текст] / за ред. В. П. Колмакова. – К. : Вища шк., 1973. – С. 44.

³ Полевой, Н. С. Криміналістическая кибернетика [Текст] / Н. С. Полевой. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – С. 45.

⁴ Криміналістика [Текст] : учеб. для вузов / отв. ред. В. А. Образцов. – М. : Юрист, 1995. – С. 79; Криміналістика [Текст] : учеб. для вузов / отв. ред. В. А. Образцов. – М. : Юрист, 2002. – С. 87.

Серед них зазначають: активність, вибірковість, доцільність, формування та збереження відображень, підсумовування та випереджальний характер. Крім того, ідеальне відображення (ідеальний слід) має: а) відносну адекватність, тобто він не тотожний відображуваному об'єкту. Тому відображення завжди бідніше об'єктивної реальності, сприйнятої суб'єктом; б) суб'єктивність, тобто уявний образ несе відбиток джерела (особи), що сприймає світ індивідуально. Тому уявний образ називають суб'єктивним, оскільки він трансформований свідомістю конкретної людини; в) латентність¹, тобто його не можна сфотографувати, відокремити від матеріального носія, виявити безпосереднім спостереженням або виготовити копію тими технічними засобами, які застосовуються при роботі з матеріально-фіксованими слідами. Їхній зміст можна розкрити тільки прийомами та правилами спілкування, як процесу обміну інформацією, діалогу слідчого з людьми, що є носіями ідеальних слідів, у ході допиту, очної ставки, перевірки показань на місці та іншими так званими вербальними слідчими діями. Йдеться про прийоми та правила мовного і немовного характеру, а також про комбінації правил і прийомів того й іншого типів². У результаті проведення цих слідчих дій слідчий одержує доказову інформацію, виражену у вербальній (словесній) формі. Це показання підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка³. Матеріалізація ідеальних слідів відбувається, як правило, у процесі спілкування учасників кримінального судочинства з використанням вербальних і невербальних засобів. У цьому зв'язку протоколи вербальних слідчих дій являють собою матеріалізоване закріплення слідів пам'яті. Саме таким шляхом вони стають доступними для стороннього спостерігача й використовуються в процесі доказування⁴. У цьому плані ідеальні сліди принципово відрізняються від матеріальних за способами виявлення, фіксації,

¹ Салтєвский, М. В. Криміналістика. В современном изложении юристов [Текст] : учеб. и практ. пособие / М. В. Салтєвский. – Харьков : Рубикон, 1997. – С. 291–292.

² Криміналістика [Текст] : учеб. для вузов / отв. ред. В. А. Образцов. – М. : Юрист, 1995. – С. 292.

³ Шейфер, С. А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение [Текст] / С. А. Шейфер. – М. : Юрлитинформ, 2004. – С. 41.

⁴ Комиссарова, Я. В. Особенности невербальной коммуникации в ходе расследования преступлений [Текст] / Я. В. Комиссарова, В. В. Семенов. – М. : Юрлитинформ, 2004. – С. 18.

дослідження, де застосовуються специфічні методи та засоби роботи з такого роду слідами.

Процес виникнення інформації про подію, як будь-який процес відображення, має ситуаційний характер, тобто залежить від умов, у яких він протікає, від ситуації. Ситуаційність процесу виникнення інформації обумовлює те, що керуючі цим процесом закономірності проявляються як тенденція¹. Тому В. Ю. Шепитько справедливо зазначає, що відображення злочину в ідеальних слідах характеризується тим чи іншим ступенем повноти або фрагментарності². В. Д. Берназ вказує, що характерним є те, що з часом цей відбиток події у свідомості людини через властивості пам'яті забувати вгасає. Нарешті, й у процесі дачі показань об'єктивно також відбувається втрата частини змісту оригіналу сліду³. М. І. Єнікеєв, називаючи такі сліди психічними, пише, що ці сліди не статичні, вони мінливі, схильні до особистої реконструкції, піддаються «стиранню», відчувають на собі вплив інших слідів від численних впливів⁴. Інші вчені зазначають, що мисленнєвий образ бідніше оригінала та характеризується фрагментарністю, нестійкістю та має індивідуальний характер формування⁵. Л. О. Суворова формулює такі їхні ознаки: 1) ідеальні сліди (як і матеріальні) містять у собі інформацію про певну подію стосовно процесу розслідування, тобто криміналістично значущу інформацію; 2) інформація, що міститься в цих слідах, відбита саме людиною; 3) людина сприймає інформацію за допомогою органів почуттів; 4) інформація має вигляд уявних (пам'ятних) образів (ідеалів); 5) інформація повинна бути відтворена в доступній дослідженню формі (звичайно в усній і письмовій формі, однак можливі й інші варіанти її передачі, наприклад у конклюдентній формі); 6) інформація може бути одер-

¹ Белкин, Р. С. Курс криминалистики [Текст] : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1997. – Т. 1: Общая теория криминалистики. – С. 128.

² Шепитько, В. Ю. Криминалистика [Текст] : курс лекцій / В. Ю. Шепитько. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков : Одиссей, 2005. – С. 16.

³ Берназ, В. Д. Психические следы как объект исследования криминалистики [Текст] / В. Д. Берназ // Актуальные проблемы держави і права. – О. : Юрид. л-ра, 2003. – Вып. 20. – С. 112.

⁴ Еникеев, М. И. Основы юридической психологии [Текст] : учеб. для вузов / М. И. Еникеев. – М. : Приор, 2001. – С. 150.

⁵ Зинин, А. М. Габитоскопия [Текст] : учеб. пособие / А. М. Зинин, И. Н. Подволоцкий. – М. : Юрлитинформ, 2009. – С. 54.

жана з пам'яті людини засобами, припустимими для використання в кримінальному судочинстві¹.

Слід зазначити, що викладені спроби визначити ознаки ідеальних слідів заслуговують на увагу. Однак, як уявляється, не можна розглядати ідеальний слід тільки через призму інформації, що міститься в ньому, оскільки ці ознаки не визначають повною мірою його сутність. При визначенні сутності та ознак ідеальних слідів необхідно виходити із філософського, психологічного аспектів розуміння даної проблеми. Зміст ідеальних слідів обумовлений філософською категорією відображення, здійснюваним у формі свідомості, носієм якої є людина. Ідеальні сліди є об'єктом дослідження психології, яка визначає психологічний механізм формування слідів пам'яті, чинники, що впливають на нього, а також характерні ознаки. Ідеальні сліди ніколи не можуть бути повністю адекватним відбитком раніше сприйманої дійсності. Ступінь розбіжності різний, оскільки зміст і характер процесу відображення обумовлені психофізіологічними властивостями сприймаючого суб'єкта: станом аналізаторних систем, віком, рівнем знання, професією, темпераментом тощо. Свідок описує не саму подію, а образ дійсності, який зберігся в його пам'яті, що може не збігатися у всіх деталях з реальною подією. Звідси стає зрозумілим, чому свідки, що спостерігали ту саму подію, описують її по-різному², тобто різним є суб'єктивне відображення. Уявна (образна) форма – суб'єктивна форма психічного відображення³. Іншими словами, суб'єктивна сутність уявного образу визначається індивідуальністю сприйняття, запам'ятовування й відтворення ідеального відображення.

Незважаючи на свою суб'єктивну природу, уявний образ досить повно й адекватно відображає об'єктивну реальність і може успішно використовуватися в криміналістичних цілях: для відшукування носіїв інформації, встановлення даних, що інтересують слідчого, ідентифікації, встановлення та розшуку особи тощо. Таким чином, ідеальний слід має об'єктивний зміст – відображає

¹ Суворова, Л. А. Идеальные следы в криминалистике [Текст] / Л. А. Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 35.

² Порубов, Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии [Текст] / Н. И. Порубов. – 3-е изд., перераб. – Минск : Выш. шк., 1978. – С. 39.

³ Белкин, Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общие и частные теории [Текст] / Р. С. Белкин. – М. : Юрид. лит., 1987. – С. 75.

об'єктивну реальність і суб'єктивну форму, оскільки відображається у свідомості конкретної людини. А сприйняття залежить від безлічі особистісних, психологічних, фізичних якостей і станів, а тому має суб'єктивно-об'єктивний характер.

Із врахуванням вищевикладеного, як нам уявляється, при визначенні сутності ідеальних слідів необхідно виходити з того, що ідеальні сліди в криміналістиці – це не тільки результат відображення дійсності у свідомості певної людини, а й форма збереження (відображення) відповідної інформації. Справа в тім, що ідеальні сліди існують об'єктивно в пам'яті людини, а обсяг інформації, який зберігається в ідеальних слідах, зазвичай більший, ніж обсяг інформації, отриманий (відновлений) із цих слідів. Завдання ж слідчого полягає в тому, щоб під час допиту та інших слідчих дій із застосуванням різноманітних техніко-криміналістичних та тактичних прийомів актуалізувати (відновити, поновити, відбудувати, витягти, оживити, отримати, дістати, добути) інформацію з цих слідів. При цьому такого роду завдання можна вважати виконаним у тих випадках, коли обсяг інформації збереженої і отриманої майже дорівнюють один одному.

Крім того, є деякі особливості в механізмі слідоутворення (процесі відображення) ідеальних слідів. Особливістю утворення ідеальних слідів є відсутність прямого контакту між взаємодіючими об'єктами. Оскільки ідеальне відображення здійснюється у формі свідомості, то об'єктом, що відображає, є тільки людина як єдиний його носій. При утворенні матеріальних слідів об'єктом, що відображає, може також бути людина, але тільки як тілесна істота.

Використання ідеальних слідів у криміналістичних цілях – факт очевидний, оскільки основну масу доказової інформації слідчий одержує від спілкування з учасниками кримінального судочинства, шляхом провадження слідчих дій. На нашу думку, поняття «ідеальний слід» найбільш повно визначає сутність ідеального відображення, оскільки його форма – психічна, ідеальна на рівні людської свідомості, внаслідок якої й виникає уявний образ.

Таким чином, на нашу думку, ідеальні сліди – це сліди у свідомості людини, що являють собою специфічну форму вищого рівня психічного, цілеспрямованого, активного, вибіркового відображення, здійснюваного в чуттєво-раціональній формі, у результаті якого формується відносно адекватний, суб'єктивно-об'єктивний «відбиток» – уявний образ у пам'яті людини, засно-

ваний на раніше сприйнятій інформації, та є формою збереження відповідної інформації¹.

Дослідження сутності проблеми передбачає визначення місця та ролі ідеальних слідів у криміналістиці. У зв'язку з викладеним актуальним залишається питання, де й у якому розділі криміналістики мають вивчатися ідеальні сліди. Традиційно криміналісти вважають, що такі сліди взагалі не є об'єктами дослідження трасології (або слідознавства), а вивчаються й досліджуються юридичною психологією². Механізм виникнення ідеальних змін і самі ці зміни як уявні образи у свідомості людей є об'єктами дослідження криміналістики лише частково, оскільки криміналістика черпає основні дані про ці процеси із психології (загальної та юридичної), фізіології та інших наук про людину³.

Викладена думка потребує уточнення. Так, В. Д. Берназ вважає, що будь-які сліди, що ведуть до розкриття або розслідування злочинів, – об'єкти криміналістичного вивчення. А те, що зазначене явище досліджується й іншими науками, доцільно використати в криміналістичних цілях. Але цього недостатньо для теоретичної, а особливо для практичної діяльності по розслідуванню злочинів⁴. Дійсно, найбільш загальні закономірності виникнення та існування (збереження, трансформації, зникнення) ідеальних слідів відкриті та вивчаються не криміналістикою, а психологією та іншими науками про людину. Але результати їхніх проявів трансформуються криміналістикою суто у своїх специфічних цілях – у розслідуванні злочинів і засновані на їхньому пізнанні засоби є засобами криміналістичними. Інакше багато з них, ті, що спрямовані на вилучення, дослідження, використання ідеальних слідів, підлягало б виключенню із предмета криміналістики. А те, що ці засоби криміналістичні, – не викликає сумніву. Не ставиться під сумнів і факт існування криміналістично значущої інфор-

¹ Затенацкий, Д. В. Идеальные следы в криминалистике [Текст] / Д. В. Затенацкий // Проблеми законності. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 78. – С. 177–178.

² Криміналістика [Текст] : підруч. для слухачів, ад'юнктів, викл. вузів системи МВС України / П. Д. Біленчук, О. П. Дубовий, М. В. Салтєвський, П. Ю. Тимошенко ; за ред. П. Д. Біленчука. – К. : Атіка, 1998. – С. 124.

³ Белкин, Р. С. Курс криминалистики [Текст] : учеб. пособие для вузов / Р. С. Белкин. – 3-е изд., доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2001. – С. 308.

⁴ Берназ, В. Д. Психические следы как объект исследования криминалистики [Текст] / В. Д. Берназ // Актуальні проблеми держави і права. – О. : Юрид. л-ра, 2003. – Вип. 20. – С. 112.

мації, хоча загальні інформаційні закономірності відкриті та вивчаються не криміналістикою, а теорією інформації¹. Ми поділяємо таку точку зору, оскільки в цьому випадку немає необхідності визначати, яка з наук є материнською в галузі вивчення закономірностей ідеальних слідів. В іншому разі виникає необхідність у виключенні всіх наявних засобів слідчої (криміналістичної) тактики – проведення допиту, очної ставки, пред'явлення для впізнання, перевірки показань на місці – із самого предмета вивчення криміналістики.

У літературних джерелах висловлюється пропозиція вивчати ідеальні сліди у розділі трасології². Однак трасологія вивчає тільки матеріально-фіксовані сліди. З цього приводу існує в основному однозначна думка³.

Більш широкий підхід до криміналістичної трасології пропонує Л. О. Суворова. У разі виникнення необхідності вона розглядає ідеальні сліди з позиції саме трасології. У суто постановочному плані пропонується включення як самостійного криміналістичного вчення концепції про ідеальні кримінально-релевантні сліди. Автор називає дану частину трасології криміналістичною енграмологією (вчення про сліди пам'яті) і зазначає, що матеріальні та ідеальні сліди становлять єдиний розділ криміналістики – криміналістичне вчення про сліди (слідознавство). З цих позицій до криміналістичної енграмології пропонується віднести криміналістично значущі закономірності та особливості виникнення, існування, викривлення, відтворення, інші трансформаційні процеси ідеальної кримінально-релевантної інформації, а також засновані на пізнанні цих закономірностей законні та припустимі прийоми й способи її використання суб'єктом кримінально-процесуального дослідження злочину⁴.

¹ Баев, О. Я. Основы криминалистики [Текст] : курс лекций / О. Я. Баев. – М. : Экзамен, 2001. – С. 57–59.

² Столяренко, А. М. Психологические приемы в работе юриста [Текст] : практ. пособие / А. М. Столяренко. – М. : Юрайт, 2001. – С. 228.

³ Грановский, Г. Л. Основы трасологии. Общая часть [Текст] / Г. Л. Грановский ; под ред. Е. И. Зуева. – М., 1965. – С. 7; Крылов, И. Ф. Следы на месте преступления [Текст] / И. Ф. Крылов. – Л. : ЛГУ, 1961. – С. 7; Шевченко, Б. И. Теоретические основы трасологической идентификации в криминалистике [Текст] / Б. И. Шевченко. – М. : МГУ, 1975. – С. 4.

⁴ Суворова, Л. А. Идеальные следы в криминалистике [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л. А. Суворова ; Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 2005. – С. 11–15.

Дещо іншої думки дотримується В. Д. Берназ, який пропонує називати такі сліди «психічними слідами», а на підставі сучасних теоретичних і практичних розробок виокремити новий розділ у криміналістиці – «психослідознавство». На його думку, це галузь криміналістичних знань про психічні сліди, про механізм слідоутворення, про засоби й методи їхнього виявлення, фіксації, вилучення, збереження та дослідження з метою встановлення обставин, що мають значення для кримінального судочинства¹.

На нашу думку, ідеальні сліди необхідно вивчати як у розділах криміналістичної техніки, так і криміналістичної тактики, оскільки науково-технічні засоби в роботі з ідеальними слідами, як і техніко-криміналістичні прийоми, мають свою специфіку застосування відносно такої категорії слідів. Стосовно розділу криміналістики криміналістичної тактики необхідно зазначити таке. По-перше, ідеальні сліди, зокрема закономірності процесу їхнього формування, як і тактичні прийоми, ґрунтуються на даних психології. У цьому плані криміналістична тактика безпосередньо або опосередковано спрямована на специфічний об'єкт – психіку людини та у своїх теоретичних пошуках і розробці тактичних прийомів спирається на дані психології². По-друге, ідеальні сліди, на наш погляд, є не що інше, як результат процесу формування інформації в людини (з усіма її закономірностями) – сприйняття, пам'яті, мислення, збереження раніше сприйнятого, чинниками, що зумовлюють викривлення й впливають на адекватність (повноту, об'єктивність) інформації, та форма збереження цієї інформації. У свою чергу, криміналістична тактика орієнтована на одержання словесної інформації та ґрунтується на використанні закономірностей і особливостей формування ідеальних слідів. Вона охоплює найбільш ефективні тактичні прийоми, спрямовані на одержання доказів, викриття неправди, актуалізацію забутого, які застосовуються в слідчих і оперативно-розшукових цілях. Іншими словами, ідеальні сліди являють собою результат процесу формування інформації, а криміналістична тактика – систему прийомів і способів вивчен-

¹ Берназ, В. Д. Психические следы как объект исследования криминалистики [Текст] / В. Д. Берназ // Актуальні проблеми держави і права. – О. : Юрид. л-ра, 2003. – Вип. 20. – С. 111–114.

² Яблоков Н. П. Криминалистика [Текст] : учебник / Н. П. Яблоков. – М. : Норма, 2002. – С. 250.

ня й вилучення (актуалізації) ідеальних слідів, тобто раніше сприйнятої інформації. По-третє, процес формування ідеальних слідів необхідно розглядати в площині співвідношення з процесом формування показань. На нашу думку, у подальшому на підставі вищезазначеного можливе формування в рамках загальної теорії криміналістики окремого самостійного вчення про ідеальні сліди¹.

Комплексне дослідження ідеальних слідів передбачає і побудову їх класифікації. У літературних джерелах з цього питання висловлюються різні думки. Так, В. Д. Берназ пропонує таку класифікацію: «психічні сліди» у першу чергу підрозділяються на сліди в психіці людини та сліди в психіці тварини. Сліди в психіці людини необхідно також поділити на сліди у свідомості й сліди в підсвідомості цього суб'єкта. За тривалістю збереження в пам'яті ці сліди можуть бути: а) миттєві – зберігання триває не більше 1,5 с; б) короткочасні – не більше 30 с; в) оперативні – зберігання інформації на час виконання завдання; г) довгострокові, які дозволяють зберігати матеріал постійно. За органами відчуття сліди можна поділити на: а) зорові; б) слухові; в) нюхові; г) дотикові; г) смакові; д) комбіновані. Залежно від об'єкта відображення в психіці розрізняють сліди: а) предметів; б) живих об'єктів; в) подій; г) явищ; г) комбіновані. Залежно від того, ким залишені сліди: а) сліди людини: підозрюваного, потерпілого, свідка тощо; б) сліди тварини; в) комбіновані. Залежно від глибини впливу: а) сліди програмування; б) сліди зомбування; в) гіпнотичні сліди; г) сліди нав'ювання; г) прості; д) комбіновані². Запропонована класифікація, на нашу думку, є спірною та викликає критичні зауваження. По-перше, у ній виділені види ідеальних слідів досить високого ступеня спільності, що мають суто теоретичне, а не практичне значення. По-друге, не можна погодитися з тим, що автор виділяє психічні сліди тварин. Відомо, що тварини мають пам'ять, здатні запам'ятовувати певні сигнали (команди), реагувати на них, але вони ніяк не

¹ Затенацкий, Д. В. Место и роль идеальных следов в криминалистике [Текст] / Д. В. Затенацкий // Теория та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів. – Х. : Право, 2006. – Вип. 6. – С. 62–66.

² Берназ, В. Д. Психические следы как объект исследования криминалистики [Текст] / В. Д. Берназ // Актуальні проблеми держави і права. – О. : Юрид. л-ра, 2003. – Вип. 20. – С. 113.

можуть бути носіями ідеальних слідів, оскільки не мають мислення на рівні людської свідомості. Тим більше що будь-який уявний образ являє собою усвідомлене, цілеспрямоване, узагальнене відображення як результат суб'єктивної форми психічного відображення. До того ж у тварин немає й підсвідомого рівня, властивого людині. По-третє, викликає заперечення класифікація залежно від глибини впливу, оскільки вона суто психологічна, недостатньо вивчена психологами, а також містить деякі проблеми, пов'язані з вилученням подібних слідів та з їх доказовим значенням.

Згідно з пропозицією Л. О. Суворової ідеальні сліди доцільно класифікувати за такими підставами: 1) за фізичною природою – інформація зорова, слухова, смакова, дотикова, нюхова, просторово-часова; 2) за рівнем сприйняття – очевидна (для неї не потрібно спеціальних засобів і методів) і прихована (для якої необхідно використати спеціальні засоби та методи); 3) за процесуальним положенням особи, що дає інформацію, – отримана від потерпілого, свідка, спеціаліста, експерта, підозрюваного (обвинуваченого), іншої особи (інформатора або анонімно); 4) за формою подання – вербальна (усна або письмова), графічна, знакова, конклюдентна (передається за допомогою жестів), змішана, інша; 5) за характером фактичних даних – пряма (така, що безпосередньо, однозначно підтверджує або спростовує кожну з обставин, що підлягають доказуванню по кримінальній справі) і непряма (така, що обґрунтовує проміжний факт, а через нього і обставини, які входять у предмет доказування); 6) за видом слідчої дії – виявлена в ході допиту, слідчого огляду, обшуку, виїмки, слідчого експерименту, пред'явлення для впізнання, проведення експертизи, одержання висновку експерта; 7) за процесуальним значенням – процесуальна, не процесуальна; 8) залежно від обставин, що підлягають доказуванню, – про подію злочину; про винність особи у вчиненні злочину, про форму її вини й мотиви; характер та розміри шкоди; обставини, що виключають злочинність і караність діяння; обставини, що пом'якшують і обтяжують покарання; обставини, які можуть спричинити звільнення від кримінальної відповідальності; обставини, що сприяють вчиненню злочину; 9) за характером формування слідів пам'яті особистісні джерела діляться на: осіб, що безпосередньо сприймали подію злочину або брали участь у ній (обвинувачений, потерпілий, свідок); опосередковано сприймали подію

злочину (поняті, спеціалісти); на сторонніх, що не мають відношення до події злочину і його сприйняття, але володіють іншою кримінально-релевантною інформацією (спеціалісти, відомчі інспектори). Крім цього, інформація може бути позитивною (що підтверджує слідчу версію) або негативного характеру (що спростовує певну версію). Інформація також може бути об'єктивною (достовірною) або необ'єктивною (помилковою або викривленою, імовірнісною, яка надалі трансформується в достовірну або помилкову)¹. Запропонована класифікація заслуговує на увагу та становить певний криміналістичний інтерес, оскільки має не лише теоретичне, а й практичне значення. Водночас вона намічає лише деякі напрямки дослідження даної проблеми.

Вивчення й аналіз літературних джерел дозволяє нам класифікувати ідеальні сліди за найбільш важливими підставами: 1. Залежно від ступеня адекватності ідеальний слід може бути: а) адекватним, б) частково адекватним, в) неадекватним. 2. Залежно від способу вилучення ідеальні сліди можуть бути викладені: а) вільно; б) з використанням тактичних прийомів; в) з використанням техніко-криміналістичних прийомів; г) комбіновано. 3. Залежно від характеру одержуваної інформації ідеальний слід а) набуває доказового значення, б) не має доказового значення, в) має орієнтуюче значення. 4. Залежно від вікових особливостей носія це ідеальний слід а) малолітнього, б) неповнолітнього, в) дорослої особи, г) особи похилого віку. 5. Залежно від чинників, які впливають на формування ідеальних слідів: а) що сформувалися під впливом суб'єктивних чинників, б) що сформувалися під впливом об'єктивних чинників².

Отже, одним із джерел криміналістичної інформації є ідеальні сліди. Аналіз розглянутої проблеми ставить перед криміналістикою ряд складних проблем при розслідуванні злочинів: виявлення джерела вербальної інформації – ідеальних слідів, визначення ступеня адекватності ідеального сліду, а також відшукування способів, прийомів і засобів одержання інформації про зміст ідеального сліду.

¹ Суворова, Л. А. Идеальные следы в криминалистике [Текст] / Л. А. Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 37–39.

² Затенацкий, Д. В. Идеальные следы в криминалистике [Текст] / Д. В. Затенацкий // Проблеми законності. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 78. – С. 177–178.

§ 2. Поняття і види асоціативних зв'язків

Механізм формування та актуалізації (вилучення) ідеальних слідів безпосередньо пов'язаний з категорією, що в психології має назву асоціація. Усе сприйняте людиною зберігається в корі головного мозку, створюючи тимчасові зв'язки (асоціації). В етимологічному розумінні слово «асоціація» походить від лат. *associatio* і означає зв'язок, з'єднання, тобто зв'язок між окремими нервово-психічними актами-уявленнями, думками, почуттями, внаслідок якого одне уявлення, почуття викликає інше¹. Асоціаціями в психології називаються тимчасові нервові зв'язки, що є відбиттям реальних зв'язків предметів і явищ дійсності², або зв'язок між психічними явищами, при якому актуалізація одного з них тягне за собою появу іншого³. Так, усі предмети і явища матеріального світу запам'ятовуються й відтворюються не ізолювано один від іншого, а у взаємозв'язку. Відтворення одних із них спричиняє відтворення інших, що обумовлено реальними зв'язками предметів і явищ, зокрема їхніми зв'язками в просторі й у часі, відносинами подібності та відмінностями між ними тощо. Під впливом цих об'єктивних зв'язків виникають тимчасові зв'язки в корі мозку, що є фізіологічною основою запам'ятовування й відтворення та являють собою те, що в психології розглядають як асоціації⁴.

Уперше наукове обґрунтування принципу асоціацій і розкриття їхнього психофізіологічного механізму та закономірностей, що становлять основу асоціацій, було дано І. М. Сеченовим, який зазначав, що асоціація має рефлекторну природу. Асоціація являє собою звичайно послідовний ряд рефлексів, у якому кінець кожного попереднього зливається з початком наступного в часі. Асоціація є безперервний ряд доторкувань кінця попереднього реф-

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 43.

² Кузин, В. С. Психология [Текст] : учебник / В. С. Кузин. – М. : Высш. шк., 1974. – С. 128.

³ Юридическая психология [Текст] : терминолог. слов. / сост.: А. М. Бандурка, В. С. Венедиктов, А. В. Тимченко и др. ; под ред. А. М. Бандурки. – Харьков : Тимченко, 2005. – С. 23.

⁴ Психология [Текст] : учеб. пособие для пед. ин-тов / под ред. А. А. Смирнова, А. Н. Леонтьева, С. Л. Рубинштейна и Б. М. Теплова. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во м-ва просвещения РСФСР, 1956. – С. 207.

лексу до початку наступного¹. Таким чином, асоціація – тимчасовий зв'язок, що виникає в результаті одночасної або послідовної дії двох або декількох подразників². Інакше кажучи, асоціація – це зв'язок між психічними явищами, при якому актуалізація (сприйняття, уявлення) одного з них спричиняє появу іншого³.

Психологічною основою асоціації є умовний рефлекс. Уявлення легко вступають у зв'язок між собою. Зв'язок між уявленнями за їхніми зовнішніми якостями називається асоціацією⁴. В. С. Лозниця асоціаціями називає елементарні зв'язки уявлень⁵ і поняття між собою, завдяки яким одне уявлення або поняття викликає інше⁶. В. І. Смыслов пише, що під асоціаціями розуміють такі зв'язки між уявленнями, через які одні з них, з'явившись у свідомості, викликають інші, пов'язані з першими⁷. І. Кертес пише, що асоціацією називається зв'язок між уявленнями за їхніми зовнішніми якостями⁸.

Вчення про асоціації поклало початок так званій «асоціативній психології», що поширило принцип асоціації на всі психіч-

¹ Сеченов, И. М. Избранные произведения [Текст] : в 2 т. / И. М. Сеченов – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 1: Физиология и психология. – С. 88.

² Маклаков, А. Г. Общая психология [Текст] : учеб. для вузов / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2005. – С. 249.

³ Психология [Текст] : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – С. 28.

⁴ Кертэс, И. Тактика и психологические основы допроса [Текст] / И. Кертэс ; под общ. ред. А. И. Винберга. – М. : Юрид. лит., 1965. – С. 94–95.

⁵ Образи пам'яті називаються уявленнями – це образи предметів і явищ, які у цей час не сприймаються, але які були сприйняті раніше. Фізіологічно виникнення уявлень пояснюється тим, що після дії певного подразника, зафіксованого в акті сприйняття, у корі головного мозку залишилися нервові сліди (зв'язки), які надалі актуалізуються, тобто відновлюються. У результаті виникає образ раніше сприйнятого об'єкта – уявлення. Іншими словами, фізіологічною основою уявлень є сліди, що залишилися у корі великих півкуль мозку від збуджень, які були раніше. Під впливом подразника старі нервові зв'язки у корі головного мозку поживляються, виникає образ (більш детально див.: Артемов, В. А. Курс лекцій по психології [Текст] / В. А. Артемов. – 2-е изд. – Харьков : Изд-во Харьк. гос. ун-та, 1958. – С. 158–160; Кузин, В. С. Психология [Текст] : учебник / В. С. Кузин. – М. : Высш. шк., 1974. – С. 133).

⁶ Лозниця, В. С. Основы психологии та педагогіки [Текст] : навч. посіб. / В. С. Лозниця. – К. : КНЕУ, 2001. – С. 75.

⁷ Смыслов, В. И. Свидетель в советском уголовном процессе [Текст] : учеб. пособие / В. И. Смыслов. – М. : Высш. шк., 1973. – С. 94.

⁸ Кертэс, И. Тактика и психологические основы допроса [Текст] / И. Кертэс ; под общ. ред. А. И. Винберга. – М. : Юрид. лит., 1965. – С. 106.

ні явища. Принцип асоціативного зв'язку зводиться до такого: якщо деякі психічні утворення виникли у свідомості одночасно або безпосередньо один за одним, то між ними утворюється асоціативний зв'язок і повторна поява якогось з елементів цього зв'язку обов'язково викликає у свідомості появу всіх інших його елементів¹.

Отже, необхідною й достатньою підставою для утворення зв'язку між двома уявленнями за асоціацією є одночасність їхньої появи у свідомості. Для утворення тимчасового зв'язку потрібен повторний збіг двох подразників у часі, для утворення асоціації потрібне повторення. Іноді багато повторень не дають результатів, а іноді, навпаки, зв'язок виникає з одного разу, якщо в корі великих півкуль мозку виник сильний осередок збудження, що полегшує утворення тимчасового зв'язку. Окрім цього, важливою умовою для утворення асоціації є ділове підкріплення, тобто включення того, що потрібно запам'ятати, застосування знань у процесі засвоєння².

Оскільки ідеальний слід як результат відображення навколишньої дійсності являє собою уявний відбиток у пам'яті, то пам'ять є багаторівневим явищем, що включає процеси закріплення результатів взаємодії, збереження та відтворення ідеальних слідів. Пам'ять – це здатність створювати умовні зв'язки, зберігати та оживляти сліди цих умовних зв'язків³. Загальним принципом запам'ятовування образів, думок, дій та інших відображень дійсності є принцип асоціативності, тобто виникнення та закріплення тимчасових зв'язків між відображеним матеріалом. Людина ніколи не запам'ятовує окремих образів, а тільки у взаємозв'язку його із суміжними образами реальності або з тим, що є в пам'яті. Тобто запам'ятовування образу об'єкта відбувається шляхом з'ясування його зв'язку з об'єктами або явищами, які перебувають або в одному просторі й часі з подібними предметами, або у порівнянні із предметами, явищами. Фізіологічною

¹ Скориніна, О. В. Когнітивний стиль і пам'ять: парадокси дослідження [Текст] : монографія / О. В. Скориніна, Т. Б. Хомуленко. – Х. : ІНЖЕК, 2003. – С. 32.

² Психологія [Текст] : учеб. пособие для пед. ин-тов / под ред. А. Г. Ковалева, А. А. Степанова, С. Н. Шабалина. – М. : Просвещение, 1966. – С. 179–180.

³ Бочарова, С. П. Память в процессах обучения и профессиональной деятельности [Текст] / С. П. Бочарова. – Тернополь, 1997. – С. 5.

основою виникнення тимчасових зв'язків і їхнього зміцнення є формування та зміцнення рефлексів (нервових зв'язків)¹. Пам'ять, таким чином, є психологічним механізмом формування й відновлення асоціативних зв'язків. У психологічній літературі пам'ять розглядається як слідове відображення минулого і являє собою цілісне утворення складних психічних процесів: запам'ятовування, збереження й відтворення. Пам'ять – це когнітивний (пізнавальний) процес збереження інформації для подальшого використання, тобто здібність створювати умовні зв'язки, зберігати і поживлювати сліди цих умовних зв'язків².

Фізіологічною основою пам'яті є утворення й закріплення тимчасових зв'язків (асоціацій) у корі головного мозку з наступним їхнім поживленням (актуалізацією)³. Запам'ятовування й відтворення ґрунтуються на утворенні й актуалізації тимчасових зв'язків у корі великих півкуль головного мозку під впливом як безпосередніх, так і словесних подразників і формуються залежно від змісту й характеру діяльності об'єкта⁴. Іншими словами, матеріальною основою процесів пам'яті є здатність створювати тимчасові нервові зв'язки, закріплювати їх і відтворювати сліди минулих вражень. Ці сліди створюють можливість актуалізації ситуації й відповідного збудження, коли подразник, що його викликав свого часу безпосередньо, відсутній. Запам'ятовування та збереження ґрунтуються на створенні і закріпленні тимчасових нервових зв'язків; забування – на їхньому гальмуванні, відтворення – на їхньому від-

¹ Юридична психологія [Текст] : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів / за ред. В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін. – К. : Ін Юре, 1999. – С. 85.

² Більш детально див.: Вітенко, І. С. Основи загальної і медичної психології [Текст] : навч. посіб. / І. С. Вітенко, Л. М. Дутка, Л. Я. Зименковська. – К. : Вища шк., 1991. – С. 124; Бочарова, С. П. Память в процессах обучения и профессиональной деятельности [Текст] / С. П. Бочарова. – Тернополь : Астон, 1997. – С. 5.; Зинченко, Т. П. Память в экспериментальной психологии [Текст] / Т. П. Зинченко. – СПб. : Питер, 2002. – С. 306; Маклаков, А. Г. Общая психология [Текст] : учеб. для вузов / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2005. – С. 247–248; Радугин, А. А. Психология [Текст] : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / А. А. Радугин. – М. : Центр, 2001. – С. 156.

³ Кузин, В. С. Психология [Текст] : учебник / В. С. Кузин. – М. : Высш. шк., 1974. – С. 128.

⁴ Коновалова, В. Е. Допрос: тактика и психология [Текст] / В. Е. Коновалова. – Харьков : СПД ФЛ Вапнярчук Н. Н., 2006. – С. 28.

новленні¹. Так, у психології сформувалася асоціативна теорія (асоціативний напрямок)² у розумінні пам'яті.

Необхідно зазначити, що здатність постійно накопичувати інформацію й відтворювати її в необхідних обставинах є найважливішою особливістю людської психіки. Завдяки цій властивості людина може запам'ятати та зберігати сприйняту раніше інформацію, а згодом по закінченні певного часу її відтворити. Можна сказати, що в процесі сприйняття бере участь і пам'ять, але водночас пам'ять є й самостійним психічним процесом, пов'язаним зі сприйняттям, коли предмети навколишньої дійсності відтворюються під час її відсутності. Якщо сприйняття – це початковий етап пізнавального процесу, відображення об'єктивної реальності, що діє на наші органи почуттів зараз, то пам'ять – це відображення об'єктивної реальності, але тієї, котра діяла в минулому³.

Вплив середовища на мозок людини здійснюється або шляхом безпосереднього впливу предметів і явищ дійсності на органи її почуттів (перша сигнальна система), або ж опосередковано, через слово: шляхом розповіді, описування, тлумачення (друга сигнальна система). У всіх випадках відображення в мозку залишаються відповідні сліди, які потім можуть бути позначені через повторне сприйняття (впізнання) або ж шляхом пригадування. Сліди, залишені в мозку людини при впливі на неї тих або інших подразників, аж ніяк не можна розглядати у вигляді якихось відособлених утворень. Відображена в мозку дійсність не являє собою чогось нескладного, якогось конгломерату окремих відбитих предметів і явищ. У навколишній дійсності все пов'язано між собою. Зв'язки ці можуть мати просторовий, часовий, причинно-наслідковий характер. Відповідно й ті зв'язки, які виникають у корі головного мозку, мають системний характер. Звідси й процеси відтворення того, що

¹ Психологія [Текст] : підручник / за ред. Ю. Л. Трофімова. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 2001. – С. 217.

² Слід зазначити, що в науці немає єдиної завершеної теорії пам'яті. Існують також: теорія Гештальтизму, теорія діяльності, фізіологічна теорія, хімічна теорія, фізична, біохімічна, теорія нейронних моделей (див.: Психологія [Текст] : підручник / за ред. Ю. Л. Трофімова. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 2001. – С. 218–221).

³ Вітенко, І. С. Основи загальної і медичної психології [Текст] : навч. посіб. / І. С. Вітенко, Л. М. Дутка, Л. Я. Зименковська. – К. : Вища шк., 1991. – С. 124.

запам'яталося (відбилося) у мозку людини, є не чим іншим, як відтворенням системи зв'язку¹.

Збереження слідів події і явищ минулого в пам'яті є важливою умовою правильного відображення зовнішнього світу, умовою його пізнаваності. Психологи зазначають, що сприймане людиною не зникає безвісти: у корі великих півкуль мозку зберігаються сліди від процесу збудження. Ці сліди створюють можливість повторного виникнення збудження й тоді, коли подразник, що його викликав, відсутній². З цього приводу І. М. Сеченов пише, що завдяки збереженню в мозку слідів від повторюваних впливів при незначному поштовху може виникнути первинне збудження³.

Тимчасові нервові зв'язки, що встановилися в результаті сприйняття, не залишаються незмінними. У процесі різноманітної людської діяльності вони змінюються й ускладнюються, вступаючи в нові зв'язки з іншими залишковими збудженнями і реконструюючись, тобто перебудовуючись під впливом досвіду, що весь час розширюється. Ось чому при спогаді щораз має місце новий фізіологічний процес, що не є точною копією того, котрий мав місце при сприйнятті, і тому уявлення, відтворене в пам'яті, не є точною копією колишнього сприйняття, а є завжди трохи видозміненим⁴. Таким чином, у результаті відображення дійсності деякі тимчасові зв'язки – асоціації підсилюються, інші – слабшають, що дозволяє судити про їхній динамічний характер.

Одним із феноменів пам'яті є ненавмисне запам'ятовування. Сутність ненавмисного запам'ятовування полягає в тому, що при цілеспрямованому сприйнятті, окрім головного, у пам'яті відбиваються так звані «фонові» обставини, на які безпосередньо увага не зверталася⁵. Ненавмисне запам'ятовування ніби невідвласне особі, оскільки вона навіть не підозрює, що в пам'яті відобразилися певні обставини, які раніше мали місце. Так, при

¹ Психология [Текст] : учеб. пособие для воен. учеб. заведений / под ред. К. Н. Корнилова. – 2-е изд., доп. – М. : Воениздат, 1955. – С. 132.

² Психология [Текст] : учеб. пособие для пед. ин-тов / под ред. А. Г. Ковалева, А. А. Степанова, С. Н. Шабалина. – М. : Просвещение, 1966. – С. 178.

³ Сеченов, И. М. Избранные произведения [Текст] : в 2 т. / И. М. Сеченов. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 1: Физиология и психология. – С. 509.

⁴ Рудик, П. А. Психология [Текст] : учебник / П. А. Рудик. – М. : Просвещение, 1955. – С. 190–192.

⁵ Зинченко, П. И. Непроизвольное запоминание [Текст] / П. И. Зинченко. – М., 1961. – 562 с.

проведенні вербальних слідчих дій особа може заявляти, що не пам'ятає або не звернула увагу на окремі обставини, між тим вони будуть відображені в «латентному» шарі запам'ятовуваного¹. Великого значення для використання можливостей ненавмисно-го запам'ятовування набуває з'ясування його об'єктивних та суб'єктивних умов, які можуть відігравати роль певного стимулятора у «пожвавленні» асоціативних зв'язків та тим самим сприятимуть відновленню ідеальних слідів. Таким чином, важливого теоретичного та практичного значення набуває адаптація закономірностей ненавмисного запам'ятовування до тактики слідчих дій. У зв'язку з чим можна використовувати для відновлення ідеальних слідів певні тактичні прийоми, які засновані на асоціативних зв'язках, будуть сприяти «пожвавленню» у пам'яті того, що допитуваний не пам'ятає і на що не звернув уваги, та дозволяють отримувати певну інформацію.

Принцип асоціації (асоціативного зв'язку) широко використовується в юридичній психології для розгляду психологічних основ провадження окремих слідчих дій з метою найбільш ефективного здійснення пізнавальної діяльності. Закономірності асоціативних зв'язків використовуються й криміналістикою, зокрема: при ідентифікації за ознаками зовнішності, криміналістичною тактикою – з метою одержання повної й достовірної інформації про розслідуваний злочин, викриття неправди, а також для усунення прогалин і неточностей, викликаних добросовісною помилкою особи, в пригадуванні забутого. Так, у процесі провадження окремих слідчих дій (пізнання істини, пізнання події злочину) відтворюється далеко не вся інформація, якою володіє особа (підозрюваний, обвинувачений, свідок та ін.). У більшості випадків у пам'яті людини залишається латентно відбита інформація, яка вважається втраченою, в результаті чого виникає необхідність в її актуалізації. У психології актуалізація зв'язків – це відтворення знань, вмінь, навиків, різних форм поведінки, емоційного стану, а також окремих психічних процесів, які є в індивіда, переведення їх із латентного, потенційного стану в актуальну дію. Можливість актуалізації ідеальних слідів допитуваного заснована на збудженні асоціативних зв'язків (асоціацій), їх слідів у центральній нервовій системі, які оживляються з допомогою наявних предметів

¹ Идашкин, Ю. В. К вопросу о произвольном запоминании [Текст] / Ю. В. Идашкин // Вопр. психологии. – 1959. – № 2. – С. 84.

чи мовних подразників. Актуалізація зв'язків може бути навмисною чи ненавмисною, повною чи неповною, узагальненою чи вибірковою залежно від нервових зв'язків, загальної структури та стану функціональної системи¹. Іншими словами, актуалізація в психології розглядається як дія, яка полягає у відтворенні засвоєного матеріалу з довготривалої чи короткотривалої пам'яті з метою наступного використання її при впізнаванні, згадуванні чи безпосередньому відтворенні. Відновлення (актуалізація) раніше сприйнятого матеріалу характеризується різним ступенем труднощів або легкості залежно від рівня збереження або забування матеріалу, що вилучається. Неможливість пригадати який-небудь матеріал не означає, що він зовсім забутий: забувається конкретна форма матеріалу, але його значущий для суб'єкта зміст піддається якісним змінам і включається в досвід суб'єкта². У цьому зв'язку мобілізація пам'яті людини, надання допомоги їй у пригадуванні забутого – важливе завдання, що стоїть перед криміналістикою (криміналістичною тактикою). Для цього необхідна активна взаємодія слідчого, судді, прокурора з допитуваною особою, надання їй мнемонічної допомоги.

Мнемонічна допомога – це сприяння відновленню в пам'яті допитуваної особи забутого нею матеріалу. Кваліфікована мнемонічна допомога допитуваній особі може стати вирішальним засобом одержання достовірної інформації. Вона заснована на пожвавленні значенневих і просторово-часових зв'язків, асоціацій. Пожвавлення асоціацій за суміжністю, подібністю, контрастом, логічними зв'язками явищ, за структурно-функціональною об'єднаністю – основні прийоми мнемонічної допомоги³. Інакше кажучи, можливість актуалізації забутого матеріалу заснована на збудженні відповідних нервових зв'язків або асоціацій. Це називається спогадом за асоціацією. Асоціативним процесом, зокрема, пояснюється те, що деякі свідки, згадуючи які-небудь забуті обставини, починають розповідь здалеку, відтворюючи спочатку попередні або суміжні факти, і поступово відновлюють

¹ Большой психологический словарь [Текст] / сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – С. 25.

² Психология [Текст] : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – С. 15, 118.

³ Еникеев, М. И. Основы юридической психологии [Текст] : учеб. для вузов / М. И. Еникеев. – М. : Приор, 2001. – С. 153.

у пам'яті забуте¹. У криміналістиці способи пошуків пам'яті виглядають як тактичні прийоми актуалізації ідеальних слідів або у вигляді системи таких тактичних прийомів. Асоціації відіграють особливу роль у виявленні ідеальних слідів, становлять основу розробки цих прийомів, заснованих на збудженні асоціативних зв'язків, що сприяють розкриттю змісту ідеального сліду для встановлення істини в справі.

Усі асоціації мають умовно-рефлекторну природу; фізіологічною основою їх є замикальна функція кори головного мозку. У своєму виникненні й пліні вони підкоряються основним законам утворення умовних рефлексів. Відповідно до цих законів для швидкого й точного утворення необхідних асоціацій слід робити таке: правильно сполучати подразнення, тобто пред'являти подразнення, яке ми хотіли б асоціювати із уже відомим так, щоб воно дещо передувало вже утвореному уявленню; організувати достатню кількість повторень для закріплення зв'язку, що цікавить нас, спираючись при цьому на вже сталі та закріплені зв'язки².

У процесі запам'ятовування та відтворення беруть участь різні види асоціацій. Ті самі предмети можуть запам'ятовуватися та відтворюватися в різних зв'язках і відносинах один з одним, тобто за допомогою різних асоціацій. Усі ці види тимчасових зв'язків взаємодіють один із одним, визначають процеси запам'ятовування, відтворення та упізнання³.

Оскільки сприйняті події та предмети запам'ятовуються (відбиваються) у пам'яті у певному зв'язку між собою, а також у зв'язку із враженнями й уявленнями з минулого досвіду, то нагадування або спогад про один з елементів цього зв'язку нерідко є тим першим вузликком, що сприяє розгортанню у свідомості всього ланцюжка асоціацій. Через це велику роль у спонуканні різних асоціацій відіграє емоційна пам'ять. Спогад про враження або переживання, пов'язане з тим або іншим об'єктом або особою, може пошукати в пам'яті подробиці певної події⁴.

¹ Криміналістика [Текст] : учебник / отв. ред. С. А. Голунский. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 295.

² Рудик, П. А. Психология [Текст] : учебник / П. А. Рудик. – М. : Просвещение, 1955. – С. 193–194.

³ Психология [Текст] : учеб. пособие для воен. учеб. заведений / под ред. К. Н. Корнилова. – 2-е изд., доп. – М. : Воениздат, 1955. – С. 132.

⁴ Соловьев, А. Б. Допрос на предварительном следствии [Текст] : метод. пособие / А. Б. Соловьев, Е. Е. Центров. – М., 1986. – С. 39.

Емоційна пам'ять відіграє позитивну роль, будучи свого роду пусковим механізмом у початковому пригадуванні подій¹.

Безпосереднє відтворення (що відбувається відразу за сприйняттям), як правило, відрізняється більшою повнотою й точністю, ніж відстрочене відтворення. Тому допит про подію, що відбулася, не слід відкладати, «щоб уникнути або принаймні послабити при допиті шкоду від забування допитуваним тих або інших обставин»². Однак у деяких випадках (головним чином коли сприйняття супроводжується сильними переживаннями людини) проміжок у декілька днів (від одного та більше) від моменту сприйняття не заважає, а сприяє повноті й точності відтворення. Це явище називається в психології ремінісценцією³.

Проте необхідно зазначити, що зусилля, докладені свідком для пригадування, іноді можуть викликати так зване «парадоксальне» гальмування – чим сильніші зусилля для його пригадування, тим більш «пустою» виявляється голова. Замість необхідних відомостей у голову «лізуть» нав'язливі мимовільні спогади, що уводять від шуканого об'єкта⁴.

Іноді людина в потрібний момент не знаходить необхідних асоціацій і в її пам'яті не виникає забуте, але потім через якийсь час воно несподівано «спливає» як результат підсвідомого процесу пригадування завдяки якійсь випадковій асоціації⁵.

При наданні мнемонічної допомоги (використанні асоціацій) для відновлення в пам'яті забутого необхідно враховувати, як зазначають деякі вчені, тип пам'яті – образність, здатність до змістовних (значеннєвих) асоціацій, індивідуальні особливості

¹ Романов, В. В. Юридическая психология [Текст] : учебник / В. В. Романов. – М. : Юрист, 2002. – С. 114.

² Криминалистика [Текст] / под ред. А. Н. Васильева. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 306.

³ Від лат. *reminiscentia* – пригадування. Суть ремінісценції полягає в тому, що суб'єкт через емоціональне, інтелектуальне, фізичне напруження в момент сприйняття не може одразу згадати всі обставини того, що відбулося. Тобто мова йде про відстрочене відтворення раніш сприйнятого і такого, що здавалося втраченим (див.: Радугин, А. А. Психология [Текст] : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / А. А. Радугин. – М. : Центр, 2001. – С. 163).

⁴ Смыслов, В. И. Свидетель в советском уголовном процессе [Текст] : учеб. пособие / В. И. Смыслов. – М. : Высш. шк., 1973. – С. 93.

⁵ Васильев, А. Н. Тактика допроса при расследовании преступлений [Текст] / А. Н. Васильев, Л. М. Карнеева. – М. : Юрид. лит., 1970. – С. 23.

сенсорно-перцептивної системи¹. Так, якщо в людини переважає зорова пам'ять, то доцільно орієнтувати її спогади на асоціації за суміжністю в просторі. Варто мати на увазі, що забуте краще пригадає людина нестомлена, здорова і бадьора. Це доцільно враховувати при виклику на допит, маючи на увазі й те, що прийомі відновлення в пам'яті забутого вимагають більше часу для допиту, ніж звичайно². О. М. Васильєв звертає увагу на те, що коли в людини переважає словесно-логічний тип пам'яті, то необхідно їй порадити згадати, які думки про сприйману інформацію в неї були і що вона конкретно думала про неї безпосередньо в ході й після вчиненого злочину. Якщо в людини переважає моторний тип пам'яті, необхідно порекомендувати їй згадати, що свідок робив у момент обговорюваної на допиті події³.

Виклик особи на допит є своєрідним поштовхом до пригадування певних обставин. Суб'єкт подумки звертається до подій минулого, перебирає їх у пам'яті, намагаючись, якщо йому не відома причина виклику, визначити, які конкретно факти цікавлять слідство⁴. Нам уявляється, що на збудження асоціативних зв'язків також можуть впливати вік, освіта, інтелектуальний рівень розвитку тощо. Отже, до кожної людини, на нашу думку, необхідний індивідуальний підхід.

Дослідження сутності зазначеної проблеми передбачає класифікацію асоціативних зв'язків. Так, асоціації бувають міцними та неміцними, що залежить від частоти їхнього повторення й від життєвого значення для особи⁵. У психології звичайно розрізняють прості та складні асоціації⁶. У свою чергу, прості асоціації діляться на три види: за суміжністю, за подібністю та за контрастом⁷. У психології зазначається, що в основі цих трьох видів асоціацій

¹ Еникеев, М. И. Основы юридической психологии [Текст] : учеб. для вузов / М. И. Еникеев. – М. : Приор, 2001. – С. 155.

² Криминалистика [Текст] / под ред. А. Н. Васильева. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 307.

³ Васильев, А. Н. Тактика допроса при расследовании преступлений [Текст] / А. Н. Васильев, Л. М. Карнеева. – М. : Юрид. лит., 1970. – С. 23.

⁴ Криминалистика [Текст] : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – М. : БЕК, 1995. – С. 450.

⁵ Артемов, В. А. Курс лекций по психологии [Текст] / В. А. Артемов. – 2-е изд. – Харьков : Изд-во Харьк. гос. ун-та, 1958. – С. 161.

⁶ Кузин, В. С. Психология [Текст] : учебник / В. С. Кузин. – М. : Высш. шк., 1974. – С. 128.

⁷ Психология [Текст] / под ред. П. А. Рудика. – М. : Физкультура и спорт, 1974. – С. 229–230.

лежать три типи відносин між явищами зовнішнього світу: просторово-часова суміжність відповідних об'єктів, їхня схожість, їхня відмінність або протилежність¹.

Асоціація за суміжністю передбачає запам'ятовування послідовності подій, що відбуваються, або дій, які раніше сприймалися, між якими існує зв'язок. Тому нервові процеси, пов'язані з однією з них, викликають нервові процеси, пов'язані з іншою. Асоціація за суміжністю поєднує два явища, пов'язані в часі або в просторі, в основу її покладений принцип рядоположення в часі й у просторі. Таким чином, спогад і запам'ятовування одного з них веде до спогаду й запам'ятовування інших, які розташовані поруч або слідує за першим. Іншими словами, у цьому випадку одна утримувана в пам'яті обставина може дати за асоціацією імпульс до відновлення в пам'яті іншої, пов'язаної з нею обставини. Подібні асоціації можуть виникнути за суміжністю в часі, за суміжністю в просторі, за суміжністю в причинному зв'язку й, нарешті, в окремих випадках можливі асоціації за суміжністю емоційних переживань (переважно при допиті потерпілих і свідків із числа очевидців злочину)². Так, наприклад, якщо людині необхідно згадати, де вона перебувала учора ввечері та ін. Або наприклад, нагадування про події пам'ятного для неї дня здатне викликати виразні уявлення про забуті обставини наступних днів, а отже, згадування фактів, що з'ясовуються по справі. Названий вид асоціативних зв'язків найчастіше використовується при допиті осіб, що добросовісно помиляються, особливо у випадках, коли доводиться свідчити про події, досить віддалені за часом від моменту допиту³. Аналогічним чином відбувається процес пригадування з використанням асоціацій за суміжністю в просторі, у причинному зв'язку, а також за схожістю емоційних переживань. Пояснення цього явища криється в тому, що психологічний механізм пригадування у всіх випадках однаковий – поживлення асоціативних зв'язків. Різниця полягає в подразниках, що активі-

¹ Зинченко, Т. П. Память в экспериментальной и когнитивной психологии [Текст] / Т. П. Зинченко. – СПб. : Питер, 2002. – С. 19–20.

² Соловьев, А. Б. Использование доказательств при допросе на предварительном следствии [Текст] : метод. пособие / А. Б. Соловьев. – М. : Юрлитинформ, 2001. – С. 25.

³ Соловьев, А. Б. Допрос свидетеля и потерпевшего [Текст] / А. Б. Соловьев. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1974. – С. 75–77.

зують процес відновлення в пам'яті ідеальних слідів. Асоціації за суміжністю в просторі полягають у використанні для пригадування обстановки місця події, речових доказів, різних предметів і речей, що спостерігалися свідком разом або у зв'язку із забутою обставиною. Можливі також асоціації за суміжністю в причинному зв'язку, коли та або інша обставина відновлюється в пам'яті шляхом пригадування причин і наслідків певних подій і явищ. У цьому випадку можна запропонувати свідкові постаратися зв'язати пригадувану подію, як наслідок якоїсь причини (або причин), наприклад сварки, погроз, неприязних стосунків тощо. Можливий і зворотний варіант, коли забута подія є причиною настання відомих допитуваному наслідків (запізнення на роботу, обговорення того, що трапилося із близькими). Тут процес пригадування йде від зворотного: свідок у пригадуванні забутого йде від відомих йому наслідків події до забутої ним причини. Механізм пригадування за суміжністю в причинному зв'язку полягає в тому, що свідок звичайно добре утримує в пам'яті неприємні наслідки подій і пов'язані з ними важкі переживання. Згадуючи й переосмислюючи ці наслідки, допитуваний відновлює в пам'яті те, що призвело до їхнього виникнення й, отже, було їхньою причиною¹. Основою механічного запам'ятовування, що являє собою запам'ятовування без усвідомлення зв'язку між різними частинами матеріалу, що сприймається, є асоціації за суміжністю².

Асоціація за подібністю має місце тоді, коли сприйняття якогось об'єкта викликає в пам'яті спогади подібного до нього об'єкта. Інакше кажучи, асоціації за подібністю спираються на подібність нервових зв'язків, які викликаються в нашому мозку двома подібними об'єктами³. Подібні моменти в цих рівночасно сприйнятих об'єктах викликають подібні нервові зв'язки, що відображають загальні в тому й іншому об'єкті риси, завдяки чому збудження в корі головного мозку зв'язків, що стосуються одного предмета, закономірно викликають поживавлення зв'язків, що стосуються іншого.

¹ Соловьев, А. Б. Допрос свидетеля и потерпевшего [Текст] / А. Б. Соловьев. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1974. – С. 75–77.

² Маклаков, А. Г. Общая психология [Текст] : учеб. для вузов / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2005. – С. 265.

³ Рудик, П. А. Психология [Текст] : учебник / П. А. Рудик. – М. : Просвещение, 1955. – С. 192–193.

Асоціації за подібністю вимагають складної переробки отриманої інформації, виділення істотних ознак сприйманого об'єкта, його узагальнення й зіставлення з тим, що зберігається в пам'яті. Об'єктами асоціації за подібністю можуть бути не лише наочні образи, але й поняття, судження, умовиводи. Асоціації за подібністю є одним з істотних механізмів нашого мислення, основою логічної пам'яті¹.

На думку О. Б. Соловйова, пригадати ідеальні сліди можна шляхом активізації асоціативних зв'язків за схожістю емоційних переживань. У першому випадку простежується негативний для одержання повних і достовірних показань вплив чинника страху, у другому – слідчий, пробуджуючи пов'язані з подією злочину переживання допитуваного, за асоціацією сприяє відновленню в пам'яті причини цих переживань – обставин події злочину. Тому, коли слідчим використані інші методи пошуків асоціативних зв'язків, доцільно запропонувати допитуваному згадати, як він реагував на те, що відбулося, й що конкретно стало причиною його гострих емоційних реакцій².

Асоціації за контрастом передбачають виклик у пам'яті спогадів про інший предмет, що відрізняється прямо протилежними ознаками³. Асоціації за контрастом являють собою тимчасові зв'язки, що включають уявлення про об'єкти, що контрастують. Цьому сприяє те, що в практичній діяльності ці протилежні об'єкти звичайно зіставляються та порівнюються, що й призводить до утворення відповідних нервових зв'язків⁴. Асоціації за протилежністю можуть утворюватися й між такими уявленнями, запам'ятовування яких відбувається в різний час⁵.

Крім простих асоціацій, важливе значення мають «складні асоціації» або «асоціації за змістом», «значеннєві зв'язки»,

¹ Еникеев, М. И. Основы судебной психологии: общие вопросы. Психические процессы и состояния [Текст] : учеб. пособие / М. И. Еникеев. – М., 1982. – С. 115.

² Соловьев, А. Б. Допрос свидетеля и потерпевшего [Текст] / А. Б. Соловьев. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1974. – С. 79.

³ Психология [Текст] / под ред. П. А. Рудика. – М. : Физкультура и спорт, 1974. – С. 229–230.

⁴ Рудик, П. А. Психология [Текст] : учебник / П. А. Рудик. – М. : Просвещение, 1955. – С. 192–193.

⁵ Иванов, П. И. Психология [Текст] : учебник / П. И. Иванов. – 2-е изд. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во м-ва просвещения РСФСР, 1955. – С. 120–122.

«причинно-наслідкові асоціації». Вони є тими самими асоціаціями, тільки більш складними (комплексними). В їхній основі лежить розуміння залежності одних явищ від інших (розуміння причинно-наслідкових зв'язків)¹. Складні асоціації, являючи собою встановлення причинно-наслідкових зв'язків, відображають найбільш важливі, істотні зв'язки між предметами і явищами. Утворення причинно-наслідкових асоціацій пов'язане з активною участю в розумовій діяльності другої сигнальної системи². Мислення в цьому сенсі є процес узагальненого і опосередкованого відображення зв'язків і відносин між предметами та явищами дійсності³. У психології зазначається, що осмислене запам'ятовування завжди пов'язане із процесами мислення й спирається головним чином на узагальнені зв'язки між частинами матеріалу на рівні другої сигнальної системи⁴.

Причинно-наслідкові асоціації, що виникають у процесі складної розумової діяльності, у підсумку абстрагуючої роботи думки, являють собою подальше ускладнення умовно-рефлекторних зв'язків⁵. У складних асоціаціях – асоціаціях за змістом – пов'язуються два явища, які в дійсності постійно пов'язані: частина й ціле, рід і вид, причина та наслідок, і є основою наших знань⁶. Тимчасові зв'язки, або асоціації, що утворилися, спочатку мають генералізований характер, відображаючи реальні зв'язки в їх найбільш загальному вигляді. Лише в процесі повторних подразнень відбувається диференціювання цих тимчасових зв'язків, вони уточнюються, закріплюються та стають фізіологічною основою більш-менш точних і правильних знань про зовнішній світ.

Нервові процеси, що лежать в основі пам'яті, можуть бути викликані не лише подразниками першої сигнальної системи

¹ Психологія [Текст] : навч. посіб. / під ред. М. Ф. Гоноболіна. – К. : Вища шк., 1975. – С. 70.

² Кузин, В. С. Психологія [Текст] : учебник / В. С. Кузин. – М. : Высш. шк., 1974. – С. 128–129.

³ Психологія [Текст] : підручник / за ред. Ю. Л. Трофімова. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 2001. – С. 270.

⁴ Маклаков, А. Г. Общая психология [Текст] : учеб. для вузов / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2005. – С. 266.

⁵ Психология [Текст] : учеб. для пед. ин-тов / под ред. А. А. Смирнова, А. Н. Леонтьева, С. Л. Рубинштейна и Б. М. Теплова. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во м-ва просвещения РСФСР, 1956. – С. 209.

⁶ Психология [Текст] : учеб. пособие для пед. ин-тов / под ред. А. Г. Ковалева, А. А. Степанова, С. Н. Шабалина. – М. : Просвещение, 1966. – С. 179.

(звуки, дотики, зорові подразники), але й подразниками другої сигнальної системи, тобто словами, що сигналізують про різноманітні й складні зв'язки, які утворилися в процесі попередніх сприйнятів. У своїй діяльності людина частіше має спогади, викликані саме словом у вигляді нагадування, наказу, пояснення, а не безпосередніми впливами зовнішніх предметів. Мова, будучи безпосередньо пов'язана з мисленням, дозволяє відбити в словах взаємозв'язок і взаємозумовленість явищ; це можливо тому, що слова як подразники є не просто заміниками, сигналами предметів, а «сигналами сигналів», тобто узагальненими подразниками, яким відповідають системи тимчасових зв'язків¹. Тісний зв'язок мислення та мови знаходить свій вираз насамперед у тому, що думки завжди втілюються в мовну форму, навіть у тих випадках, коли мова не має звукової форми, наприклад у випадку із глухонімими людьми. Ми завжди думаємо словами, тобто не можемо мислити, не вимовляючи слова². Позначення словами того, що запам'ятовується, веде до утворення зв'язків не лише між предметами (їхніми образами), але й між словами, що їм відповідають, що робить асоціації більш різноманітними й полегшує запам'ятовування. Слова дають змогу запам'ятати предмети узагальнено, тому що кожне слово має те або інше загальне значення³. Ряди уявлень утворюються не лише за подібністю, суміжністю й протилежністю, але й за правилами мови, за системою мови, особливо за правилами словосполучення, фразеологізмів, за структурою різних типів речень і за іншими формами мови⁴.

Різнманітність асоціативних зв'язків дає змогу виділити з них такі, що засновані на суб'єктивних враженнях особи, й такі, що виникли у зв'язку із цілеспрямованістю думок при сприйнятті. Якщо цілеспрямованість мислення збігається з окремими обставинами події злочину (наприклад, шофер, що їде, думає про ожеледь на шосе, яка може викликати аварію, і в цей час

¹ Рудик, П. А. Психология [Текст] : учебник / П. А. Рудик. – М. : Просвещение, 1955. – С. 191–233.

² Маклаков, А. Г. Общая психология [Текст] : учеб. для вузов / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2005. – С. 301.

³ Психология [Текст] : учеб. для пед. ин-тов / под ред. А. А. Смирнова, А. Н. Леонтьева, С. Л. Рубинштейна, Б. М. Теплова. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во м-ва просвещения РСФСР, 1956. – С. 209.

⁴ Артемов, В. А. Курс лекций по психологии [Текст] / В. А. Артемов. – 2-е изд. – Харьков : Изд-во Харьк. гос. ун-та, 1958. – С. 162.

спостерігає аварію), то таке запам'ятовування часто характеризується більшою точністю й детальністю.

Певну роль у процесі запам'ятовування виконують і інші види асоціативних зв'язків, а саме: однозначні та багатозначні. Однозначний асоціативний зв'язок при відбитті пов'язує певну обставину з одним яким-небудь фактом або дією, багатозначний передбачає зв'язок з декількома фактами. Так, наприклад, нагадування в процесі допиту про зняття злочину – пістолет, виявлений на місці події, викличе асоціацію з дією злочинця, кількість зроблених пострілів, причому такого роду асоціація буде однозначною.

Асоціації також можуть відрізнятися конкретністю й спільністю. Асоціативні зв'язки, які позбавлені конкретності, малоефективні для пошуків раниш відображеного. Так, запитання, що поставлене свідкові, про те, у якому положенні був виявлений труп жертви, буде малоефективним. Акцентування уваги в запитанні на те, чи не помітив свідок чого-небудь незвичного в позі потерпілого, тим самим конкретизуючи асоціативний зв'язок, сприятиме кращому пригадуванню. При такій постановці запитання свідок може в деталях описати позу потерпілого, що сприятиме встановленню важливих обставин справи¹. Літературною ілюстрацією спільності представлених асоціацій є твір Карла Чапека «Поет» про студента, який спостерігав наїзд автомобіля на жінку. Поліцейський, враховуючи романтичні асоціації студента-поета, вимагав роз'яснення кожної фрази:

Краснела дева. В дальний Сингапур Вы уносились в гоночной машине. (Світанок, мчався автомобіль червоного кольору.)

Повержен в пьль надломленный тюльпан, умолкла страсть. Безмолвие. Забвенье. (Упала жінка, лежить, не піднімаючись.)

О, шея лебеда! О, грудь!

О, барабан и эти палочки – трагедии знаменье.

Потрібно розуміти: шия лебеда – цифра 2; грудь – 3; барабан – 0; палочки – цифра 11. Тобто номер автомобіля був встановлений – 23011.

Таким чином, вивчення асоціативних зв'язків є основою для пізнання механізму формування слідів пам'яті людини і сприяє їх актуалізації та є основою розробки ефективного тактичного арсеналу слідчого в роботі з ідеальними слідами.

¹ Коновалова, В. Е. Допрос: тактика и психология [Текст] / В. Е. Коновалова. – Харьков : СПД ФЛ Вапнярчук Н. Н., 2006. – С. 31–32.

§ 3. Механізм формування ідеальних слідів

Знання закономірностей механізму формування ідеальних слідів дають змогу: виокремити чинники, що впливають на цей механізм; виявити характер і деякі особливості виникнення перекручень, що виникають із природи формування ідеальних слідів; визначити можливості цілеспрямованого застосування тактичних прийомів проведення слідчих дій та ін. Існує думка, що знання слідчим механізму формування ідеальних слідів – невід’ємна частина криміналістичної та кримінально-процесуальної діяльності¹.

Проблема механізму формування ідеальних слідів у криміналістиці не знайшла належного розгляду, дослідження її становить значні труднощі. Що стосується процесу формування ідеальних слідів, то його необхідно розглядати через призму співвідношення (взаємозв’язку) із процесом формування показань².

¹ Суворова, Л. А. Идеальные следы в криминалистике [Текст] / Л. А. Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 49.

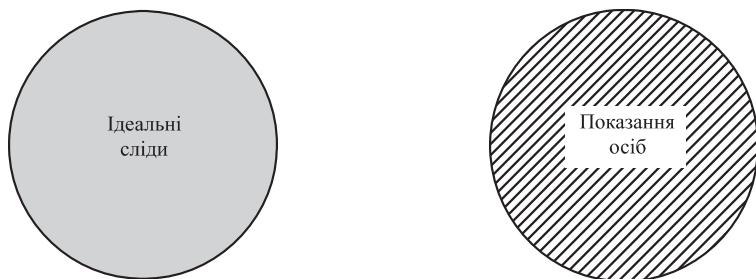
² Процес формування показань являє собою складний механізм, у якому традиційно виділяють три стадії – сприйняття, запам’ятовування, відтворення (див.: Коновалова, В. О. Юридична психологія [Текст] : Акад. курс : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – К. : Ін Юре, 2004. – С. 205–213). Досить поширеною є також думка про виділення чотирьох стадій: сприйняття інформації, запам’ятовування, відтворення та передача слідчому (див.: Порубов, Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии [Текст] / Н. И. Порубов. – 3-е изд., перераб. – Минск : Выш. шк., 1978. – С. 56–72). Деякі автори виділяють інші стадії формування показань. Так, А. Р. Ратинов вважає більш доцільним розглядати процес формування показань з точки зору змін, що відбуваються з цією інформацією, і відповідно виділяє: а) стадія сприйняття факту, події, явища; б) стадія переробки інформації; в) стадія відтворення; г) словесне оформлення; г) сприйняття показань слідчого та фіксація показань; д) повторне освідчування (Ратинов, А. Р. Судебная психология для следователя [Текст] / А. Р. Ратинов. – М., 1967. – С. 176–195). Більш детально класифікацію стадій процесу формування показань виокремлює А. В. Дулов: а) відчуття; б) сприйняття; в) використання сприйнятого у своїх подальших діях і досвіді; г) оцінка сприйнятого з точки зору власної моралі і правосвідомості; г) запам’ятовування; д) визначення допитуваним плану поведінки на майбутньому допиті; е) встановлення контакту з допитуваним; е) одержання розумової задачі; ж) пригадування; з) проведення пригадування під впливом слідчого; и) зміна раніше прийнятих вольових рішень під впливом слідчого; і) відтворення (Дулов, А. В. Судебная психология [Текст] : учебник / А. В. Дулов. – 2-е изд., испр. и доп. – Минск : Выш. шк., 1975. – С. 299–308). Н. І. Гаврилова виділяє такі стадії: 1) одер-

У літературі робилися спроби по виокремленню стадій процесу формування ідеальних слідів і визначенню ступеня співвідношення із процесом формування показань. Одні вчені пишуть, що формування психічного відображення (слідів пам'яті) складається з: сприйняття людиною об'єкта; відбиття в пам'яті людини ознак сприйманого об'єкта (формування уявного образу); навмисного або мимовільного запам'ятовування уявного образу об'єкта (утвердження його в пам'яті)¹. Л. О. Суворова вважає, що процес формування ідеальних слідів складається зі стадій сприйняття і запам'ятовування. Процес формування показань містить у собі процес формування ідеальних слідів, а також стадії згадування, відтворення, фіксації й оцінки. Таким чином, процес формування ідеальних слідів і процес формування показань співвідносяться як частина й ціле². На нашу думку, подібна точка зору потребує деякого уточнення. Так, формування ідеальних слідів відбувається також і при відтворенні, оскільки на цій стадії різні чинники (розглянуті далі) можуть вплинути на повноту й об'єктивність інформації. Це є не що інше, як формування ідеального сліду. Викликає також заперечення думка автора відносно характеру співвідношення – «як частина й ціле». Тому більш правильним буде розрізняти процес формування ідеальних слідів і процес формування показань, оскільки перший – це процес формування інформації, а другий – процес формування показань як доказів. Так, через різні обставини (чинники або ступінь ставлення до самого предмета показань) інформація, що міститься в ідеальних слідах, не завжди буде показаннями, але від цього не втратить своєї сутності. У зв'язку із цим пропонуємо виділити три ситуації (рис. 1):

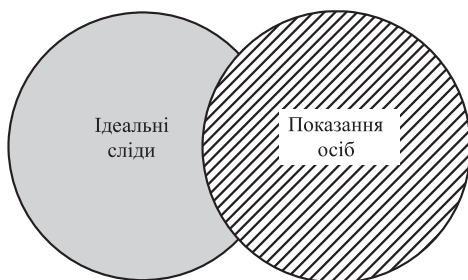
жання, накопичення та обробка інформації; 2) закарбування, збереження й переробка; 3) відтворення, словесне оформлення й передача; 4) прийом, обробка і процесуальне закріплення; 5) повторне освідчування (Гаврилова, Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (Происхождение, выявление, устранение) [Текст] : метод. пособие / Н. И. Гаврилова ; под ред. А. Р. Ратинова. – М., 1983. – С. 19–21).

¹ Еникеев, М. И. Следственные действия: психология, тактика, технология [Текст] : учеб. пособие / М. И. Еникеев, В. А. Образцов, В. Е. Эминов. – М. : ТК Велби : Проспект, 2007. – С. 90.

² Суворова, Л. А. О криминалистической энграммологии (постановка проблемы) [Текст] / Л. А. Суворова // Воронежские криминалистические чтения : сб. науч. тр. / под ред. О. Я. Баева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – Вып. 5. – С. 279–280; Вона ж. Идеальные следы в криминалистике [Текст] / Л. А. Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 51–52.

Ідеальні сліди й показання осіб не збігаються

Ідеальні сліди й показання осіб частково збігаються

Ідеальні сліди й показання осіб збігаються
(хоча повної адекватності немає)

Рис. 1. Співвідношення ідеальних слідів і показань осіб

1) інформація, що міститься в ідеальних слідах, не відповідає тій, котра відтворюється в показаннях. Характерним є те, що подібна ситуація має місце при добросовісній помилці або повідомленні неправдивої інформації допитуваним; 2) інформація, яку містять ідеальні сліди, не повною мірою (частково) відповідає інформації, відтвореній у показаннях. Подібна ситуація має місце при добросовісній помилці або повідомленні неправдивої інформації допитуваним; 3) інформація, яку містять ідеальні сліди, збігається з відтвореною при дачі показань. Має місце при повідомленні допитуваним правдивої інформації.

Протягом усього механізму формування ідеального сліду на психіку людини впливають численні чинники, які традиційно в юридичній літературі поділяють: на об'єктивні (не залежать від волі та свідомості) й суб'єктивні (залежать від волі та свідомості)¹. В одному випадку ці чинники сприяють більш правильному й точному формуванню ідеальних слідів, а в другому, навпаки, заважають, створюючи при цьому перекручення.

Розглядаючи чинники, що мають відношення до формування ідеального сліду, необхідно зазначити, що в основі правильності (адекватності) уявного образу лежить правильність сприйняття, під яким у психології розуміють цілісне відображення предметів, ситуацій та подій, що виникають при безпосередньому впливі фізичних подразників на рецепторні поверхні органів чуття. Будучи необхідним етапом пізнання, воно пов'язане з мисленням, пам'яттю, увагою, спрямовується мотивацією та має афективно-емоційне забарвлення².

У спеціальній літературі серед об'єктивних чинників, що впливають на процес сприйняття, виділяють такі: метеорологічні умови; віддаленість спостерігача від місця події; короткочасність події або спостереження; характер і ступінь освітлення; віддаленість від об'єкта; тривалість сприйняття; сильний шум; занадто висока температура; засоби маскування, застосовувані злочинцями; відволікаючі фонові процеси; час доби; швидка зміна

¹ Криміналістика [Текст] : учебник / под ред. Р. С. Белкина. – М. : Юрид. лит., 1986. – С. 305.

² Психология [Текст] : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – С. 66.

окремих епізодів події; значна кількість сприйманих об'єктів; особливості об'єкта сприйняття та умов сприйняття¹.

Найбільший інтерес становить вивчення суб'єктивних чинників, що впливають на процес сприйняття. У літературних джерелах робилися спроби з виокремлення суб'єктивних чинників². Вивчення та аналіз літературних джерел дає можливість серед чинників суб'єктивного характеру назвати такі:

1) стан органів почуттів. Почуттєві можливості людей обмежені абсолютним і відносним порогами відчуттів, як їх на-

¹ Більш детально див.: Гусаков, А. Н. Следственная тактика (в вопросах и ответах) [Текст] : учеб. пособие / А. Н. Гусаков, А. А. Филющенко. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 96; Доспулов, Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии [Текст] / Г. Г. Доспулов. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 23; Рагинов, А. Р. Судебная психология для следователей [Текст] : учеб. пособие / А. Р. Рагинов. – М. : Юрлитинформ, 2001. – С. 211.

² Так, зміст і характер процесу сприйняття обумовлені психофізіологічними властивостями сприймаючого суб'єкта: станом аналізаторних систем, віком, рівнем знання, досвідом, освітою, життєвою практикою, професією, класовою приналежністю, спрямованістю уваги, особистим інтересом до того, що сприймається, спостережливістю, особливостями пам'яті, особливостями мислення, мови, уяви, характером, темпераментом, інтелектом, хворобливим станом, освітою, статтю, культурним рівнем, розумовим розвитком, загальним розвитком зорової пам'яті, розладом пам'яті тощо (більш детально див.: Гора, І. В. Криміналістика [Текст] : навч. посіб. / І. В. Гора, В. А. Колесник. – К. : Алерта, 2005. – Ч. 1: Криміналістична техніка. – С. 111–112; Иванов, П. И. Психология [Текст] / П. И. Иванов. – 2-е изд. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во м-ва просвещения РСФСР, 1955. – С. 101; Карнеева, Л. М. Тактика допроса на предварительном следствии [Текст] / Л. М. Карнеева, С. С. Ордынский, С. Я. Розенблит. – М. : Госюр-издат, 1958. – С. 191; Криминалистика [Текст] : учеб. для вузов / под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 2000. – С. 278; Коновалова, В. Е. Проблемы логики и психологии в следственной тактике [Текст] / В. Е. Коновалова. – Киев : РИО МВД УССР, 1970. – С. 112; Коновалова, В. Е. Допрос: тактика и психология [Текст] / В. Е. Коновалова. – Харьков : СПД ФЛ Вапнярчук Н. Н., 2006. – С. 23–24; Маклаков, А. Г. Общая психология [Текст] : учеб. для вузов / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2005. – С. 214; Психология [Текст] : учеб. пособие для пед. ин-тов / под ред. А. Г. Ковалева, А. А. Степанова, С. Н. Шабалина. – М. : Просвещение, 1966. – С. 158; Суворова, Л. А. Идеальные следы в криминалистике [Текст] / Л. А. Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 55–57; Зинин, А. М. Габитоскопия [Текст] : учеб. пособие / А. М. Зинин, И. Н. Подволоцкий. – М. : Юрлитинформ, 2009. – С. 55–60).

зивають у психології, можуть змінюватися зі зміною зовнішніх умов, стану організму, у результаті психічних і фізичних недоліків людини¹. Гострота окремих органів почуттів значно зростає під впливом тренування й професії. Величина порога відчуття залежить від звикання до певних умов (адаптації)²;

2) емоції (настрій, почуття, емоційні стани), які являють собою переживання людиною свого особистого ставлення до дійсності, тобто суб'єктивне відображення об'єктивної реальності. Розрізняють емоційні (психічні) стани, такі як стрес, фрустрація, переляк і страх та ін. Вони впливають на здатність до об'єктивного й повного сприйняття. У таких станах, як правило, перебуває людина, що стала жертвою (потерпілим) від злочину. Так, стресова ситуація (стрес) викликає гальмування дій і рухів, пригнічує процеси сприйняття й мислення, викликає зниження організованості поведінки й т. д. Стан переляку в момент сприйняття, як правило, спричиняє перебільшення фактів, що мали місце в дійсності. Страх у людини викликає депресивний стан, паралізує її діяльність і т. д.³;

3) інтерес людини до ситуацій, обсяг і спрямованість уваги. Увагою визначаються: точність і деталізація сприйняття, міцність і вибірковість пам'яті, спрямованість і продуктивність мислення⁴. Активний вплив на повноту та точність сприйняття має довільність або мимовільність уваги (обсяг і спрямованість уваги), обумовлена в ряді випадків професійними інтересами людини⁵. Увага забезпечує чіткість і ясність свідомості, усвідомлення змісту психічної діяльності в той або інший момент часу⁶. Ми-

¹ Маклаков, А. Г. Общая психология [Текст] : учеб. для вузов / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2005. – С. 173–175.

² Криминалистика [Текст] : учебник / под ред. Р. С. Белкина, Г. Г. Зуйкова. – М. : Юрид. лит., 1968. – С. 385.

³ Більш детально див.: Вітенко, І. С. Основи загальної і медичної психології [Текст] : навч. посіб. / І. С. Вітенко, Л. М. Дутка, Л. Я. Зименковська. – К. : Вища шк., 1991. – С. 88; Коновалова, В. О. Юридична психологія [Текст] : Акад. курс : підруч. для юрид. спец. вищ. навч. закл. / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – К. : Ін Юре, 2004. – С. 271–272.

⁴ Лебедев, И. Б. Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов [Текст] : учеб пособие / И. Б. Лебедев, В. Ф. Родин, В. Л. Цветков. – М. : Щит-М, 2005. – С. 127.

⁵ Криминалистика [Текст] : учебник / под ред. Р. С. Белкина. – М. : Юрид. лит., 1986. – С. 275.

⁶ Маклаков, А. Г. Общая психология [Текст] : учеб. для вузов / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2005. – С. 255.

мовільне сприйняття характеризується тим, що людина сприймає навколишню дійсність без спеціально поставленого завдання, коли процес сприйняття не пов'язаний з вольовими зусиллями. Довільне ж сприйняття характеризується цілеспрямованістю і пов'язане з вольовими зусиллями¹, а тому є більш повним і пов'язане з так званою професійною увагою². Увага може бути спеціально спрямована на сприйняття окремої сторони речей і явищ і цим сприяти їхньому тонкому розрізненню, а установка полегшує сприйняття об'єктів³.

У літературі називають й інші суб'єктивні чинники. Зокрема, В. А. Журавель, детально розглядаючи етапи формування показань потерпілого, вказує на такі суб'єктивні особливості сприйняття, як його мимовільність, обумовлена силою подразників певних якостей (наприклад, злочинець, його дії для реалізації злочинного наміру тощо), професіоналізація уваги (що може спричинити як деталізацію показань, так і деякі нашарування й перекручування в процесі подальшого відтворення), емоційний стан⁴. Л. Д. Удалова до суб'єктивних факторів відносить психічний та фізичний стан людини в момент сприйняття, стан органів почуттів⁵. Окрім цього виокремлюють: стать, національність, регіональні особливості місця проживання, які в літературі мають назву загальногрупових чинників; особливості вікових властивостей, процесів, станів, притаманних дітям, дорослим людям і людям похилого віку, до яких необхідно віднести такі: загострена спостережливість, деталізація та, навпаки, схильність до фантазування, навіювання; «упереджені думки»; знання і про-

¹ Лебедев, И. Б. Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов [Текст] : учеб. пособие / И. Б. Лебедев, В. Ф. Родин, В. Л. Цветков. – М. : Щит-М, 2005. – С. 115.

² Криминалистика. Криминалистическая тактика и методика расследования преступлений [Текст] / под ред. В. Ю. Шепитько. – Харьков : Одиссей, 2001. – С. 89.

³ Доспулов, Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии [Текст] / Г. Г. Доспулов. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 24.

⁴ Журавель, В. А. Допрос потерпевшего и использование его показаний для построения методики расследования отдельных видов преступлений [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. А. Журавель ; ХЮрИ. – Харьков, 1983. – С. 7–9.

⁵ Удалова, Л. Д. Влияние субъективных факторов на результаты опознания [Текст] / Л. Д. Удалова // Криминалистика и судебная экспертиза : респ. межвед. науч.-метод. сб. – Киев, 1993. – Вып. 46. – С. 56.

фесія особи; розлад окремих функцій мозку; мислення; темперамент тощо¹.

Окрім цього кожен злочин завжди вчиняється у просторово-часових рамках, у зв'язку з чим слідчому необхідно враховувати вплив на допитуваного закономірностей фактору часу, які досліджуються психологією часу². Остання досліджує процеси відображення часу у свідомості людини (сприйняття часу, пам'ять на час, моделювання різних часових параметрів, мислення часовими категоріями). Зазначені закономірності охоплюють випадки сприйняття, значною мірою звільнені від інших психічних компонентів (думок, емоцій тощо). Однак слідча та судова практика має справу з фактами, коли сприйняття того чи іншого проміжку часу є компонентом діяльності, що стикається з іншими психічними процесами (пам'яттю, увагою, мисленням, емоціями тощо). Тому значний інтерес для слідчого становить врахування індивідуальних особливостей допитуваних у сприйнятті продовжуваності (плину) часу. Так, оцінка показань про продовжуваність часу в основному залежить від того, яку кількість подій пам'ять розміщує в конкретний проміжок часу. Якщо подій було багато, то виникає тенденція до переоцінки продовжуваності, мала кількість – призводить до недооцінки. Слід також враховувати індивідуальні особливості людини у здатності: орієнтуватися у часі, які залежать від фізичного (виснаженість, голод) та душевного стану; визначення послідовності подій, які відбувалися; закономірностей

¹ Більш детально див.: Лебедев, И. Б. Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов [Текст] : учеб. пособие / И. Б. Лебедев, В. Ф. Родин, В. Л. Цветков. – М. : Щит-М, 2005. – С. 117; Маклаков, А. Г. Общая психология [Текст] : учеб. для вузов / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2005. – С. 210; Поврезнюк, Г. И. Криминалистические методы и средства установления личности в процессе расследования преступлений. По материалам СНГ [Текст] / Г. И. Поврезнюк. – М. : Юрлитинформ, 2005. – С. 142–143; Рапинов, А. Р. Судебная психология для следователей [Текст] / А. Р. Рапинов. – М. : Юрлитинформ, 2001. – С. 211.

² Детальніше див.: Элькин, Д. Г. Восприятие времени [Текст] / Д. Г. Элькин. – М., 1962. – С. 310; Креч, Д. Восприятие движения и времени [Текст] / Д. Креч, Р. Крачфильд, Н. Ливсон // Хрестоматия по ощущению и восприятию. – М., 1975. – С. 371–385; Драголи, Л. Д. Временные категории речи и дифференциация времени [Текст] / Л. Д. Драголи // Восприятие пространства и времени. – Л., 1969. – С. 97–98.

сприйняття швидкості руху; особливостей та рівня мовного розвитку допитуваного тощо¹. Урахування зазначених факторів сприятиме встановленню істини у конкретній справі, розробці тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів.

У перерахованих чинниках, поєднаних одним терміном – суб'єктивні, немає більш-менш важливих, кожний з них виконує ті функції, які обумовлюють у кінцевому підсумку адекватність і повноту сприйняття. Так, розглянуті чинники діють комплексно й у взаємозв'язку, і тому не завжди можна встановити вплив того або іншого чинника й зробити відповідні корективи при оцінці інформації про сприйняте. Немає жодної психічної закономірності, яка б не впливала на ідеальні сліди, що повинно бути враховано слідчим.

Другою стадією формування ідеальних слідів є запам'ятовування, тобто процес пам'яті, наслідки якого забезпечуються закріпленням нового матеріалу². У процесі запам'ятовування відбувається прийом, відбір інформації та її фіксація завдяки утворенню різного роду зв'язків (асоціацій) між елементами сприйнятих стимулів і утворення мнемічних слідів у нейронних структурах мозку³. Серед чинників, що впливають на процес запам'ятовування, необхідно виокремити такі: кількість запам'ятованої інформації; обстановка запам'ятовування (умови сприйняття, конфліктні ситуації); характер інформації (осмисленість інформації); стан організму; наявність зацікавленості; тип пам'яті; попередній досвід; види пам'яті (рухова, емоційна, образна, словесно-логічна тощо); травматичні ушкодження; вікові, професійні особливості пам'яті (механічне запам'ятовування в дітей і стареча забудькуватість тощо), навмисність або ненавмисність запам'ятовування, сила враження, темперамент людини; час сприйняття, інтерес до інформації, бажання зберегти її в пам'яті, властивості пам'яті людини; умови сприйняття; вид пам'яті; на-

¹ Аленин, Ю. П. Восприятие времени и его значение в тактике следственных и судебных действий [Текст] / Ю. П. Аленин, Н. Ф. Будиянский // Криминалистика и судебная экспертиза : респ. межвед. науч.-метод. сб. – Киев : Вища шк., 1986. – Вып. 33. – С. 40–45.

² М'ясоїд, П. А. Загальна психологія [Текст] : навч. посіб. / П. А. М'ясоїд. – К. : Вища шк., 2000. – С. 289.

³ Бочарова, С. П. Память в процессах обучения и профессиональной деятельности [Текст] / С. П. Бочарова. – Тернополь : Астон, 1997. – С. 58.

явність установки на збереження сприйнятого; час, що минув з моменту сприйняття; стан здоров'я, характер людини тощо¹.

Однією зі стадій механізму формування ідеальних слідів є відтворення, під яким у психології розуміють процес вилучення з пам'яті збереженого матеріалу². У криміналістичному плані відтворення – це процес пам'яті, що полягає в актуалізації раніш сприйнятого матеріалу шляхом вилучення його з довгострокової пам'яті і перетворення її в оперативну і відбувається у вигляді впізнання або спогаду³. Процес відтворення (актуалізації) ідеальних слідів проходить через певну реконструкцію, узагальнення, тому необхідно зазначити, що відтворення (репродукція) раніше сприйнятого ніколи не може бути повною мірою його адекватним відбитком. Відтворення ідеальних слідів може відбуватися у двох різних формах – у впізнанні й пригадуванні. Коли людина зорозво сприймає знову предмет, що сприймався нею раніше, вона його впізнає. Якщо при впізнанні людина спочатку сприймає об'єкт, потім за отриманим при сприйнятті образом встановлює наявність збереженої уявної моделі такого ж об'єкта у своїй пам'яті, то пригадування є розумовим процесом відтворення образів, які потім передаються у словесній формі. Для криміналістичних цілей особливого значення набуває дослідження такої форми, як пригадування (згадування). При пригадуванні актуалізуються не тільки відповідний образ, але й вся система відносин (у тому числі емоційних), пов'язаних з відповідним об'єктом чи предметом. Отриманий у такий спосіб сигнал створює умови для активізації, збудження тимчасових зв'язків і для згадування забутого факту, об'єкта. Оскільки процес запам'ятовування відбувається шляхом збереження сприйнятого

¹ Детальніше див.: Біленчук, П. Д. Криміналістика [Текст] : підручник / П. Д. Біленчук, В. К. Лисиченко, Н. І. Клименко ; за ред. П. Д. Біленчука. – К. : Атіка, 2001. – С. 321; Маклаков, А. Г. Общая психология [Текст] : учеб. для вузов / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2005. – С. 279; Юридична психологія [Текст] : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів / за ред. В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін. – К. : Ін Юре, 1999. – С. 89–91.

² Лебедев, И. Б. Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов [Текст] : учеб. пособие / И. Б. Лебедев, В. Ф. Родин, В. Л. Цветков. – М. : Щит-М, 2005. – С. 133; М'ясоїд, П. А. Загальна психологія [Текст] : навч. посіб. / П. А. М'ясоїд. – К. : Вища шк., 2000. – С. 292.

³ Шепітько, В. Ю. Криміналістика [Текст] : енцикл. слов. (укр.-рос. і рос.-укр.) / В. Ю. Шепітько ; за ред. В. Я. Тація. – Х. : Право, 2001. – С. 288–289.

у вигляді окремих, пов'язаних між собою обставин (елементів, деталей), то й пригадування (спогад, упізнання) відбувається в такий саме спосіб, а саме використовуючи метод асоціації. Отже, виходячи з цього, якщо збудити в такому ланцюжку зв'язків якусь ланку, то порушення поширяться й на інші ланки асоціації. Іншими словами, те, що нами відчувається й сприймається, не зникає безвісти, а тим або іншим ступенем запам'ятовується, тобто закріплюється, зберігається й, при сприятливих умовах або коли це потрібно, відтворюється. Так само закріплюються, а потім відтворюються наші думки, мова, пережиті почуття й дії¹.

Необхідно зазначити, що стадії процесу формування ідеальних слідів взаємозалежні й обумовлюють відповідно зв'язок чинників. Повнота відтворення залежить від: фізичного та психічного стану особи, умов сприйняття, властивостей пам'яті, психологічного стану допитуваного, його темпераменту, схильності до навіювання, інтелекту, словникового запасу, культурного рівня, ставлення особи до сприйманих об'єктів, типу пам'яті². До об'єктивних чинників слід віднести: час, що пройшов з моменту сприйняття до відтворення; обстановку запам'ятовування, кількість інформації, що запам'яталася, характер інформації та її наочність³. Відчутний вплив справляє додаткова інформація – обстановка кримінальної сенсації, виступи у пресі, на телебаченні, чутки та розповіді очевидців, які безпосередньо не спостерігали злочин (пасивних),

¹ Дулов, А. В. Судебная психология [Текст] : учебник / А. В. Дулов. – 2-е изд., испр. и доп. – Минск : Выш. шк., 1975. – С. 306–307; Еникеев, М. И. Следственные действия: психология, тактика, технология [Текст] : учеб. пособие / М. И. Еникеев, В. А. Образцов, В. Е. Эминов. – М. : ТК Велби : Проспект, 2007. – С. 90–93; Иванов, П. И. Психология [Текст] : учебник / П. И. Иванов. – 2-е изд. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во м-ва просвещения РСФСР, 1955. – С. 120; Криминалистика [Текст] : учебник / отв. ред. С. А. Голунский. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 293.

² Біленчук, П. Д. Криміналістика [Текст] : підручник / П. Д. Біленчук, В. К. Лисиченко, Н. І. Клименко ; за ред. П. Д. Біленчука. – К. : Атіка, 2001. – С. 321; Ратинов, А. Р. Судебная психология для следователей [Текст] / А. Р. Ратинов. – М. : Юрлитинформ, 2001. – С. 211; Шепітько, В. Ю. Допит [Текст] : наук.-практ. посіб. / В. Ю. Шепітько. – Х. : КримАрт, 1998. – С. 8.

³ Дулов, А. В. Судебная психология [Текст] : учебник / А. В. Дулов. – 2-е изд., испр. и доп. – Минск : Выш. шк., 1975. – С. 304; Юридична психология [Текст] : підручник / за ред. Я. Ю. Кондратьева. – К. : Ін Юре, 1999. – С. 89–91.

і т. д.¹ Небезпека навіювання буде тим більшою, чим більш фрагментарним і неповним було сприйняття, чим багаточисленніші прогалини в пам'яті².

Водночас актуалізація (відтворення) ідеальних слідів має свої особливості. По-перше, процес відтворення характеризується тим, що в ньому бере участь і допитуваний, і слідчий. Так, при проведенні допиту, очної ставки, пред'явлення для впізнання виникають протиріччя в показаннях, які є наслідком повідомлення неправдивої інформації. Певною мірою можна сказати, що особа навмисно моделює (спотворює, змінює та ін.) у корі головного мозку раніше сприйняту інформацію (ідеальний слід). На цій стадії певний вплив можуть також мати чинники, що в літературі називаються зовнішні, – обстановка відтворення інформації (умови допиту, обставини виклику на допит, зовнішній вигляд будинку, кабінету)³. На нашу думку, може вплинути й людський чинник. Так, слідчий під час допиту може впливати шляхом прямої або непрямої вказівки або підтвердження факту чи події, або шляхом постановки запитань, що наштотують на певну відповідь (навідні запитання). По-друге, як чинник можна виділити вплив заінтересованих осіб – підозрюваних, обвинувачених, співучасників злочину, а також родичів та близьких зазначених осіб. По-третє, розглянута стадія характеризується тим, що передача раніше сприйнятої інформації здійснюється у формі словесного (мовного), графічного вираження відбитого в пам'яті уявного образу. Мова людини є зовнішнім відображенням внутрішнього образу, колись сприйнятого суб'єктом, тобто є формою передачі інформації в інформаційному процесі. Отже, повнота й точність описування носієм уявного образу залежить від ступеня мовної культури, розміру та складу словникового запасу; вміння послідовно викладати свої думки⁴, використання стереотипних висловлювань тощо.

¹ Гаврилова, Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (Происхождение, выявление, устранение) [Текст] : метод. пособие / Н. И. Гаврилова ; под ред. А. Р. Ратинова. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разработке предупреждения преступности, 1983. – С. 61.

² Ратинов, А. Р. Судебная психология для следователей [Текст] / А. Р. Ратинов. – М. : Юрлитинформ, 2001. – С. 213–222.

³ Васильев, В. Л. Юридическая психология [Текст] : учеб. пособие / В. Л. Васильев. – Л. : ЛГУ, 1974. – С. 49.

⁴ Суворова, Л. А. Идеальные следы в криминалистике [Текст] / Л. А. Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 72.

Проведений аналіз дозволяє класифікувати чинники, що впливають на механізм формування ідеальних слідів, за: 1) результатом впливу: ті, що позитивно впливають, і ті, що негативно впливають; 2) за характером виникнення: придбані та уроджені; 3) за часом впливу: тимчасові й постійно діючі; 4) за характером утворення: природні та сформовані у конкретній ситуації (штучні); 5) за стадіями формування ідеальних слідів: чинники сприйняття, запам'ятовування, відтворення; 6) за характером впливу: чинники, які впливають на одну зі стадій, на дві або всі стадії; 7) за джерелом виникнення: внутрішні та зовнішні; 8) за природою виникнення: природні та сформовані у конкретній ситуації; 9) за характером психічних явищ (утворень): психічні стани, психічні властивості, психічні процеси; 10) за наслідками впливу чинників: чинники, які приводять до часткової адекватності або втрати ідеального сліду.

Дія різних чинників у механізмі формування ідеальних слідів призводить до фрагментарності раніше сприйманої інформації. Дослідження характерних рис виникнення перекручень при формуванні ідеальних слідів становить значні труднощі.

У літературі робилися спроби по виокремленню характерних помилок (перекручень)¹. Основні причини перекручень полягають у помилках сприйняття й помилках відтворення. Так, помилки сприйняття – це перекручені уявні образи сприйнятих подій, явищ і фактів, що виникають під впливом деяких об'єктивних і суб'єктивних причин². Якщо ж у процесі сприйняття під впливом різних чинників явище або подія відобразилися у перекрученому вигляді, то відповідно й подальші процеси формування ідеальних слідів (запам'ятовування, відтворення) відіб'ють перекручену інформацію.

У результаті впливу різних чинників сприйняття можуть бути перекрученими – ілюзіями, під якими в етимологічному

¹ Більш детально див.: Гаврилова, Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (Происхождение, выявление, устранение) [Текст] : метод. пособие / Н. И. Гаврилова ; под ред. А. Р. Ратинова. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1983. – С. 15–17; Вона ж. Понятие и виды происхождения ошибок в свидетельских показаниях [Текст] / Н. И. Гаврилова // Юридическая психология / сост. и общ. ред. Т. Н. Курбатова. – СПб. : Питер, 2001. – С. 265–268.

² Криминалистика [Текст] : учебник / под ред. Е. П. Ищенко. – М. : Юрист, 2000. – С. 379.

плані розуміють оманливе, хибне сприймання дійсності: хибне уявлення про що-небудь¹. У психології під ілюзіями розуміють перекручене, неправильне сприйняття яких-небудь фактів, явищ², тобто перекручене відображення дійсності (сприйняття розходяться з реальними фізичними характеристиками об'єкта)³. У літературних джерелах робились спроби щодо виокремлення видів ілюзій⁴.

Складний характер сприйняття призводить іноді до зорових ілюзій, тобто неправильного або перекрученого сприйняття величини, форми і віддалення предметів, які виникають при безпосередньому сприйнятті дійсно існуючих предметів, що впливають на нас, просторові властивості яких, однак, неправильно сприймаються⁵. Серед закономірностей виникнення зорових ілюзій у літературі виділяють такі: 1) ілюзії виникають як наслідок особливих умов, за яких відбувається спостереження; 2) виникають через помилкове судження про видиме, а обман настає як наслідок неправильного осмислення зорового образу; 3) низка ілюзій обумовлена оптичною недосконалістю ока,

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 491.

² Психологія [Текст] : учеб. пособие для воен. учеб. заведений / под ред. К. Н. Корнилова. – 2-е изд., доп. – М. : Воениздат, 1955. – С. 118.

³ Платонов, К. К. Система психологии и теории отражения [Текст] / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1982. – С. 117–119; Дубравська, Д. М. Основи психології [Текст] : навч. посіб. / Д. М. Дубравська. – Л. : Світ, 2001. – С. 97.

⁴ Більш детально див.: Вітенко, І. С. Основи загальної і медичної психології [Текст] : навч. посіб. / І. С. Вітенко, Л. М. Дутка, Л. Я. Зименковська. – К. : Вища шк., 1991. – С. 119; Платонов, К. К. Система психологии и теории отражения [Текст] / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1982. – С. 117–119; Гоноболін, Ф. Н. Психологія [Текст] / Ф. Н. Гоноболін. – К. : Вища шк., 1975. – С. 65–66; Дубравська, Д. М. Основи психології [Текст] : навч. посіб. / Д. М. Дубравська – Л. : Світ, 2001. – С. 97–98; Иванов, П. И. Психология [Текст] : учебник / П. И. Иванов. – 2-е изд. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во м-ва просвещения РСФСР, 1955. – С. 114; Радугин, А. А. Психология [Текст] : учеб. для высш. учеб. заведений / А. А. Радугин. – М. : Центр, 2001. – С. 147; Психология [Текст] : учеб. пособие для воен. учеб. заведений / под ред. К. Н. Корнилова. – 2-е изд., доп. – М. : Воениздат, 1955. – С. 118–119.

⁵ Васильев, В. Л. Юридическая психология [Текст] : учеб. для вузов / В. Л. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 49–50; Лебедев, И. Б. Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов [Текст] : учеб. пособие / И. Б. Лебедев, В. Ф. Родин, В. Л. Цветков. – М. : Щит-М, 2005. – С. 119–120; Рудик, П. А. Психология [Текст] : учебник / П. А. Рудик. – М. : Просвещение, 1955. – С. 151–152.

а також деякими дефектами (короткозорість, дальтонізм тощо)¹. Найбільш характерними зоровими ілюзіями є: а) переоцінка вертикальних ліній, тобто коли із двох ліній однакового розміру вертикальна зорово завжди сприймається як значно більша порівняно з горизонтальною; б) неправильне сприйняття величини предмета (об'єкта); в) ілюзії геометричної перспективи або ілюзії контрасту; г) перенесення властивостей цілої фігури на її окремі частини; д) викривлення форми предметів². До помилок, можливих на стадії сприйняття, крім оптичних, слухових та інших перекручень, О. Р. Ратінов відносить також невірні оцінки розмірів, відстаней, кількості, неправильні судження про співвідношення, послідовність та інші зв'язки між предметами і явищами³.

Оскільки вплив різних чинників на формування ідеальних слідів відбувається на всіх стадіях, то відповідно перекручення відбуваються й на стадії відтворення. Помилки відтворення являють собою неточні уявлення про сутність або якості об'єктів, що склалися у свідомості людини. При цьому предмет або його окрема властивість сприйнятті правильно, але їхня оцінка розходиться із загальноприйнятою⁴. У процесі відтворення раніше сприйнята інформація не лише відтворюється, але й формується, оскільки мовне оформлення значеннєвого змісту формує сам зміст. Думка включається в процес відтворення, уточнюючи, узагальнюючи, систематизуючи, переробляючи й реконструюючи зміст. Тому в самій суті відтворення закладена реконструкція відтвореного – у результаті розумової його переробки – як істотний аспект відтворення. Реконструкція як якісний аспект відтворення проявляється в різних формах (умовиводи й висновки, різного роду перестановки, зрушення та ін.). За своєю психологічною природою вона є результатом ненавмисної, але безумовно спрямованої роботи думки всередині відтворення⁵.

¹ Васильев, В. Л. Юридическая психология [Текст] : учеб. для вузов / В. Л. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 49–50.

² Психология [Текст] : учеб. для пед. ин-тов / под ред. А. А. Смирнова, А. Н. Леонтьева, С. Л. Рубинштейна и Б. М. Теплова. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во м-ва просвещения РСФСР, 1956. – С. 165.

³ Рагинов, А. Р. Судебная психология для следователей [Текст] / А. Р. Рагинов. – М. : Юрлитинформ, 2001. – С. 213.

⁴ Криминалистика [Текст] : учебник / под ред. Е. П. Ищенко. – М. : Юрист, 2000. – С. 379.

⁵ Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии [Текст] / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2005. – С. 278–281.

В основному відтворення – це довільне, навмисне відновлення образів, що нерідко супроводжуються мимовільними, асоціативними спогадами – вилученням із довгострокової пам'яті образів минулого, які подумки локалізуються у часі й просторі. Спогади завжди пов'язані з певними переживаннями тих або інших подій, що вносять суб'єктивні перекручення в процес відтворення. У своїй практиці слідчий неминуче зустрічається з явищами реконструкції та деформації відтвореного матеріалу. Тому особиста реконструкція матеріалу при його збереженні й відтворенні може проявлятися: у перекрученні значеннєвого змісту вихідного матеріалу; в ілюзорній конкретизації, деталізації; у заміні одного змісту іншим подібним змістом; в об'єднанні розрізнених елементів і роз'єднанні зв'язаних елементів; у зсуві або переміщенні окремих сторін вихідної події¹. Інші автори зазначають, що виокремлення такої стадії дає можливість виявити та вивчити помилки, можливі на цій стадії, – помилки мови. Як помилки на стадії передачі інформації (відтворення) виділяють такі їх групи: 1) особа не згадує у своїй розповіді деталі, вважаючи їх такими, що не стосуються справи; 2) людина видає свої здогадки й домисли за істинні знання; 3) людина як очевидець передає інформацію, отриману від інших осіб; 4) допитуваний не чітко викладає думки, переставляє елементи події в часі; 5) допитуваний викривляє інформацію, вкладаючи або розуміючи під термінами зовсім інший зміст.

Характерним є те, що в процесі відтворення (актуалізації) ідеальних слідів бере участь не тільки допитувана особа, але й слідчий. Так, під час сприйняття інформації у слідчого можуть виникати такі помилки: 1) слідчий неправильно розуміє зміст термінів, вкладаючи в них інше поняття; 2) слідчий, одержуючи нову інформацію, мимоволі намагається узгодити її із уже наявною; 3) формулювання показань двозначне, відомості не викладаються словами допитуваного, факти та події викладаються не досить повно, слідчий не дотримується правил пунктуації й стилістики тощо². Поспішність, неухважність, необ'єктивність

¹ Лебедев, И. Б. Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов [Текст] : учеб. пособие / И. Б. Лебедев, В. Ф. Родин, В. Л. Цветков. – М. : Щит-М, 2005. – С. 405–406.

² Гусаков, А. Н. Следственная тактика (в вопросах и ответах) [Текст] : учеб. пособие / А. Н. Гусаков, А. А. Филющенко. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – С. 97–98.

слідчого, захоплення однією версією можуть перешкодити йому правильно усвідомити, запам'ятати й передати в протоколі допиту відомості. Помилки можуть виникати й у результаті недостатньої компетентності того, хто допитує, у деяких спеціальних галузях знання (будівництві, техніці тощо)¹.

Особливості перекручень проявляються й в умовах конфліктної ситуації, що безперечно впливає на специфіку відновлення ідеальних слідів. Серед особливостей перекручень, що виникають при відтворенні у результаті повідомлення неправдивої інформації, у літературі вказують такі: а) якщо добросовісна помилка при відтворенні інформації має репродуктивний (поновлюваний) характер, то свідома неправда – творчий (обробка інформації здійснюється з вигодою для особи, що її повідомляє); б) на відміну від особи, що добросовісно помиляється (звернення іде до єдиного уявного образу), у лжесвідка конкурують два варіанти уявного образу – раніше сприйнятий (дійсний) і вигаданий (уявний), яким хоче підмінити істинний; в) свідома неправда та добросовісна помилка, як правило, породжуються різною мотивацією (соціально негативною й соціально позитивною відповідно); г) на відміну від добросовісної помилки неправда – це вольовий і свідомий акт; д) свідома неправда, на відміну від добросовісної помилки, породжує помилки (перекручення) тільки на стадії відтворення; е) свідома неправда формує й провокує помилки інших осіб, а добросовісна помилка формує помилкове уявлення про дійсність (через різні чинники) у самого допитуваного. Об'єктивними підставами змішування свідомої неправди і добросовісної помилки є: неадекватне відображення дійсності, а також той факт, що вони можуть містити об'єктивну (адекватну) інформацію². Отже, необхідно зазначити, що в умовах конфліктної ситуації (коли повідомляється неправдива інформація) ідеальні сліди не перекручуються. Перекручується лише інформація, яка повідомляється допитуваним вербальним способом.

У літературі помилки розглядаються щодо окремих психічних процесів (розрізняючи при цьому помилки сприйняття,

¹ Криміналістика [Текст] : учеб. для вузов / отв. ред. Н. П. Яблоков. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – С. 451.

² Гаврилова, Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (Происхождение, выявление, устранение) [Текст] : метод. пособие / Н. И. Гаврилова ; под ред. А. Р. Ратинова. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1983. – С. 8–17.

пам'яті, мислення, словесного оформлення та ін.), змістовної сторони помилок. Подібні підстави класифікації вказують на механізм мимовільного перекручення обставин справи (причини, що породжують помилки), розкриваючи сутність цих помилок.

На нашу думку, з практичної точки зору більш доцільно класифікувати помилки (перекручення), характерні для механізму формування ідеальних слідів, залежно від: 1) органів чуття: зорові помилки, слухові, нюхові, дотикові, смакові; 2) стадій формування ідеальних слідів: помилки сприйняття, запам'ятовування й відтворення; 3) чинників, які сприяють появі помилок: помилки, що виникають під впливом об'єктивних чинників, і помилки, що виникають під впливом суб'єктивних чинників; 4) психічних процесів, що сприяють появі помилок: помилки сприйняття, пам'яті, уваги, мислення, мови, уваги, емоцій; 5) характеру помилок: такі, що викривляють повною мірою об'єктивну інформацію, і такі, що викривляють не повною мірою інформацію; 6) механізму виявлення: під час допиту, очної ставки, пред'явлення для впізнання й ін.

Таким чином, дослідження процесу формування ідеальних слідів, чинників, що впливають на їхній механізм, надасть можливість виокремлення оптимальних тактичних прийомів проведення слідчих дій, сприяє правильній оцінці отриманої інформації, виявленню та виокремленню різного роду помилок, що виникають із природи формування ідеальних слідів.

§ 4. Психологічні особливості процесу забування

Раніше сприйнята інформація забувається. Забування є одним із процесів пам'яті, під впливом якого раніше сприйнята інформація змінюється, піддається реконструкції, має тенденцію до згасання, загальмування й до повної втрати. Процес забування впливає на механізм формування і відновлення ідеальних слідів і є перешкодою до одержання від допитуваного достовірної, повної та об'єктивної інформації. Знання особливостей пам'яті, зокрема процесу забування, має величезне значення в слідчій і судовій практиці, де психологічні особливості процесу забування можуть бути використані при актуалізації ідеальних слідів.

У літературних джерелах робилися спроби по визначенню поняття забування. В етимологічному значенні під забуванням розуміють втрату зафіксованої в пам'яті інформації; переставати пам'ятати що-небудь, не зберігати в пам'яті¹. У психології під забуванням розуміють процес, протилежний запам'ятовуванню, заснований на втраті чіткості уявлення подій, фактів, зменшенні обсягу того, що запам'яталося². Забування – це процес, протилежний запам'ятовуванню, і проявляється він у тому, що актуалізація забутих образів або думок ускладнюється або стає взагалі неможливою³. Деякі вчені зазначають, що забування – це процес пам'яті, що призводить до втрати чіткості та зменшення обсягу закріпленого в тривалій пам'яті матеріалу, а іноді неможливості відтворити його⁴. Забування – процес послаблення зв'язків того або іншого матеріалу з минулим досвідом суб'єкта, обумовлений випаданням цього матеріалу з діяльності. Забування виявляється у неможливості пригадати чи впізнати або в помилковому пригадуванні та упізнанні⁵. Іншими словами, забування – це утруднення при відтворенні, а також неможливість відтворити необхідне в цей момент⁶. Деякі вчені під забуванням розуміють зникнення з пам'яті слідів того, що запам'яталося⁷.

У криміналістичному розумінні забування – це процес, що характеризується поступовим зменшенням можливості пригадування та відтворення певного матеріалу⁸. Забування виража-

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 377.

² Дубравська, Д. М. Основи психології [Текст] : навч. посіб. / Д. М. Дубравська. – Л. : Світ, 2001. – С. 110–111.

³ Психологія [Текст] : підручник / за ред. Ю. Л. Трофімова. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 2001. – С. 227.

⁴ Психологія [Текст] : учеб. пособие для пед. ин-тов / под ред. А. Г. Ковалева, А. А. Степанова, С. Н. Шабалина. – М. : Просвещение, 1966. – С. 185.

⁵ Зинченко, Т. П. Когнитивная и прикладная психология [Текст] / Т. П. Зинченко. – М. : МПИ ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2000. – С. 207.

⁶ Иванов, П. И. Психология [Текст] : учебник / П. И. Иванов. – 2-е изд. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во м-ва просвещения РСФСР, 1955. – С. 139–142.

⁷ Вітенко, І. С. Основи загальної і медичної психології [Текст] : навч. посіб. / І. С. Вітенко, Л. М. Дутка, Л. Я. Зименковська. – К. : Вища шк., 1991. – С. 129.

⁸ Шепітько, В. Ю. Криміналістика [Текст] : енцикл. слов. (укр.-рос. і рос.-укр.) / В. Ю. Шепітько ; за ред. В. Я. Тація. – Х. : Право, 2001. – С. 318.

ється у формі неможливості пригадати або впізнати що-небудь і у формі помилок у пригадуванні та упізнанні¹. Або іншими словами, це один із процесів пам'яті, який полягає в ускладненні або неможливості актуалізації².

Представники іншої точки зору вважають, що забування є зворотною стороною збереження. Так, інформація в здоровому мозку зберігається невизначено довго, але більшою її частиною людина не може скористатися. Вона їй практично недоступна, вона її забула, хоча твердить, що колись про це знала або читала чи сприймала, але це і є забування, тобто процес, що призводить до втрати чіткості та зменшення обсягу даних, здатних бути актуалізованими у психіці³.

Більш точною є позиція тих авторів, які забування розглядають як процес, протилежний відбиттю та збереженню, тобто забування перебуває у прямій залежності і від характеру запам'ятовування, і від характеру збереження⁴. В. В. Романов зазначає, що забування – процес пам'яті, зворотний запам'ятовуванню та збереженню, і є тим активнішим, чим рідше засвоєний матеріал використовується в людській діяльності⁵. Так, запам'ятовування і збереження ґрунтуються на створенні й закріпленні тимчасових нервових зв'язків, забування – на їхньому гальмуванні, відтворення – на їхньому відновленні⁶.

З фізіологічної точки зору забування є гальмуванням нервових зв'язків, які утворилися при запам'ятовуванні. Іншими словами, відбувається згасання нервових зв'язків у корі головного мозку, а забування проявляється в неможливості відтворити, але можливості впізнати⁷. Дещо уточнюючи, А. Г. Маклаков зазна-

¹ Смыслов, В. И. Свидетель в советском уголовном процессе [Текст] : учеб. пособие / В. И. Смыслов. – М. : Высш. шк., 1973. – С. 89–91.

² Юридична психологія [Текст] : підручник / за ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К. : Ін Юре, 1999. – С. 88–92.

³ Гоноболін, Ф. Н. Психологія [Текст] : підручник / Ф. Н. Гоноболін. – К. : Вища шк., 1975. – С. 72–73.

⁴ Шепитько, В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике [Текст] / В. Ю. Шепитько. – Харьков : РИП «Оригинал», 1995. – С. 141.

⁵ Романов, В. В. Юридическая психология [Текст] : учебник / В. В. Романов. – М. : Юрист, 2002. – С. 117–118.

⁶ Психологія [Текст] : підручник / за ред. Ю. Л. Трофімова. – 3-ге вид. – К. : Либідь, 2001. – С. 217.

⁷ Психологія [Текст] : учеб. пособие для пед. ин-тов / под ред. А. Г. Ковалева, А. А. Степанова, С. Н. Шабалина. – М. : Просвещение, 1966. – С. 185.

чає, що фізіологічною основою забування є деякі види коркового гальмування, що заважає актуалізації тимчасових зв'язків. Найчастіше це так зване згасальне гальмування, що розвивається при відсутності підкріплення. Забування проявляється у двох основних формах: неможливості пригадати або впізнати і помилковому пригадуванні або впізнанні. Варто звернути увагу на те, що забування протікає в часі нерівномірно. Найбільша втрата матеріалу відбувається відразу після його сприйняття, а надалі забування йде повільніше. Розглядаючи варіанти прояву забування, необхідно звернути увагу на випадки, коли людина не може згадати щось у цей момент, але пригадує через деякий час. Іншими формами забування є помилкове пригадування або упізнання, тобто коли забування виявляється не у втраті чіткості та яскравості раніше сприйнятого, а в істотній невідповідності пригаданого дійсно сприйнятому. Основною причиною подібного явища є те, що в процесі забування слабшають випадкові зв'язки в часі і замість них на перший план виступають істотні, внутрішні відносини речей (логічні зв'язки, подібність речей тощо), які не завжди збігаються зі зв'язками в часі¹. Гальмування тимчасових нервових зв'язків характеризується неповним їхнім зникненням, оскільки забування обумовлене постійною дією згасального рефлексу (тимчасові зв'язки тільки вгасають, але не зникають повністю) та пов'язане з послабленням диференціовального гальмування, через що в першу чергу забуваються деталі. Процес забування протікає нерівномірно. Найбільш інтенсивне забування відбувається на початку після запам'ятовування, а потім воно трохи сповільнюється². Цей процес ґрунтується на явищі гальмування умовно-рефлекторних зв'язків під впливом різних чинників і вгасання слідів, які утворилися раніше³.

¹ Маклаков, А. Г. Общая психология [Текст] : учеб. для вузов / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2005. – С. 273–275.

² Еникеев, М. И. Основы судебной психологии: общие вопросы. Психические процессы и состояния [Текст] : учеб. пособие / М. И. Еникеев. – М., 1982. – С. 121; Порубов, Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии [Текст] / Н. И. Порубов. – 3-е изд., перераб. – Минск : Выш. шк., 1978. – С. 40.

³ Психологія [Текст] : підручник / за ред. Ю. Л. Трофімова. – 3-те вид. – К. : Либідь, 2001. – С. 227.

Забування обумовлене цілою низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників, серед яких провідну роль відіграють: час, значущість для суб'єкта сприйнятої ним інформації, втома, характер інформації та ступінь її використання, інтерференція (погіршене збереження матеріалу, що запам'ятовується, у результаті накладення іншого матеріалу), пригнічення; зміст, обсяг матеріалу, його емоційне забарвлення; розумове або фізичне стомлення. Особливим є вплив усіляких розладів пам'яті. Так, загальне порушення пам'яті внаслідок ушкодження деяких частин мозку називається амнезією¹. Забування головним чином залежить від ступеня осмислення сприйнятої інформації, міцності запам'ятовування, розуміння матеріалу, що запам'ятовується, багатства та ступеня новизни змісту інформації й тієї інформації, яка запам'ятовується надалі, від характеру застосування сприйнятої інформації в життєвій практиці, від ступеня стабільності інтересів до матеріалу, що запам'ятався, і відповідно від уваги, що активізується на ньому, від актуальності для людини, значення інформації, що запам'яталася, від вікових особливостей людини, від сильного стомлення, при деяких хворобах і психічних травмах. На процес забування впливають: послаблення інтересу до засвоєного матеріалу, перенапруження нервово-психічної діяльності, уживання алкоголю, недостатній сон. Окрім цього, забування залежить від дії негативної індукції, коли подразники заважають утворенню нових зв'язків; впливу проактивного та ретроактивного гальмування, коли відбувається витіснення менш важливої інформації більш важливою; впливу

¹ Амнезія – це порушення пам'яті із втратою можливості фіксувати, зберігати і відтворювати набуті знання. Причинами її є: черепно-мозкова травма, психічні та інфекційні захворювання, отруєння, епілепсія тощо. У психології виділяють ретроградну (людина забуває нещодавні події, але пам'ятає те, що відбувалося в далекому минулому) та антероградну амнезію (людина має короткочасну і тривалу пам'ять, але не може вводити нову інформацію у тривалу пам'ять). Виділяють також загальну і часткову амнезію. До загальної належать: тимчасова (від кількох хвилин до кількох років), періодична (то зникає, то з'являється), прогресуюча (тривалий процес втрати пам'яті до повного її стирання), уроджена (детальніше див.: Дубравська, Д. М. Основи психології [Текст] : навч. посіб. / Д. М. Дубравська – Л. : Світ, 2001. – С. 110–111; Психологія [Текст] : учеб. пособие для пед. ин-тов / под ред. А. Г. Ковалева, А. А. Степанова, С. Н. Шабалина. – М. : Просвещение, 1966. – С. 185).

надграничного гальмування, від перевантаження відповідних клітин головного мозку¹.

Забування характеризується нерівномірністю, оскільки забуваються насамперед деталі, другорядне. Найкраще втримується в пам'яті основна інформація, що мала певний інтерес для людини, позитивно емоційно забарвлена².

Процес забування неминуче діє в часі. Так, експериментально встановлено, що забування найбільш інтенсивно протікає протягом перших 3–7 діб, а потім процес забування поступово вгасає. Збережене пам'яттю після 10–12 діб відносно стабілізується. Процес забування нерозривно пов'язаний з тим, наскільки довільним було саме сприйняття. Усе сприйняте з інтересом запам'ятовується краще³. Забувається насамперед те, що перестає бути для людини істотним і значущим. Крім того, швидко забувається інформація в тому разі, коли вона при запам'ятовуванні була погано «закладена» в пам'яті⁴. Забуванню сприяють нові враження, напружена розумова робота, важливі події в особистому житті тощо. При цьому виникає небезпека змішання та підміни сприйнятої інформації відомостями, почерпнутими з інших джерел (розмов, чуток тощо)⁵.

Інтенсивність забування залежить від ряду чинників: сили враження та міцності запам'ятовування, ступеня осмислювання

¹ Більш детально див.: Бочарова, С. П. Память в процессах обучения и профессиональной деятельности [Текст] / С. П. Бочарова. – Тернополь : Астон, 1997. – С. 89; Вітенко, І. С. Основи загальної і медичної психології [Текст] : навч. посіб. / І. С. Вітенко, Л. М. Дутка, Л. Я. Зименковська. – К. : Вища шк., 1991. – С. 129; Зинченко, Т. П. Когнитивная и прикладная психология [Текст] / Т. П. Зинченко. – М. : МПИ ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2000. – С. 207; Лебедев, И. Б. Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов [Текст] : учеб. пособие / И. Б. Лебедев, В. Ф. Родин, В. Л. Цветков. – М. : Щит-М, 2005. – С. 134; Маклаков, А. Г. Общая психология [Текст] : учеб. для вузов / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2005. – С. 273–275; М'ясоїд, П. А. Загальна психологія [Текст] : навч. посіб. / П. А. М'ясоїд. – К. : Вища шк., 2000. – С. 295.

² Психологія [Текст] : учеб. пособие для воен. учеб. заведений / под ред. К. Н. Корнилова. – 2-е изд., доп. – М. : Воениздат, 1955. – С. 147–148.

³ Криминалистика [Текст] : учебник / под ред. И. Ф. Крылова, А. И. Быстрыкина. – М. : Дело, 2001. – С. 513–514.

⁴ Бедь, В. В. Юридична психологія [Текст] : навч. посіб. / В. В. Бедь. – Л. : Новий світ, 2000 ; К. : Каравела, 2002. – С. 60.

⁵ Криминалистика [Текст] : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – М. : БЕК, 1995. – С. 449.

й розуміння сприйнятого, вольових зусиль до втримання в пам'яті сприйнятого, ступеня стабільності інтересу до сприйнятої інформації, стану нервової системи, дефектів пам'яті, стомлення, а також часу, що пройшов з моменту сприйняття, темпераменту¹. Глибина забування залежить від різних чинників – часу, віку, захисних механізмів психіки, при яких відкидаються зі свідомості в підсвідомість події, що травмують. Забування характеризується не лише відсутністю можливості згадати, але це ще можливість згадати, але не точно, перевернуто². Добре зберігається той матеріал, що був засвоєний серед білого дня, а повторювався на ніч. Це пояснюється тим, що під час сну не буває сильних вражень, здатних витиснути, стерти з пам'яті засвоєне, а також відсутнє психічне стомлення³.

Швидкість забування залежить головним чином від міцності запам'ятовування, ступеня розуміння матеріалу, багатства і новизни наступного сприйняття, стабільності інтересу до сприйнятого матеріалу, застосування його на практиці, актуальності матеріалу для людини. Причинами забування, крім цього, можуть бути розлад пам'яті (психічні травми, старечі психози й ін.), негативне явище діяльності, що відбувається безпосередньо за сприйняттям (ретроактивне гальмування). Процес забування наростає із часом. При цьому слід враховувати вибірковий характер забування (у першу чергу забувається те, що запам'яталось механічно, а предмети, що запам'яталися, явища, які викликали глибоке враження, зберігаються тривалий час). Зіштовхуючись із процесом забування, слід враховувати, що він не має абсолютного характеру. Забування є процесом, зворотним відтворенню, але не збереженню⁴. Так, застосовуючи тактичні прийоми, можна актуалізувати розумову діяльність і вольові зусилля допитуваного для того, щоб допомогти йому згадати те, що він забув.

¹ Гапанович, Н. Н. Опознание в судопроизводстве (процессуальные и психологические проблемы) [Текст] / Н. Н. Гапанович. – Минск : БГУ, 1975. – С. 64–65; Криминалистика [Текст] : учебник / отв. ред. С. А. Голунский. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 294.

² Радугин, А. А. Психология [Текст] : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / А. А. Радугин. – М. : Центр, 2001. – С. 160–161.

³ Гоноболін, Ф. Н. Психология [Текст] : підручник / Ф. Н. Гоноболін. – К. : Вища шк., 1975. – С.72–73.

⁴ Смыслов, В. И. Свидетель в советском уголовном процессе [Текст] : учеб. пособие / В. И. Смыслов. – М. : Высш. шк., 1973. – С. 89–91.

Враження можуть забуватися повністю або частково під впливом яскравого та сильного впливу іншого, наступного явища, інтенсивної розумової роботи або багатьох нових вражень. Небезпека підміни частини інформації, отриманої з одного джерела, відомостями з іншого джерела збільшується, якщо ці враження подібні¹.

У літературі забування найчастіше розглядається як негативний процес пам'яті. Водночас забування іноді відіграє позитивну роль, оскільки стирання подробиць допомагає збереженню основного матеріалу, сприяє можливості узагальнювати попередній досвід людини, полегшує перехід від одиничних узагальнень до більш узагальнених уявлень². Дещо уточнюючи, деякі психологи характеризують забування як життєво важливий процес, необхідний для ефективної роботи пам'яті, при цьому зазначають, що за допомогою забування людина позбувається незліченних конкретних подробиць і полегшує можливість узагальнення³. Так, якби людська пам'ять не мала таку властивість, то люди зберігали б всю інформацію, що одержували, і були б психічно неповноцінними. На сьогодні в психології немає однозначної відповіді на запитання, що й коли підлягає забуванню. Так, З. Фрейд увів у психологію поняття «витіснення», характеризуючи його як процес, покликаний виганяти зі свідомості (пам'яті) всі неприємні спогади⁴. У літературі серед позитивних сторін процесу забування вказують на такі: 1) забування може бути більш-менш глибоким, інтенсивним і динамічним; 2) забування – це, з одного боку, процес раціональної організації пам'яті, оскільки є необхідним для діяльності людини (зайва інформація забувається), а з другого боку – це своєрідний фільтр, самозахисна функція головного мозку від інформаційного перевантаження. Крім того, можлива невідповід-

¹ Доспулов, Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии [Текст] / Г. Г. Доспулов. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 32.

² Психология [Текст] : учеб. пособие для воен. учеб. заведений / под ред. К. Н. Корнилова. – 2-е изд., доп. – М. : Воениздат, 1955. – С. 147–148.

³ Лебедев, И. Б. Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов [Текст] : учеб. пособие / И. Б. Лебедев, В. Ф. Родин, В. Л. Цветков. – М. : Щит-М, 2005. – С. 134.

⁴ Фрейд, З. Толкование сновидений [Текст] / З. Фрейд. – Киев : Здоровье, 1991. – 383 с.; Ярошевский, М. Г. Зигмунд Фрейд – выдающийся исследователь психической жизни человека [Текст] / М. Г. Ярошевский // Фрейд З. Психология бессознательного : сб. произведений / сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский. – М. : Просвещение, 1989. – С. 3–28.

ність між суб'єктивними переживаннями забутого й реально забутим. Інакше кажучи, ніщо з того, що запам'ятовується, не зникає повністю: те, що не є актуальним протягом деякого часу, переводиться в підсвідомість. Для того щоб поновити його в пам'яті, необхідно створити деякі зовнішні й внутрішні умови сприйняття цієї інформації. Ця особливість використовується в слідчій діяльності при організації допиту, перевірки показань на місці та ін. Водночас неможливість пригадати (актуалізувати) забуте може бути викликана сильним бажанням людини його згадати, в результаті чого відбувається гальмування в корі головного мозку¹. У криміналістичній літературі також зазначається, що забування – явище фізіологічно цілком нормальне і не повинно насторожувати слідчого. Зовсім не обов'язково, щоб свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений постійно тримав у пам'яті образи того або іншого предмета, людини, пов'язані з якимось злочином, та безупинно думав про них. Якби вся інформація накопичувалася в пам'яті і одночасно спливала у свідомості людини, то практично було б неможливе продуктивне мислення². Забута людиною подія може зникнути з пам'яті назавжди, але може повністю або частково відновитися, і особливу роль у цьому відіграють асоціації.

Разом із тим необхідно зазначити, що в криміналістичному плані встановлення та розмежування непрямой відмови від дачі показань, дачі неправдивих показань від дійсного забування становить певні труднощі. Зокрема, важко діагностувати та встановити, чи дійсно допитуваний забув деяку інформацію.

У спеціальній літературі розглядаються різні види забування. Одні вчені виділяють забування повне, часткове, тривале або тимчасове³. Так, повне забування виключає не лише пригадування, але й впізнання. Неповне спостерігається тоді, коли людина відтворює фрагменти або відтворює помилково. Тривале забування характеризується тим, що людина протягом тривалого часу не може пригадати, відтворити раніше сприйняту інформацію.

¹ Юридична психологія [Текст] : підручник / за ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К. : Ін Юре, 1999. – С. 88–92.

² Васильєв, В. Л. Юридическая психология [Текст] : учебник / В. Л. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1991. – С. 62.

³ Иванов, П. И. Психология [Текст] : учебник / П. И. Иванов. – 2-е изд. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во м-ва просвещения РСФСР, 1955. – С. 139–142.

цію. Значно частіше спостерігається тимчасове забування, коли людина не може відтворити в потрібний момент інформацію, але надалі відтворює її, що в психології називається ремінісценцією¹. Ф. Н. Гоноболін виділяє забування тимчасове, ситуаційне, раптове, повне або часткове, вибіркоче². Н. Н. Гапанович підрозділяє забування на такі види: часткове або повне, тимчасове або незворотне³. Так, виділяють кілька ступенів забування – легкий ступінь забування, при якому матеріал може бути відтворений, але при цьому потрібні спеціальні зусилля волі. Можливий й більш глибокий ступінь забування, при якому людина не може відтворити, незважаючи на зусилля. Однак всі сліди в мозку не зникають, а втрачають лише силу, достатню для того, щоб бути відтвореними⁴.

Таким чином, найбільш ефективно провадження слідчих і судових дій передбачає необхідність розробки та використання окремих тактичних прийомів, що дозволяють у певних межах відновити забуту інформацію. Психологічні особливості процесу забування є важливою умовою формування систем тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів.

¹ Кузин, В. С. Психология [Текст] : учебник / В. С. Кузин. – М. : Высш. шк., 1974. – С. 132.

² Гоноболін, Ф. Н. Психология [Текст] : підручник / Ф. Н. Гоноболін. – К. : Вища шк., 1975. – С. 72–73.

³ Гапанович, Н. Н. Опознание в судопроизводстве (процессуальные и психологические проблемы) [Текст] / Н. Н. Гапанович. – Минск : БГУ, 1975. – С. 64–65.

⁴ Психология [Текст] : учеб. пособие для воен. учеб. заведений / под ред. К. Н. Корнилова. – 2-е изд., доп. – М. : Воениздат, 1955. – С. 147–148.

НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ У РОБОТІ З ІДЕАЛЬНИМИ СЛІДАМИ

§ 1. Проблема вилучення ідеальних слідів за допомогою науково-технічних засобів

Підвищення ефективності вирішення проблем, пов'язаних із завданнями кримінального судочинства, в сучасних умовах неможливе без інтеграції нових знань, використання досягнень науки та техніки в практичній діяльності правоохоронних органів. Науково-технічні засоби пристосовуються до цілей виявлення й дослідження відповідної криміналістично значущої інформації відповідно до завдань кримінального судочинства (ст. 2 КПК України) і спрямовані на виявлення, дослідження та фіксацію фактичних даних, які відповідно до ст. 65 КПК України можуть бути використані як докази в справі. Проблемам застосування науково-технічних засобів приділено достатньо уваги в криміналістичній літературі¹. Застосування науково-технічних

¹ Детально див.: Волинский, В. А. Криминалистическая техника: наука – техника – общество – человек [Текст] / В. А. Волинский. – М. : ЮНИТА-ДАНА, 2000. – 311 с.; Гончаренко, В. И. Научно-технические средства в следственной практике [Текст] / В. И. Гончаренко. – Киев : Вища шк., 1984. – С. 150; Гончаренко, В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве [Текст] / В. И. Гончаренко. – Киев : Вища шк., 1980. – 160 с.; Грамович, Г. И. Основы криминалистической техники [Текст] / Г. И. Грамович. – Минск : Выш. шк., 1981. – 208 с.; Єзерський, Р. Техніко-криміналістичне забезпечення розкриття і розслідування злочинів [Текст] / Р. Єзерський // Вісн. Львів. ун-ту. – 2004. – Вип. 40. – С. 400–401; Карлов, В. Я. Использование криминалистической техники в расследовании преступлений [Текст] : науч.-практ. пособие / В. Я. Карлов. – М. : Экзамен, 2006. – 192 с.; Коваленко, В. В. Науково-технічні засоби в кримінальному судочинстві: історичний аспект [Текст] / В. В. Коваленко // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. – 2003. – Вип. 1. – С. 138–147; Коваленко, В. В. Криміналістичне поняття науково-технічних засобів і його значення [Текст] / В. В. Коваленко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – Донецьк : ДІВС при ДНУ, 2002. – № 3. – С. 254–262; Криминалистическая

засобів розширює і поглиблює можливості доказового пізнання, об'єктивізує доказовий матеріал, впливає на швидкість і ефективність розкриття злочину¹.

В останні роки особлива увага звертається на розробку ефективних засобів, прийомів, способів, методик по виявленню і дослідженню вербальної інформації (одержаної на основі мовного повідомлення), що буде сприяти розширенню та зміцненню доказової бази по кримінальних справах. Водночас проблеми використання науково-технічних засобів, що сприяють фіксації, вилученню та дослідженню ідеальних слідів, визначення їх ролі у розкритті та розслідуванні злочинів залишаються невирішеними. В умовах сучасного стану злочинності істотно зросли потреби правоохоронних органів у розробці нових і вдосконалених раніше розроблених науково-технічних засобів, спрямованих на роботу з ідеальними слідами.

Важливим напрямком використання науково-технічних засобів роботи з ідеальними слідами є моделювання особи за допомогою створення суб'єктивного портрета з певною механізацією. У криміналістиці відомі різні способи відтворення ідеальних відображень (тобто різні системи для створення суб'єктивних портретів): синтетичні портрети, рисовані портрети, фоторобот,

техника [Текст] : учебник. – М. : Юрлитинформ, 2002. – 608 с.; Скорченко, П. Т. Криміналістика. Техніко-криміналістическое обеспечение расследования преступлений [Текст] : учеб. пособие для вузов / П. Т. Скорченко. – М. : Былина, 1999. – 272 с.; Пунда, О. О. Поняття функцій та видів науково-технічних засобів, які використовуються у кримінальному процесі [Текст] / О. О. Пунда // Держава і право : зб. наук. пр. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – Вип. 9. – С. 348–352; Шепітько, В. Ю. Криміналістичні проблеми збирання доказів технічними засобами у кримінальному процесі [Текст] / В. Ю. Шепітько // Вісн. акад. прав. наук України. – 2001. – Вип. 4 (27). – С. 198–207; Тагаєв, Н. Н. История возникновения и развития методов идентификации личности [Текст] / Н. Н. Тагаєв, Л. В. Куликовская // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів (до 55-річчя видання роботи С. М. Потапова «Введение в криміналістику») / М-во юстиції України, Харк. наук.-дослід. ін-т суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса ; редкол.: М. Л. Цимбал, Е. Б. Сімакова-Єфремян, В. М. Шерстюк та ін. – Х. : Право, 2001. – С. 124–131.

¹ Горский, Г. Ф. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе [Текст] / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, П. С. Элькинд. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1978. – С. 257.

ідентифікаційний комплект рисунків (ІКР) – діапозитивів, комп'ютерний фоторобот¹. Найбільшого поширення на практиці серед суб'єктивних портретів, виконаних за допомогою технічних засобів, одержали: рисовані, рисовано-композиційні та фотокомпозиційні портрети.

Матеріалізація ідеального сліду (інформації про ознаки зовнішності особи) відбувається за допомогою рисованого портрета. Зокрема, результати проведеного нами анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС, СБУ та прокуратури України показують, що 8 % опитаних використовують рисовані портрети при проведенні слідчих дій. Рисовані суб'єктивні портрети – це штрихові або напівтонові рисунки обличчя людини. В основі рисованого портрета лежить уявлення про зовнішній вигляд людини, відтворене з тим або іншим ступенем вірогідності². Рисований суб'єктивний портрет може бути виконаний ручкою, крейдою, фломастером професійним художником, оперативним працівником, очевидцем і будь-якою іншою особою по пам'яті або за розповідями інших осіб і відображатиме зовнішність людини або міститиме обмежене число ознак подібності³.

Існує думка, що рисування як спосіб розкриття та матеріалізації ідеального відображення (тобто процесу одержання інформації про зовнішність) за участю спеціаліста-художника суб'єктивного портрета потребує виділення в самостійну слідчу дію (ст. 128¹ КПК України), визначення методики роботи над

¹ Криміналістика [Текст] : підруч. для студ. юрид. вузів і ф-тів / за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Ін Юре, 2004. – С. 158; Самолаєва, Е. Ю. Теория и практика предъявления для опознания людей [Текст] : учеб.-практ. пособие / Е. Ю. Самолаєва. – М. : Юрлитинформ, 2004. – С. 82; Шепітько, В. Ю. Ідентифікація людини за ознаками зовнішності [Текст] : наук.-практ. посіб. / В. Ю. Шепітько та ін. – Х. : Гриф, 2003. – С. 5; Снетков, В. А. Субъективные портреты [Текст] / В. А. Снетков, А. М. Зинин. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1972. – С. 5, 16; Снетков, В. А. Криминалистические средства и методы собирания, фиксации и использования признаков внешности при установлении личности [Текст] / В. А. Снетков, А. М. Зинин. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1976. – С. 6.

² Зинин, А. М. Габитоскопия [Текст] : учеб. пособие / А. М. Зинин, И. Н. Подволоцкий. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 67.

³ Пересункин, А. Ю. О возможностях розыска преступников с помощью собирательных изображений их внешности [Текст] / А. Ю. Пересункин, В. А. Снетков, Е. Ф. Толмачев // Бюл. по обмену опытом оперативной работы. – 1962. – № 19–20. – С. 101–102.

портретом та ін. Так, суб'єктивний рисований портрет виготовляється спеціалістом-художником безпосередньо в процесі допиту очевидця. У такій ситуації художник рисує портрет на основі актуалізованого (відтвореного, переданого) уявного образу, що зберігся у свідомості очевидця¹. Однак така позиція потребує певного уточнення. Як нам уявляється, рисування є лише способом матеріалізації ідеальних слідів, як і протокол, відеозапис, які застосовуються в рамках проведення слідчої дії – допиту. Більш того, ст. 128¹ КПК України регламентує залучення спеціаліста для проведення слідчої дії з метою виявлення, закріплення та вилучення доказів. На нашу думку, це буде допитом за участю спеціаліста (художника). У разі якщо рисований портрет виготовлений самим допитуваним (тобто використовуються зображувальні можливості допитуваного), то необхідно відмітити, що виготовлення рисованого портрета самим очевидцем може являти собою як самостійний тактичний прийом, так і елемент системи тактичних прийомів.

Процес виготовлення рисованого портрета складний, через те що ознаки зовнішності особи людини зазнають подвійного перетворення. Спочатку вони перетворюються у процесі формування уявлення про зовнішній вигляд у пам'яті очевидця, потім зазнають зміни, перетворення в процесі формування уявлення про зовнішній вигляд, що складається у художника на основі сприйняття розповіді очевидця про ознаки зовнішності². Портретам, виконаним подібним способом, властива значна суб'єктивність, що переборюється високими професійними якостями художника, підвищенням вимог до якості портрета особи, що впізнає, пред'явленням тому, хто впізнає, фотознімків людей для вибору найбільш схожого, використанням альбому елементів зовнішності людини тощо. Рисований композиційний портрет складається на основі заздалегідь виготовлених стандартних, типізованих рисованих зображень елементів особи, зібраних у спеціальні комплекти, із числа яких той, хто впізнає, вибирає зображення, окремі ознаки якого тим або іншим ступенем збігаються з ознаками розшукуваної особи. Існують різні способи складання рисованого композиційного портрета із за-

¹ Гарбарь, В. П. Деякі питання методики і тактики допиту очевидця за участю художника [Текст] : метод. рек. / В. П. Гарбарь, С. П. Хачатрян. – Х. : Харк. худож.-пром. ін-т, 2003. – 14 с.

² Зинин, А. М. Габитоскопия [Текст] : учеб. пособие / А. М. Зинин, И. Н. Подволоцкий. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 67.

стосуванням науково-технічних засобів різної складності: накладення одна на одну прозорих плівок із зображенням окремих елементів зовнішності, копіювання одномасштабних елементів зовнішності зі спеціальних альбомів на прозору основу портрета, складання вирізок нарисованих елементів зовнішності людини¹. Раніше використовувалися такі технічні засоби – спеціальні демонстраційні пристрої типу ІКР-2, ІКР-3 (ідентифікаційний комплект рисунків), недоліком яких є те, що вони дають змогу одержати портрети лише у фас. Найбільш зручними в роботі є одноканальні прилади типу «Мімик», «Портрет», перевага яких полягає у тому, що вони з'єднують всі три конструктивних елементи – комплект рисунків, альбом-реєстр і демонстраційний пристрій – в одне ціле. Крім цього, раніше була розроблена автоматизована система для складання композиційно-рисованих портретів, що містить у собі: ЕОМ, графобудівник і дисплей. Так, за допомогою графобудівника у пам'ять ЕОМ уводять комплект рисунків зовнішніх ознак, які зберігаються постійно. При композиції портрета рисунки переглядаються на екрані дисплея, а відібрані запам'ятовуються².

Для виготовлення фотокомпозиційних портретів застосовуються різні пристосування та пристрої. Композиція портрета уявного образу людини за допомогою готових фотографій була

¹ Криміналістика [Текст] : учебник / отв. ред. В. А. Образцов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2002. – С. 159.

² В основу такого пристрою покладено принцип «Айденкіт» – ідентифікаційний валіз-набір діапозитивів з малюнками окремих елементів зовнішнього вигляду (більш детально див.: Низеляк, З. Новый тип рисовально-композиционного идентификатора (ИРК-2) [Текст] / З. Низеляк // Материалы 5 международного криминалистического симпозиума. – М., 1968. – С. 89–91; Пересункин, А. Ю. О возможностях розыска преступников с помощью собирательных изображений их внешности [Текст] / А. Ю. Пересункин, В. А. Снетков, Е. Ф. Толмачев // Бюл. по обмену опытом оперативной работы. – 1962. – № 19–20. – С. 103–104; Салтевский, М. В. Следы человека и приемы их использования для получения информации о преступлении и обстоятельствах преступления [Текст] : лекция / М. В. Салтевский. – Киев : НИИРЮ КВШ МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1983. – С. 19–23; Снетков, В. А. Идентификационный комплект рисунков (ИКР-2) [Текст] / В. А. Снетков, А. М. Зинин // Тр. ВНИИ МВД СССР. – 1970. – № 16. – С. 76–85; Снетков, В. А. Прибор рисует портрет [Текст] / В. А. Снетков, А. М. Зинин // Сов. милиция. – 1968. – № 9. – С. 54–55; Снетков, В. А. Новое средство портретной идентификации [Текст] / В. А. Снетков, А. М. Зинин // Информ. сообщ. – 1971. – Вып. 31. – С. 16–18).

запропонована французьким криміналістом П. Шабо в 1952 р. Сутність методики цього способу відтворення уявного образу полягає у пред'явленні допитуваному колекції знімків різних типів осіб, з яких він вибирає найбільш подібні елементи зовнішності образу, що запам'ятовся. Із цих елементів слідчий монтує портрет. Такий фотокомпозиційний портрет (виготовлений шляхом монтажу – композиції портретів із фрагментів фотознімків осіб) називають фотороботом¹, тобто це комплекти фотографічних зображень частин особи, які використовуються з деякою механізацією. В основі методики виготовлення фоторобота лежить вибір тим, хто впізнає, найбільш схожого, на його думку, знімка прототипу з набору фотознімків, заміна окремих елементів зовнішності прототипу особи, яку впізнають, іншими, що відповідають відбитому в пам'яті того, хто впізнає, образу, і ретушування портрета. Іншими словами, виготовлення суб'єктивних портретів здійснюється від цілісного образу людини з наступним нанесенням окремих елементів зовнішності. Такий підхід обумовлений: по-перше, особливостями збереження в пам'яті людини цілісного образу, а не окремих його рис. А по-друге, пояснюється тим, що актуалізація ознак зовнішності розшукуваної особи відбувається в більш простій формі сприйняття – наочній². Так, завдяки особливостям сприйняття у його процесі фіксуються насамперед наочні ознаки зовнішності людини (ознаки, помітні навіть при звичайному та випадковому спостереженні). Розроблені прилади-фотороботи лінійного, планшетного, проєкційного та іншого типів через недоліки (складність композиції внаслідок різномасштабності елементів, використання готових фотографій) не знайшли належного поширення³.

¹ Характеризується: найменшою трудомісткістю у виготовленні, є більш об'єктивним. Основним фото композиційного портрета є знімки осіб, що не причетні до злочину (див.: Снетков, В. А. Композиционный фотопортрет [Текст] / В. А. Снетков, А. М. Зинин // Оперативно-розыскная работа : бюллетень. – М. : ВНИИОП МООН СССР, 1968. – № 49. – С. 62–69).

² Криминалистика [Текст] : учебник / отв. ред. В. А. Образцов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2002. – С. 159–160; Топорков, А. А. Словесный портрет [Текст] : практ. пособие / А. А. Топорков. – М. : Юрист, 1999. – С. 102–103.

³ Салтевский, М. В. Следы человека и приемы их использования для получения информации о преступлении и обстоятельствах преступления [Текст] : лекция / М. В. Салтевский. – Киев : НИИРИО КВШ МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1983. – С. 19–20.

Останнім часом із впровадженням у слідчу та експертну практику інформаційних технологій ця методика істотно вдосконалена. Так, в Інституті вивчення проблем злочинності Академії правових наук України розроблена нова методика відновлення сліду пам'яті зовнішності розшукуваної особи за допомогою комп'ютерного фоторобота системи «RAIPS-портрет». Це найбільш ефективний та сучасний засіб формування суб'єктивного портрета (відтворення ідеального сліду) з використанням комп'ютерної програми й засобів комп'ютерної графіки з метою побудови фотокомпозиційних портретів зі слів очевидців¹. Система «RAIPS-портрет» – комплексна, багатоцільова й забезпечує відновлення в очевидця слідів пам'яті, автоматизований пошук у базі даних портрета, автоматизоване складання фоторобота у вигляді фотозображення. Нова методика, реалізована в системі «RAIPS-портрет», заснована на впізнанні певних рис обличчя свідком (потерпілим) на фотозображенні та ґрунтується на врахуванні психологічних особливостей сприйняття, пригадування, впізнання та відтворення зовнішності людини і активізації асоціативної пам'яті очевидця при спогаді ним спостережуваної особи й фіксації суб'єктивного образу у вигляді фотозображення, що дає змогу скласти фоторобот навіть при наявності негативних чинників (погані умови спостереження, емоційний стан потерпілого тощо). Ідентифікуючим об'єктом при цьому є уявний образ зовнішнього вигляду, що зафіксований у пам'яті свідка, потерпілого (тобто ідеальні сліди). Результати проведеного нами анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС, СБУ та прокуратури України показують, що 17 % опитаних використовують комп'ютерний фоторобот.

Необхідно зазначити, що нова методика вирішує основну проблему при складанні фотороботів, яка полягає у тому, що очевидець, як правило, потребує підтримки процесів спогаду вигляду розшукуваної особи і спочатку не може самостійно описати достатній набір ознак зовнішності, що пояснюється впливом різних чинників на формування ідеального сліду. Стосовно вирішення цієї проблеми новий метод складання комп'ютерного фоторобота реалізує взаємозалежний комплекс процедур, спрямованих на підтримання пригадування, шляхом вибудови асоціативного ряду образів, пов'язаних із зовнішністю

¹ Шепітько, В. Ю. Криміналістика [Текст] : енцикл. слов. (укр.-рос. і рос.-укр.) / В. Ю. Шепітько ; за ред. В. Я. Тація. – Х. : Право, 2001. – С. 370.

особи, яку встановлюють, та складається з певних етапів: використання нагадувальних запитань; реконструювання асоціативного ряду іконічних образів (рисованих зразків типових ознак зовнішності і фотопортретів); автоматичний набір бази даних портретів; відбір портретів, схожих у цілому або за окремими ознаками зовнішності, у групу схожості; автоматичний пошук у базі даних портретів, схожих на відібрані групи схожості; формування групи схожих портретів; монтаж композиційного фоторобота з елементів портретів групи схожості, його ретушування і збереження¹.

Створена оригінальна методика складання комп'ютерного фоторобота за системою «RAIPS-портрет», в якій використовуються сучасні інформаційні технології, можливості актуалізації забутого та здійснення ефективної роботи з ідеальними слідами, показує на практиці досить високу ефективність. На основі реалізованого у системі «RAIPS-портрет» методу відображення у фотороботі ідеального сліду було створено електронний каталог, що включає більше 250 фотороботів. Так, досліджено електронний каталог складених фотороботів, проведено опитування осіб, які склали фотороботи. Проведене експрес-інтерв'ю очевидців, потерпілих дозволяє стверджувати, що схожість суб'єктивного портрета (фотороботів) із розшукуваною особою в середньому становить 75–90 %.

Серед напрямків дослідження і фіксації ідеальних слідів, спрямованих на одержання інформації, є використання аудіо-, відеотехніки. Ідеальні сліди недоступні для безпосереднього сприйняття самим слідчим, спеціалістом та іншими особами. Однак відбиті на аудіо-, відеоносіях відображення ідеальних слідів набувають якісно іншого стану, що дозволяє їх зберігати,

¹ Детальніше див.: Фурса, В. І. Матеріалізація комп'ютерними засобами слідів пам'яті у очевидця при складанні фотороботів [Текст] / В. І. Фурса // Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Х. : Право, 1998. – С. 88–91; Фурса, В. І. Ассоциативный подход к восстановлению у очевидца следа памяти внешности устанавливаемого лица при составлении фотороботов [Текст] / В. И. Фурса // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы : сб. науч.-практ. материалов НИИСЭ им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса. – Харьков : Право, 1998. – С. 276–279; Шепітько, В. Ю. Ідентифікація людини за ознаками зовнішності [Текст] : наук.-практ. посіб. / В. Ю. Шепітько та ін. – Х. : Гриф, 2003. – С. 4, 5, 65, 66–67.

передавати, аналізувати, оцінювати, причому не лише з формально-змістовної, але й психологічної точки зору¹. Так, кількість випадків зміни своїх показань потерпілими, свідками зменшується, якщо їхній первинний допит провадився з використанням аудіо-, відеотехніки. Важливою перевагою цих науково-технічних засобів є те, що з їхньою допомогою можлива фіксація вербальної, наочно-образної, звукової, зорової інформації, а також емоційного стану відображених осіб, що важливо для оцінки об'єктивності отриманої інформації. Більше того, вони зберігають зафіксовану інформацію; сприяють вивченню недоступної людському сприйняттю події, що швидко минає; забезпечують фіксацію особливостей звукової (мови) і зорової інформації, крім негативних наслідків (помилкових перетворень раніше сприйманої інформації); підвищують можливість у відновленні картини події, що відбулася, дозволяють припинити протидію злочинців, переконатися в об'єктивності та вірогідності отриманої інформації; усувають недоліки неповноти та обмеженої об'єктивності протоколювання; дають можливість використання отриманих матеріалів звукозапису, відеозапису в тактичних цілях тощо². Використання засобів звуко- і відеозапису забезпечує передачу особливостей мови допитуваного як форми відтворення змісту ідеальних слідів. Сполучення звукозапису і відеозображення синхронно відображає дію та мову, збагачуючи цим зміст повідомлення (наприклад, даючи можливість урахувати не лише зміст слів, але також і «мову жестів»)³. Крім того, відеозапис дає змогу зафіксувати всі ознаки усного мовлення (темп, інтонацію), події, що швидко минають, події й факти в динаміці, а також об'єктивно фіксує ті дані, які могли бути не

¹ Детальніше див.: Карлов, В. Я. Использование криминалистической техники в расследовании преступлений [Текст] : науч.-практ. пособие / В. Я. Карлов. – М. : Экзамен, 2006. – С. 134.

² Богунов, В. Протоколирование та звукозапис: співвідношення функцій [Текст] / В. Богунов // Підприємництво, госп-во і право. – 2003. – Вип. 6. – С. 108–112; Карлов, В. Я. Использование криминалистической техники в расследовании преступлений [Текст] : науч.-практ. пособие / В. Я. Карлов. – М. : Экзамен, 2006. – С. 133–135; Шейфер, С. А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение [Текст] / С. А. Шейфер. – М. : Юрлитинформ, 2004. – С. 99.

³ Шейфер, С. А. Следственные действия. Система и процессуальная форма [Текст] / С. А. Шейфер. – М. : Юрлитинформ, 2001. – С. 194.

помічені при провадженні самої слідчої дії¹. Більше того, засоби звуко- і відеозапису (на відміну від інших засобів фіксації й вилучення ідеальних слідів) зменшують кількість перетворень одержуваної інформації в процесі її відтворення, оскільки походить від першоджерела (тобто носія ідеального сліду) без змін. Однак роль науково-технічних засобів фіксації й вилучення ідеальних слідів не обмежується тільки цим. Зафіксована за допомогою технічних засобів інформація може сприяти актуалізації ідеальних слідів та може виступати як самостійний тактичний прийом або входити в систему тактичних прийомів актуалізації.

У криміналістичній теорії та слідчій практиці здійснюються різні спроби щодо розробки нових науково-технічних засобів у роботі з ідеальними слідами, зокрема, з метою діагностики ідеальних слідів. Одним із перспективних напрямів є дослідження ідеальних слідів за емоційним станом (емоційними реакціями) допитуваного із застосуванням безконтактних технічних засобів, що гарантують недоторканність особи. У психологічній літературі зазначається, що емоції породжуються безпосередньо сприйняттям і досить повно інформують про внутрішнє переживання індивіда, дають певне забарвлення предметно-практичної діяльності і є найпростішою формою відображення². Так, було встановлено, що: а) емоційне напруження людини взаємозалежне із внутрішнім, психічним відображенням, тобто слідом пам'яті; б) прояви емоційного напруження є ознакою наявності ідеального відображення. Однак істотним недоліком представлених рекомендацій є їх суб'єктивність. Так, досить складно слідчому дати однозначну оцінку проявам емоційної напруженості особи, оскільки для впізнання даних слідів-проявів він використовує суб'єктивні органолептичні методи і прийоми. У цьому плані цілий ряд компонентів емоційної напруженості піддається саморегуляції³. Отже, для криміналістичних цілей

¹ Суворова, Л. А. Идеальные следы в криминалистике [Текст] / Л. А. Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 135–136; Криминалистическая техника [Текст] : учебник. – М. : Юрлитинформ, 2002. – С. 519.

² Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии [Текст] / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2005. – С. 551–587.

³ Біленчук, П. Д. Процесуальні та криміналістичні проблеми дослідження обвинуваченого (проблеми комплексного вчення особи обвинуваченого в стадії попереднього слідства) [Текст] : монографія / П. Д. Біленчук. – К. : Атіка, 1999. – 239 с.

перспективним напрямом дослідження ідеальних слідів є вивчення усного мовлення як відбиття (індикатора) емоційного стану людини (дослідження емоційної напруженості мови). Оскільки мова людини є зовнішнім відображенням внутрішнього образу, раніше сприйманого суб'єктом, тобто є формою передачі інформації в інформаційному процесі. Мова як джерело інформації здатна характеризувати особу свідка, особливості його психічного стану. У мові можуть відображатися деякі особливості темпераменту, характеру та інші особливості, які позначаються й на манері людини триматися, поводитися¹. Більше того, фізіологами, психологами, лінгвістами, акустиками встановлено, що мова людини має емоційне напруження, яке корелюється з наявністю внутрішнього відображення – слідами пам'яті. Звукову мову можна фіксувати й досліджувати фізичними методами та у такий спосіб одержувати кількісну інформацію про наявність сліду пам'яті². Іншими словами, проведені дослідження фізичних параметрів усного мовлення дозволяють говорити про існування реальної можливості діагностувати наявність у суб'єкта ідеального відображення³. У зв'язку із цим, з метою практичної реалізації та перевірки концепції, була створена методика (автоматизований спосіб із застосуванням ЕОМ), що дозволяє сучасними інструментальними засобами здійснювати кількісний аналіз емоційних проявів людини й за їхніми результатами судити про наявність ідеального сліду в людини⁴. Подібного типу автоматизовані системи дають можливість одержувати об'єктивну настановну інформацію при аналізі усного мовлення, пов'язану з його соціальними характеристиками, емоційним станом, фізичними характеристиками, психофізіоло-

¹ Леонтьев, А. А. Речь в криминалистике и судебной психологии [Текст] / А. А. Леонтьев, А. М. Шахнарович, В. И. Батов. – М. : Наука, 1977. – С. 6.

² Салтевский, М. В. Криминалистика. В современном изложении юристов [Текст] : учеб. и практ. пособие / М. В. Салтевский. – Харьков : Рубикон, 1997. – С. 296–301.

³ Суворова, Л. А. О криминалистической энграммологии (постановка проблемы) [Текст] / Л. А. Суворова // Воронежские криминалистические чтения : сб. науч. тр. / под ред. О. Я. Баева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – Вып. 5. – С. 281.

⁴ Тимошенко, П. Ю. Теория и практика использования следов памяти (идеальных отображений) в расследовании преступлений [Текст] / П. Ю. Тимошенко, М. В. Салтевский, Ю. Ф. Жариков ; отв ред. Р. С. Белкин. – Киев : Укр. акад. внутр. дел, 1991. – С. 32–84.

гічними особливостями тощо¹. Різноманітність звукової мови відображається в спектрі за допомогою вдосконаленої моделі спектрографа-сонографа. Спектральний опис інформативних ознак мови є не єдиним підходом до дослідження мови. Останнім часом широко використовуються методи виділення акустичних параметрів з мовної хвилі або обмеженого за рівнем сигналу². Так, найбільш актуальним, на думку деяких вчених, є створення приладу виявлення прихованих слідів пам'яті людини за акустичними параметрами усної мови. Шляхом перевірки акустичних параметрів усної мови, на їх думку, при відповідях на різні запитання (включаючи нейтральні, значущі емоційні подразники) можна виявити моменти утаювання істини³. В Інституті вивчення проблем злочинності Академії правових наук України був розроблений прилад «Темп-1», який дозволяє безконтактно зафіксувати п'ять темпоральних характеристик усного мовлення (темپ мови, кількість і тривалість пауз, тривалість чистої мови та ін.). В основу встановлення емоційного стану допитуваного була покладена концепція залежності та зміни внутрішнього й зовнішнього відображення на сприйману людиною об'єктивну реальність у стресових ситуаціях. Подібні результати дозволяють встановлювати наявність (або відсутність) у людини емоційного порушення (стресу) при відповіді на критичне питання – емоціогенний подразник⁴. Отже, такого типу прилад з великою вірогідністю дозволяє діагностувати (встановлювати) наявність у особи ідеальних слідів.

Для розкриття та розслідування злочинів заслуговує на увагу аналіз можливостей використання інструментального методу – дослідження на поліграфі. Поліграфний пристрій («лай-детектор»,

¹ Криміналістика [Текст] : учебник / под ред. В. А. Образцова. – 2-е изд. – М. : Юрист, 2002. – С. 236–237.

² Криміналістика [Текст] : підруч. для слухачів, ад'юнктів, викл. вузів системи МВС України / П. Д. Біленчук, О. П. Дубовий, М. В. Салтевський, П. Ю. Тимошенко ; за ред. П. Д. Біленчука. – К. : Атіка, 1998. – С. 227.

³ Голубовский, Ю. О. Использование следов памяти в расследовании преступлений [Текст] / Ю. О. Голубовский, И. А. Струк // Теория та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів (до 55-річчя видання роботи С. М. Потапова «Введение в криминалистику») / М-во юстиції України, Харк. наук.-дослід. ін-т суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса ; редкол.: М. Л. Цимбал, Е. Б. Сімакова-Єфремян, В. М. Шерстюк та ін. – Х. : Право, 2001. – С. 280.

⁴ Работягов, А. В. Устная речь как отражение эмоционального состояния человека [Текст] / А. В. Работягов // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ МВС України. – 2000. – Вип. 2. – С. 164–172.

«варіограф», «плетизмограф», «детектор неправди») являє собою багатоцільовий прилад, багатоканальний осцилограф для одночасної реєстрації декількох (до 20) різних функцій організму – фізіологічних процесів (дихання, тиску, біострумів тощо), пов'язаних із виникненням у особи емоційного стану при впливі на неї словесних подразників. Роль поліграфа полягає в тому, щоб подати сигнал, коли те чи інше питання або дія є причиною емоційного збудження людини¹. У цьому сенсі, на нашу думку, використання поліграфа не встановлює, не розкриває сутність та не вилучає ідеальні сліди, а лише дозволяє опосередковано судити про їхню наявність у допитуваного. Це пов'язано з тим, що прилад фіксує емоційну реакцію на подразники, а не інформацію, яку повідомляє допитуваний. Іншими словами, можемо говорити лише про певне діагностування наявності ідеальних слідів у допитуваного. Необхідно зазначити, що цій проблемі в літературі приділялося достатньо уваги². Однак дискусійними залишаються

¹ Біленчук, П. Д. Процесуальні та криміналістичні проблеми дослідження обвинуваченого (проблеми комплексного вчення особи обвинуваченого в стадії попереднього слідства) [Текст] : монографія / П. Д. Біленчук. – К. : Атіка, 1999. – 241 с.

² Журин, С. И. Практика и теория использования детекторов лжи [Текст] / С. И. Журин. – М. : Горячая линия – Телеком, 2004. – С. 69–89; Кобзі, Д. О. Правові проблеми щодо використання поліграфа [Текст] / Д. О. Кобзі, О. О. Єфремов // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. – Х. : НУВС, 2002. – Вип. 19. – С. 112–115; Морозова, Т. Р. Сучасний стан теорії та практики поліграфічних опитувань [Текст] / Т. Р. Морозова // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – Вип. 6. – С. 223–230; Пицхелаурі, Ш. О. Поліграф у розслідуванні злочинів [Текст] / Ш. О. Пицхелаурі // Адвокат. – 2002. – № 1. – С. 24; Прукс, П. Уголовный процесс, научная «детекция лжи». Инструментальная диагностика эмоциональной напряженности и возможности ее применения в уголовном процессе [Текст] / П. Прукс. – Тарту, 1992. – С. 171; Половникова, Ж. Ю. Основні принципи та напрямки підготовки поліграфологів МВС України [Текст] / Ж. Ю. Половникова // Наук. вісн. Дніпропетр. юрид. ін-ту МВС України. – 2001. – Вип. 3. – С. 186–193; Савочкин, Д. А. Использование спецприбора «полиграф» в правоохранительной деятельности органов внутренних дел Украины [Текст] / Д. А. Савочкин // Наук. вісн. Дніпропетр. юрид. ін-ту МВС України. – 2001. – № 3 (6). – С. 312–319; Холодный, Ю. И. Применение полиграфа при профилактике, раскрытии и расследовании преступлений (генезис и правовые аспекты) [Текст] / Ю. И. Холодный. – М., 2000. – 180 с.; Яни, С. А. Правовые и психологические вопросы применения полиграфа [Текст] / С. А. Яни // Проблемы совершенствования советского законодательства : тр. ВНИИСЗ. – М., 1977. – Вип. 8. – С. 135–136; Raskin, D. C. Does science support polygraph testing? [Текст] / D. C. Raskin // The polygraph test. Lies, truth and science. – SAGE publications, 1988. – P. 96.

такі питання: про правомірність, моральну допустимість і можливі форми використання поліграфа в межах кримінального судочинства; істинність результатів і доказового значення інформації, отриманої за допомогою поліграфа; про нормативно-правове регулювання, підготовку поліграфологів, визначення деяких обмежень з використання поліграфа та багато інших.

Застосування науково-технічних засобів у роботі з ідеальними слідами призводить до появи деяких невирішених проблем. Так, у зв'язку з тим, що найскладніше одержати об'єктивну інформацію від людей (носіїв ідеальних слідів), проблемним залишається питання щодо створення і застосування таких науково-технічних засобів. Одна з причин, з яких стримується застосування сучасних науково-технічних засобів у слідчій практиці, – це недостатній рівень забезпечення такими засобами. Підтверджують цей тезис і результати проведеного нами анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС, СБУ та прокуратури України. Зокрема, 89 % опитаних практичних працівників відповіли, що не забезпечені сучасними науково-технічними засобами; 6 % – забезпечені не повною мірою та лише 5 % – забезпечені такими засобами.

У криміналістичній літературі висловлена думка, що у вирішенні наукових завдань у сфері ідентифікації об'єктів за їхніми ідеальними відображеннями техніка стосовно тактики відіграє допоміжну роль. Так, вироблення технічних рекомендацій у вирішенні цього наукового завдання має певне значення, хоча і не головне, а забезпечувальне, тобто роль техніки у використанні положень теорії ідентифікації буде неоднакова¹. Подібну думку вважаємо несправедливою з деяких міркувань: а) хоча розробка прийомів, засобів і методів загальної теорії ідентифікації за уявними образами характерна для криміналістичної тактики, необхідно зазначити, що все більше техніко-криміналістичні прийоми використовуються для вирішення тактичних проблем; б) некоректно зіставляти роль криміналістичної техніки і тактики в досягненні тих самих цілей – в одержанні інформації, що цікавить нас. Як нам видається, необхідно говорити тільки про їх взаємозв'язок та шукати системні шляхи застосування. Характер інформації, що міститься в ідеальних слідах, може визначати зв'язок між тактич-

¹ Вольнський, В. А. Криминалистическая техника: наука – техника – общество – человек [Текст] / В. А. Вольнський. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – С. 149.

ними засобами і техніко-криміналістичними стосовно актуалізації (відновлення) і дослідження таких слідів; в) вивчення ідеальних слідів дає змогу зазначити, що розвиток криміналістичної тактики є поштовхом у розвитку криміналістичної техніки і навпаки. Так, очевидно, що досягнення природничих і технічних наук проникають й у криміналістичну тактику.

Отже, використання в слідчій і судовій практиці науково-технічних засобів у роботі з ідеальними слідами дає можливість: досліджувати раніше сприйняті події, явища і процеси; узагальнювати наявну інформацію і доповнити її новою; перевіряти істинність ідеального сліду (інформації), а також сприяє своєчасному розшуку підозрюваних у вчиненні злочину осіб; запобіганню злочинам, їх розкриттю та розслідуванню.

§ 2. Допустимість та правомірність використання науково-технічних засобів у роботі з ідеальними слідами

Упровадження сучасних науково-технічних засобів приводить до подальшого наукового осмислення проблем їхнього використання в кримінальному судочинстві. Існує необхідність у встановленні меж нормативного закріплення в кримінальному судочинстві науково-технічних засобів, а також процесуальних гарантій особи¹. З позицій теорії кримінально-процесуального права при впровадженні в практику кримінального судочинства науково-технічних засобів необхідно вирішити кілька принципових питань: створити процесуальні гарантії використання сучасної науки й техніки; розробити процесуально-правову регламентацію такого використання; забезпечити неухильне дотримання законності².

У кримінально-процесуальній і криміналістичній літературі приділялося багато уваги проблемі допустимості і правомірності використання науково-технічних засобів у кримінальному про-

¹ Элькин, П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве [Текст] / П. С. Элькин. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – С. 110.

² Горский, Г. Ф. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе [Текст] / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, П. С. Элькин. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1978. – С. 258.

цесі¹. Допустимість як принцип застосування науково-технічних засобів полягає в тому, що за своїм характером, змістом й цілеспрямованістю ці засоби й прийоми повинні повністю відповідати духу й букві закону, а їхнє застосування – вимогам законності. Зокрема, В. Я. Колдін підкреслював, що характерною особливістю криміналістичної техніки є підзаконний, юридичний характер її застосування². У літературі зроблені спроби щодо визначення основних принципів (критеріїв) допустимості науково-технічних засобів у кримінальному судочинстві. Зокрема, серед таких називають: наукову обґрунтованість, безпеку, ефективність; відповідність закону, конституційним і процесуальним правам особи, нормам етики; правомірність, наукову обґрунтованість, ефективність використання, використання компетентними особами, економичність і збереженість об'єкта; можливість перевірки вірогідності результатів тощо³. О. Р. Белкін виділяє: наукову обґрунтова-

¹ Детальніше див.: Барабаш, Т. М. Щодо допустимості використання доказів у кримінальному процесі України [Текст] / Т. М. Барабаш // Виявлення, фіксація та використання доказів у процесі досудового слідства : спецвип. : у 2 ч. – Луганськ : ЛАВС МВС ім. 10-річчя незалежності України, 2005. – Ч. 1. – С. 56; Шепітько, В. Ю. Криміналістичні проблеми збирання доказів технічними засобами у кримінальному процесі [Текст] / В. Ю. Шепітько // Вісн. акад. прав. наук України. – 2001. – Вип. 4 (27). – С. 198–207.

² Криміналістика [Текст] : учебник / под ред. А. Н. Васильева. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – С. 24–26.

³ Більш детально див.: Барабаш, Т. М. Щодо допустимості використання доказів у кримінальному процесі України [Текст] / Т. М. Барабаш // Виявлення, фіксація та використання доказів у процесі досудового слідства : спецвип. : у 2 ч. – Луганськ : ЛАВС МВС ім. 10-річчя незалежності України, 2005. – Ч. 1. – С. 56; Гончаренко, В. И. Научно-технические средства в следственной практике [Текст] / В. И. Гончаренко. – Киев : Вища шк., 1984. – С. 13; Грамович, Г. И. Основы криминалистической техники [Текст] / Г. И. Грамович. – Минск : Выш. шк., 1981. – С. 30–36; Карлов, В. Я. Использование криминалистической техники в расследовании преступлений [Текст] : науч.-практ. пособие / В. Я. Карлов. – М. : Экзамен, 2006. – С. 74–75; Россинская, Е. Р. Криміналістика. Вопросы и ответы [Текст] : учеб. пособие для вузов / Е. Р. Россинская. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – С. 44; Селиванов, Н. А. Основания и формы применения научно-технических средств и специальных знаний при расследовании преступлений [Текст] / Н. А. Селиванов // Вопр. криміналістики. – 1964. – Вып. 122. – С. 9; Тertyшник, В. М. Теория доказательств [Текст] / В. М. Тertyшник, С. В. Слинко. – Харьков : Арсис, 1998. – С. 35–36; Яблоков, Н. П. Криміналістика [Текст] / Н. П. Яблоков. – М. : Норма, 2002. – С. 79; Вандер, М. Б. Применение научно-технических средств при расследовании преступлений [Текст] : конспект лекций / М. Б. Вандер. – СПб., 2002. – С. 8–11; Романов, В. И. Процессуальные, тактические и этические вопросы применения научно-технических средств

ність (визначається – науковістю джерела походження засобу, їхньою перевіркою, відповідністю засобу сучасним науковим уявленням і стану науки й техніки, можливістю наукового передбачення результатів, обґрунтованого визначення оптимальних умов застосування); практичну обґрунтованість; принцип доцільності¹. М. В. Салтєвський пропонує згрупувати принципи за технічними, тактичними і методичними підставами з погляду їхньої науковості, законності, етичності, ефективності та безпеки². О. Пунда вказує, що поняття допустимості поєднує кримінально-процесуальні (законність, відповідність моральним і етичним нормам), технічні (ефективність, економічність, надійність) і наукові вимоги (результат перевірений, об'єктивний і достовірний)³. Н. О. Селіванов зазначає, що допустимі ті засоби, які науково обґрунтовані, тобто забезпечують достовірні результати, не порушують законних прав та інтересів громадян, безпечні для життя та здоров'я, не спричиняють страждань, не принижують честі і гідності, не суперечать нормам моралі⁴.

В. Ю. Шепітько виділяє принципи: законності, етичності, науковості, безпеки науково-технічного засобу, цілісності об'єктів у незмінному вигляді, ефективності використання науково-технічного засобу⁵. На нашу думку, з метою ефективного використання науково-технічних засобів необхідно виокремити такі основні принципи допустимості подібних засобів у кримінальному судочинстві: законність, етичність, науковість, безпечність, ефективність використання.

при расследовании преступлений [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. И. Романов. – Казань, 1997. – С. 12; Комягина, Ю. С. Следственные действия: сущность, классификация, принципы [Текст] / Ю. С. Комягина, С. В. Лаврухина. – М. : Юрлитинформ, 2009. – С. 131–145.

¹ Белкин, А. Р. Теория доказывания [Текст] : науч.-метод. пособие / А. Р. Белкин. – М. : Норма, 1999. – С. 344.

² Салтєвський, М. В. Криміналістика [Текст] : підручник : у 2 ч. / М. В. Салтєвський. – Х. : Консум : Основа, 1999. – Ч. 1. – С. 103–106.

³ Пунда, О. Допустимість використання науково-технічних засобів у кримінальному процесі [Текст] / О. Пунда // Вісн. Хмельниц. ін-ту регіон. упр. та права. – 2002. – № 1. – С. 129–135.

⁴ Криміналістика [Текст] : учеб. пособие / под ред. И. Ф. Пантелеева, Н. А. Селиванова. – М. : Юрид. лит., 1984. – С. 88–89.

⁵ Шепітько, В. Ю. Криміналістичні проблеми збирання доказів технічними засобами у кримінальному процесі [Текст] / В. Ю. Шепітько // Вісн. акад. прав. наук України. – 2001. – Вип. 4 (27). – С. 199; Шепітько, В. Ю. Криміналістика [Текст] : курс лекцій / В. Ю. Шепітько. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков : Одиссей, 2005. – С. 34.

Важливою умовою допустимості використання науково-технічних засобів є дотримання вимог законності. Так, застосування технічних засобів і прийомів визнається правомірним, якщо воно прямо передбачене законом (іншими нормативно-правовими актами), не суперечить закону за своєю суттю¹. Р. С. Белкін указує, що правильне визначення правових основ використання технічних засобів є важливою запорукою дотримання вимог законності при розкритті та розслідуванні злочинів. Під правовими підставами використання технічних засобів слід розуміти систему встановлених законом і підзаконними актами принципів і правил, що визначають умови допустимості, зміст, мету й порядок застосування цих засобів. Норми, що визначають загальні принципи допустимості застосування технічних засобів, – це норми, що виражають вимоги повноти, всебічності, об'єктивності, швидкості й активності розслідування; визначають права громадян, дотримання яких гарантується законом; вказують на межі доказування². Серед найбільш загальних правових підстав у літературі³ зазначають дозволеність з погляду норм права (правомірність), тобто якщо таке застосування прямо передбачене законом (іншими нормативними актами), або рекомендовано законом, або не суперечить закону за своєю суттю. При цьому необхідно керуватися й тим, чи відповідає таке використання цілям і принципам правосуддя.

Найбільш загальні умови застосування й використання науково-технічних засобів визначені у ст. 2 КПК України, що регламентує завдання кримінального судочинства. Стаття 22 КПК України зазначає, що прокурор, слідчий і особа, яка проводить дізнання, зобов'язані вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи. Для виконання перерахованих завдань необхідно

¹ Шепітько, В. Ю. Криміналістичні проблеми збирання доказів технічними засобами у кримінальному процесі [Текст] / В. Ю. Шепітько // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2001. – Вип. 4 (27). – С. 199.

² Белкин, Р. С. Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики [Текст] / Р. С. Белкин. – М. : ВШ МВД СССР, 1970. – С. 75–76.

³ Россинская, Е. Р. Криминалистика. Вопросы и ответы [Текст] : учеб. пособие для вузов / Е. Р. Россинская. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – С. 43; Криминалистика [Текст] : учебник / под ред. А. Г. Филиппова. – М. : Юриспруденция, 2000. – С. 25; Специализированный курс криминалистики [Текст] : учебник / под ред. М. В. Салтевского. – Киев : НИиРИО КВШ МВД СССР, 1987. – С. 154.

використати всі передбачені законом засоби, у тому числі й науково-технічні. У кримінально-процесуальному законодавстві (статті 82, 85, 85¹, 85², 191, 194, 195 КПК України) визначаються окремі прийоми, засоби та умови використання технічних засобів при проведенні слідчих дій.

У літературі висловлювалася думка про неможливість (недоцільність) перерахування в законі всіх науково-технічних засобів, які можуть бути використані при розслідуванні та розкритті злочинів (тобто при провадженні слідчих дій)¹. Застосування науково-технічних засобів має відповідати не прямій вказівці в законі, а досить передбачити в законі тільки загальні принципи допустимості використання технічних засобів. Зокрема, Р. С. Белкін з цього питання зазначає: 1) законодавче закріплення технічних засобів негативно впливатиме на впровадження сучасних науково-технічних засобів; 2) неможливо скласти такий перелік з погляду законодавчої техніки через його обсяг; 3) законодавче закріплення неможливе в силу неможливості перерахування всіх конкретних ситуацій, у яких здійснюється застосування цих засобів. З урахуванням цього Р. С. Белкін пропонує законодавчо закріпити тільки принципи допустимості застосування технічних засобів². Недоцільність закріплення всіх технічних засобів пов'язана й з тим, що відбувається їхнє по-

¹ Белкин, А. Р. Теория доказывания [Текст] : науч.-метод. пособие / А. Р. Белкин. – М. : Норма, 1999. – С. 343; Гончаренко, В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве [Текст] / В. И. Гончаренко. – Киев : Вища шк., 1980. – С. 74–80; Гребельский, Д. В. Некоторые вопросы применения криминалистических и иных научно-технических средств в оперативно-розыскной деятельности [Текст] / Д. В. Гребельский // Труды ВНИИСЭ: Вопросы теории и практики судебной экспертизы. – М. : Изд-во ВНИИСЭ, 1973. – Вып. 7. – С. 243; Корниенко, Н. Использование криминалистической техники в расследовании преступлений [Текст] / Н. Корниенко // Соц. законность. – 1970. – № 8. – С. 70; Жогин, Н. В. Предварительное следствие в советском уголовном процессе [Текст] / Н. В. Жогин, Ф. Н. Фаткуллин. – М., 1965. – С. 73–74; Пунда, О. Допустимість використання науково-технічних засобів у кримінальному процесі [Текст] / О. Пунда // Вісн. Хмельниц. ін-ту регіон. упр. та права. – 2002. – № 1. – С. 132; Шиканов, В. И. Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса [Текст] / В. И. Шиканов. – Иркутск, 1978. – С. 68.

² Белкин, Р. С. Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики [Текст] / Р. С. Белкин. – М. : ВШ МВД СССР, 1970. – С. 74–76.

стійне вдосконалювання і відновлення. Залежно від особливостей і специфіки конкретної слідчої дії слідчий на свій розсуд, з урахуванням найбільшої раціональності обирає відповідні технічні засоби. Мова може йти в такому випадку тільки про ситуаційну обумовленість застосування технічних засобів¹.

Водночас аналіз зазначених норм свідчить про те, що умовам застосування науково-технічних засобів у роботі з ідеальними слідами приділяється недостатня увага. Невирішеним залишається питання про використання деяких науково-технічних засобів, спрямованих на роботу з ідеальними слідами. Так, у кримінально-процесуальному законодавстві відсутні норми, які б визначали загальні принципи допустимості й правові підстави застосування тих або інших науково-технічних засобів. Необхідно погодитися з думкою деяких вчених про включення до КПК України статті, яка б регламентувала порядок і загальні принципи допустимості використання науково-технічних засобів; самостійне значення результатів їхнього застосування, які стосуються використання (визначальні форми й мету застосування та порядок їх застосування; коло суб'єктів використання тощо)².

Актуальною є проблема допустимості науково-технічних засобів, спрямованих на роботу з ідеальними слідами, при складанні суб'єктивних портретів. Науково-технічні засоби, використовувані при складанні суб'єктивних портретів, застосовуються при проведенні непроцесуальних оперативно-розшукових заходів – ототожнення особи. Суб'єктивний портрет (інформація про зовнішній вигляд людини) як результат застосування науково-технічних засобів використовується для формування оперативно-розшукової інформації з метою виявлення й розшуку злочинців та інших осіб, що цікавлять правоохоронні органи. Крім того, суб'єктивний портрет за своєю природою є приблизним зображенням відповідної особи через вплив різних чинників. Форма ототожнення обумовлює значення результатів, які в цьому разі мають орієнтовне значення, тобто вимагають перевірки в ході

¹ Шепитько, В. Ю. Криміналістика [Текст] : курс лекцій / В. Ю. Шепитько. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков : Одиссей, 2005. – С. 36.

² Белкин, Р. С. Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики [Текст] / Р. С. Белкин. – М. : ВШ МВД СССР, 1970. – С. 75; Удалова, Л. Д. Використання науково-технічних засобів під час допиту [Текст] / Л. Д. Удалова // Держава і право. – К., 2002. – Вип. 16. – С. 361.

слідчих дій. У той же час відсутність у суб'єктивних портретів статусу доказів жодним чином не обмежує дії оперативних підрозділів по виявленню особи людини, що має подібність із особою, зображеною на портреті¹.

Найбільш ефективним науково-технічним засобом для відображення (матеріалізації) ідеальних слідів є комп'ютерний фоторобот (і зокрема, система «RAIPS-портрет»). Робота оператора з очевидцем у процесі складання фоторобота має особливості психологічного характеру. Так, необхідно погодитися з думкою вчених, які вважають, що є неприпустимою присутність на сеансі складання фоторобота сторонніх осіб (у тому числі родичів, знайомих), оскільки вони можуть здійснювати навіювання, сугестивний вплив². Неприпустимо також складання фотороботів за участю слідчого, оперативних працівників.

У випадках коли при виготовленні портрета одного злочинця може брати участь кілька очевидців, рекомендується проводити роботу з кожним з них окремо, а також не допускати спілкування одного з одним³. Існує також думка, що можлива методика складання «колективного» суб'єктивного портрета з декількох очевидцями⁴. Проте «колективне» складання суб'єктивного портрета декількома очевидцями неприпустиме, оскільки більш активний очевидець може нав'язати свою думку іншим. У результаті буде використаний портрет, складений зі слів «активного» очевидця, хоча він може і не бути найкращим варіантом, таким, що найвірогідніше відображає ознаки зовнішності розшукуваного. Небажане також і «колективне» обговорення отриманих варіантів портретів⁵. На нашу думку, фоторобот повинен складати спеціаліст, а складання суб'єктивних портретів з участю інших осіб недоцільно, оскільки вони можуть здійснити

¹ Зинин, А. М. Габитоскопия [Текст] : учеб. пособие / А. М. Зинин, И. Н. Подволоцкий. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 26–59.

² Шепітько, В. Ю. Ідентифікація людини за ознаками зовнішності [Текст] : наук.-практ. посіб. / В. Ю. Шепітько та ін. – Х. : Гриф, 2003. – С. 79–80.

³ Зинин, А. М. Габитоскопия [Текст] : учеб. пособие / А. М. Зинин, И. Н. Подволоцкий. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 75.

⁴ Салтевский, М. В. Следы человека и приемы их использования для получения информации о преступнике и обстоятельствах преступления [Текст] : лекция / М. В. Салтевский. – Киев : НИИРИО КВШ МВД СССР, 1983. – С. 17.

⁵ Зинин, А. М. Габитоскопия [Текст] : учеб. пособие / А. М. Зинин, И. Н. Подволоцкий. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 76.

навіювання на очевидця. Іншими словами, потрібно враховувати індивідуальний характер (суб'єктивну природу) ідеального сліду, який очевидець відтворює й надалі порівнює зі складеним фотороботом, тому сторонній вплив може викривити образ розшукуваної особи. Так, маючи індивідуальні особливості сприйняття, запам'ятовування та відтворення, очевидці по-різному описують ознаки зовнішності. У випадках коли зовнішність певної людини сприймали кілька очевидців, рекомендується провести сеанс складання фоторобота з кожним із них.

Дискусійною залишається проблема допустимості використання в кримінальному процесі поліграфа. Ряд вчених пропонує використовувати в доказуванні метод контролю реакцій людини за допомогою поліграфа¹. Зокрема, Р. С. Белкін зазначає, що поліграф не є засобом проникнення в думки й почуття випробуваного, він лише реєструє виникнення й наявність тих або інших емоцій і з цього погляду принципово нічим не відрізняється від візуального спостереження і констатації слідчим, що ніким не визнається аморальним. Р. С. Белкін довів технічну, тактичну, етичну й процесуальну обґрунтованість застосування поліграфа і допускає можливість застосування поліграфа в ході розслідування злочину у двох випадках: при проведенні експертизи та при участі спеціаліста-психолога в підготовці до провадження слідчої дії². Висловлюються пропозиції використовувати поліграф при розслідуванні злочинів у порядку, встановленому

¹ Тетерятник, Г. К. Напрямки використання поліграфа у кримінальному судочинстві [Текст] / Г. К. Тетерятник // Матеріали збірної науково-практичної конференції науково-педагогічних працівників, курсантів і студентів Кримського юридичного інституту Національного університету внутрішніх справ. – Сімф. : Ельнью, 2005. – Ч. 2. – С. 108–115; Удалова, Л. Д. Допит: деякі проблеми використання нетрадиційних засобів та методів під час його провадження [Текст] / Л. Д. Удалова // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : зб. наук. пр. – 2001. – Вип. 1. – С. 172–174; Хань, Г. А. Проблеми застосування поліграфа на досудовому слідстві [Текст] / Г. А. Хань, І. Ю. Репешко // Використання сучасних досягнень криміналістики у боротьбі зі злочинністю : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. студ., курсантів і слухачів. – Донецьк : ДІВС, 2002. – С. 294–301; Звертаев, Н. А. Использование полиграфа в расследовании преступлений прошлых лет [Текст] / Н. А. Звертаев // Актуальные проблемы реформирования правовой системы Российской Федерации : сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2002. – Ч. 3. – С. 148–153.

² Белкин, Р. С. Курс криминалистики [Текст] : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1997. – Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – С. 44–56.

кримінально-процесуальним законодавством для проведення експертизи, а саме психологічної та психофізіологічної або комплексних психолого-психіатричних експертиз¹. Деякі вчені пропонують проведення впізнання під контролем поліграфа². Водночас існує точка зору, прихильники якої вважають, що використання поліграфа в слідчій практиці неприпустиме³. Результати анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС, СБУ та прокуратури України дозволяють стверджувати: 27 % опитаних вважають за недоцільне застосування лай-детектора взагалі, а 73 % – вважають можливим застосування поліграфа за певних обмежень у практичній діяльності. З яких 33 % – в оперативно-розшукових цілях, 10 % – з метою опитування громадян, 29 % – при проведенні допиту підозрюваного, 17 % – у межах проведення судово-психологічної експертизи.

У межах кримінального процесу вирішення цієї проблеми обумовлено моральними категоріями. Так, використання як доказової інформації даних, отриманих за допомогою датчиків, що фіксують фізіологічний стан людини, рівнозначно одержанню інформації від осіб, що мають певний процесуальний статус і наділені відповідними правами, mimo волі людини, що суперечить

¹ Андреев, М. Г. Вопросы контроля состояния человека инструментальным методом при производстве психологической экспертизы [Текст] / М. Г. Андреев, М. Г. Любарский // Судебная экспертиза : сб. пробл. науч. работ по судеб. экспертизе. – Л. : Медицина, 1977. – Вып. 6. – С. 21–29; Злобин, Г. А. Проблема полиграфа [Текст] / Г. А. Злобин, С. А. Яни // Проблема совершенствования советского законодательства. – М. : ВНИИСЗ МЮ СССР, 1976. – Вып. 6. – С. 125; Комиссаров, В. И. Полиграф как средство получения процессуально значимой информации по уголовному делу [Текст] / В. И. Комиссаров, Ю. И. Холодный // Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 180–185; Комиссарова, Я. В. Организационно-процессуальные аспекты использования полиграфа как средства фиксации невербальных информационных сигналов участников уголовного судопроизводства [Текст] / Я. В. Комиссарова // Актуальні проблеми криміналістики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Х. : Гриф, 2003. – С. 212–215; Морозова, Т. Р. Сучасний стан теорії та практики поліграфічних опитувань [Текст] / Т. Р. Морозова // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – Вип. 6. – С. 223–230.

² Дубягина, О. П. Опознание в практике розыска человека и раскрытия преступлений (научно-методические аспекты) [Текст] / О. П. Дубягина, Ю. П. Дубягин, С. Г. Логинов. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 169–172.

³ Ларин, А. М. Полиграф и права личности в уголовном процессе [Текст] / А. М. Ларин // Сов. государство и право. – 1981. – № 6. – С. 99–103; Він же. Криміналістика і паракриміналістика [Текст] : науч.-практ. і учеб. пособие / А. М. Ларин. – М. : БЕК, 1996. – С. 135–148; Николайчик, В. М. США: «Билль о правах» и полицейское расследование [Текст] / В. М. Николайчик. – М., 1973. – С. 195.

моральним ідеалам, які захищаються кримінальним судочинством. Під сумнівом залишається й вірогідність отриманих результатів. Сам спосіб одержання інформації не забезпечує можливості перевіряти, контролювати весь процес дослідження, який до того ж є недостатньо науково обґрунтованим і апробованим¹. У спеціальній літературі висловлюється думка, що подібного роду дослідження ґрунтуються на тестах, що містять серію спеціально сформульованих запитань, характер яких визначається наявною інформацією про злочин і на які випробуваний повинен давати відповідь «так» або «ні». Зазначені тести являють собою по суті навідні запитання². Проведене нами анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС, СБУ та прокуратури України відносно їх міркування про те, що заважає ефективному використанню лай-детектора в кримінальному судочинстві, дозволило встановити таке: 30 % – відсутність прямого припису в законодавстві; 10 % – негативна думка в літературі; 2 % – наявність небезпеки застосування; 58 % – хибність отриманих результатів тощо. На нашу думку, використання поліграфа в слідчій практиці неприпустиме, оскільки невирішеним залишається питання про нормативно-правову регламентацію його використання³. Використання поліграфа ґрунтується на фік-

¹ Тертышник, В. М. Теория доказательств [Текст] / В. М. Тертышник, С. В. Слынько. – Харьков : Арсис, 1998. – С. 34.

² Сибилева, Н. В. Допустимость доказательств в советском уголовном процессе [Текст] : учеб. пособие / Н. В. Сибилева. – Киев : УМК ВО, 1990. – С. 33–34.

³ Так, у Російській Федерації правовою основою застосування поліграфа в діяльності правоохоронних органів є Закон «Об оперативно-розыскной деятельности» від 12 серпня 1995 р. № 144-ФЗ, а також відомчі нормативно-правові акти – Наказ МВС Росії від 28 грудня 1994 р. № 437 «Об утверждении Инструкции о порядке использования полиграфа при опросе граждан»; Наказ від 24 вересня 2002 р. № 426 ФСБ Росії «Об утверждении Инструкции о порядке применения ОФСБ опроса с использованием полиграфа»; Наказ від 24 вересня 2002 р. № 426 ФСНП РФ «Об утверждении Инструкций о порядке проведения оперативно-розыскных мероприятий – опроса в виде специального психофизиологического исследования в федеральных органах налоговой полиции», що визначають підстави застосування поліграфа, встановлюють принципи (добровільності, право на відмову), завдання такого використання тощо. У судово-експертних установах системи Міністерства юстиції РФ включена психологічна експертиза зі спеціальністю «Дослідження психології і психофізіології людини», що пропонує згідно з Наказом № 15 від 15.01.2003 р. Міністерства юстиції РФ «Об утверждении норм обеспечения СЭУ МЮ РФ приборами и оборудованием для производства экспертиз» можливість оснащення лабораторії поліграфами.

сації показників емоційних реакцій людини на подразники, які можуть бути викликані неправильно поставленим запитанням самим слідчим, мимовільними реакціями досліджуваної особи тощо. Стосуючись проблеми доказового значення результатів застосування поліграфа, слід зазначити, що ст. 65 КПК України доказами в справі визнає результати конкретних слідчих дій, а не показання приладу. Невирішеним залишається етичний аспект даної проблеми, що полягає в тому, щоб уникнути порушень конституційних прав громадянина¹. У цьому зв'язку слід погодитися з думкою вчених², що нині оптимальною (доцільною) формою застосування поліграфа є його використання в оперативно-розшуковій діяльності, а інформація, отримана в такий спосіб, матиме орієнтовний характер. Окрім цього також можливе його використання в межах психологічних досліджень, тобто судово-психологічних експертизах (поліграфологічних дослідженнях).

Кримінально-процесуальне законодавство (статті 85 і 85² КПК України) передбачає найбільш загальні умови застосування і використання звукозапису, відеозапису як методу фіксації в кримінальному процесі. Серед недоліків правового регулювання застосування науково-технічних засобів необхідно виділити: не визначені повною мірою суб'єкти, які можуть використати подібні засоби; не розкриті мета, завдання, межі застосування та ін.³ Водночас актуальною є проблема доказового значення результа-

¹ Так, ст. 28 Конституції України гарантує, що жодна людина не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідом.

² Галаган, В. Використання поліграфа: «За і «Проти» [Текст] / В. Галаган // Укр. право. – К. : Укр. правн. фундація, 2000. – Ч. 1 (13). – С. 172–175; Захаров, В. П. Використання поліграфа як засіб поліпшення інформаційного забезпечення діяльності оперативних підрозділів ДСБЕЗ [Текст] / В. П. Захаров // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – 2006. – Вип. 1. – С. 282–288; Пицхелаурі, Ш. О. Поліграф у розслідуванні злочинів [Текст] / Ш. О. Пицхелаурі // Адвокат. – 2002. – № 1. – С. 24; Свободный, Ф. К. Проблемы уголовно-правового регулирования опроса с использованием полиграфа [Текст] / Ф. К. Свободный // Изменения УК РФ 1996 г.: состояние, тенденции и проблемы применения : материалы междунар. науч.-практ. семинара. – Барнаул : Изд-во Алтайск. ун-та, 2005. – С. 204–208.

³ Удалова, Л. Д. Використання науково-технічних засобів під час допиту [Текст] / Л. Д. Удалова // Держава і право. – К., 2002. – Вип. 16. – С. 361.

тів використання подібних засобів¹. Застосування засобів звуко- відеозапису має істотне значення для розслідування й розкриття злочинів. Попри недоліки, на які вказується в літературі, застосування розглянутих науково-технічних засобів є припустимим як в оперативно-розшуковій діяльності, так і в діяльності слідчого. Їхнє використання найбільш доцільне й ефективне в таких випадках: при допитах неповнолітніх (малолітніх); при допиті осіб, що перебувають у небезпечному для життя стані; при допитах неписьменних, сліпих, осіб, допитуваних за участю перекладача; при допитах потерпілих по справах про згвалтування; при виникненні припущення, що допитуваний відмовиться від своїх показань або їх змінить; при допиті осіб, які мають відомості (що становлять інтерес для слідства), але перебувають під впливом заінтересованих осіб; при перевірці показань на місці; для подальшого використання в ході розслідування в тактичних цілях²; при перевірці оперативно-розшукових версій; опитуванні потерпілих і очевидців злочину³ та ін.

На нашу думку, недопустимим є приховане застосування засобів звуко-, відеозапису на досудовому слідстві, оскільки це суперечить вимогам КПК України, а результат такого застосування (інформація) не матиме статусу доказів.

Отже, вирішення питання допустимості використання науково-технічних засобів у роботі з ідеальними слідами в кримінальному судочинстві є ключовим, оскільки характерно як для

¹ Одні вчені вважають, що результати використання науково-технічних засобів доказового значення не мають, а є пояснення і наочне засвоєння протоколу; другі – відносять їх до складової частини протоколу; треті – до їх додатка; четверті – вважають їх речовими доказами; п'яті – документами; шості – вважають їх самостійним видом доказів (більш детально див.: Карлов, В. Я. Использование криминалистической техники в расследовании преступлений [Текст] : науч.-практ. пособие / В. Я. Карлов. – М. : Экзамен, 2006. – С. 141; Тертышник, В. М. Теория доказательств [Текст] / В. М. Тертышник, С. В. Слинько. – Харьков : Арсис, 1998. – С. 34–35).

² Криминалистическая техника [Текст] : учебник. – М. : Юрлитинформ, 2002. – С. 520; Леви, А. А. Звукозапись в уголовном процессе [Текст] / А. А. Леви. – М. : Юрид. лит., 1974. – С. 23–29; Шейфер, С. А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение [Текст] / С. А. Шейфер. – М. : Юрлитинформ, 2004. – С. 99.

³ Ложкевич, А. А. Звукозапись и фоноскопическая экспертиза на предварительном следствии [Текст] : учеб. пособие / А. А. Ложкевич, А. М. Макаров, В. Л. Шаршунский. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1984. – С. 17.

проведення окремих слідчих дій, так і процесу розкриття та розслідування злочинів. Дослідження даного питання сприятиме впровадженню сучасних науково-технічних засобів, забезпеченню спеціальними знаннями їх застосування, вирішенню інших методологічних та організаційних проблем.

§ 3. Техніко-криміналістичні прийоми

Використання науково-технічних засобів передбачає оперування техніко-криміналістичними (технічними) прийомами. Техніко-криміналістичні прийоми являють собою предметний склад (структурний елемент) криміналістичної техніки. Іншими словами, застосування техніко-криміналістичних прийомів обумовлено необхідністю використання науково-технічних засобів. Більш того, застосування техніко-криміналістичних прийомів має відповідати тим самим критеріям допустимості, які висуваються до науково-технічних засобів. Окрім цього, інформаційна спрямованість техніко-криміналістичного прийому дозволяє розглядати його як один із компонентів інформаційного забезпечення діяльності з розкриття та розслідування злочинів. Отже, практичне впровадження техніко-криміналістичних засобів передбачає системний підхід до вирішення відповідних теоретичних та методичних проблем використання техніко-криміналістичних прийомів.

У криміналістичній літературі мають місце різні найменування (технічний, техніко-криміналістичний прийоми, технічні правила, науково-технічні прийоми) та визначення поняття техніко-криміналістичного прийому. Зокрема, Р. С. Белкін зазначає, що техніко-криміналістичні прийоми – це способи використання техніко-криміналістичних засобів і наукових положень криміналістичної техніки¹. Інші вчені зазначають, що прийоми та методи використання техніко-криміналістичних засобів являють собою систему правил роботи при збиранні та дослідженні доказів². Однак у межах досліджуваної проблеми запропоновані поняття

¹ Белкин, Р. С. Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики [Текст] / Р. С. Белкин. – М. : ВШ МВД СССР, 1970. – С. 74.; Він же. Курс криминалистики [Текст] : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1997. – Т. 1: Общая теория криминалистики. – С. 309.

² Криминалистика [Текст] : учеб. для экспертов-криминалистов / под ред. А. Г. Филиппова. – М. : Юрлитинформ, 2005. – С. 38.

техніко-криміналістичного прийому потребують певного уточнення та мають розглядатися через призму науково-технічних засобів для роботи з ідеальними слідами. На нашу думку, представлені позиції відображають загальний характер та не розкривають у повному обсязі сутність техніко-криміналістичних прийомів.

У криміналістичній літературі зазначають, що родовим для техніко-криміналістичного прийому є криміналістичний прийом, який являє собою найбільш раціональний та ефективний спосіб дії або найбільш доцільну лінію поведінки при збиранні, дослідженні, оцінці та використанні доказів та попередженні злочинів¹. В. Ю. Шепітько під криміналістичним прийомом розуміє найбільш раціональний та ефективний спосіб здійснення процесуальної дії².

Запропоновані в криміналістичній літературі визначення та ознаки, притаманні цим прийомам, на нашу думку, недостатньо повно відображають їх сутність. Більш того, визначення техніко-криміналістичного прийому як способу децю звужує сферу їх застосування та не відображає всієї сукупності притаманних властивостей. Окрім цього, техніко-криміналістичний прийом використовується не тільки в межах здійснення процесуальної дії, але й у межах застосування науково-технічних засобів. Техніко-криміналістичні прийоми, які використовуються при проведенні слідчих дій, певним чином пов'язані з тактичними прийомами.

На нашу думку, техніко-криміналістичні прийоми повинні відповідати певним вимогам. Зокрема, як нам видається, серед таких необхідно зазначити раціональність способу застосування. До вимог необхідно віднести й ефективність застосування техніко-криміналістичних прийомів та отримання певних результатів такого застосування. Серед ознак необхідно зазначити оптимальну послідовність використання техніко-криміналістичних прийомів, які визначають тим самим оптимальні межі використання науково-технічних засобів (використання за призначенням). Правильне визначення вимоги оптимальності використання зазначених прийомів, на нашу думку, буде сприяти досягненню

¹ Белкин, Р. С. Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики [Текст] / Р. С. Белкин. – М. : ВШ МВД СССР, 1970. – С. 74.

² Шепітько, В. Ю. Криміналістика [Текст] : енцикл. слов. / В. Ю. Шепітько ; за ред. В. Я. Тація. – Х. : Право, 2001. – С. 348; Він же. Криміналістика [Текст] : слов. термінів / В. Ю. Шепітько. – К. : Ін Юре, 2004. – С. 137.

конкретної мети, а саме збиранню, дослідженню, вилученню доказів. Техніко-криміналістичні прийоми мають відповідати науковості, під якою необхідно розуміти відповідність науковим даним та положенням, які покладені в основу розробки та застосування відповідних науково-технічних засобів.

Криміналістична техніка за своїм змістом охоплює систему спеціальних прийомів, методів і технічних засобів розслідування злочинів. Вона розвивається в таких основних напрямках: слідча, науково-дослідна та профілактична техніка. На досудовому слідстві можуть вирізнятися науково-технічні прийоми за суб'єктом їхнього використання (такі, що використовуються слідчим, спеціалістом та експертом)¹.

На нашу думку, термін «техніко-криміналістичний прийом» найбільш оптимально визначає зміст, сутність та значення цих прийомів, що тим самим орієнтує вчених на наукове осмислення та практичне вдосконалення цих прийомів. Таким чином, техніко-криміналістичний прийом – це найбільш раціональний, ефективний та послідовний спосіб застосування науково-технічного засобу або виконання його окремих функцій, спрямованих на досягнення певної мети.

Необхідно зазначити, що певні особливості ідеальних слідів спричиняють і своєрідність науково-технічних засобів у роботі з ними, а тим самим і прийомів використання цих засобів. До таких техніко-криміналістичних прийомів можна віднести прийоми застосування комп'ютерного фоторобота, прийоми використання звуко- і відеозапису, поліграфа, спектрографа-сонографа, інших науково-технічних засобів, які застосовуються в слідчій і оперативно-розшуковій діяльності.

Так, у процесі складання комп'ютерного фоторобота актуалізація (відновлення) сліду пам'яті зовнішності здійснюється шляхом використання різних способів активізації асоціативних зв'язків. При складанні комп'ютерного фоторобота з використанням системи «RAIPS-портрет» деякі фахівці до технічних прийомів відносять можливість повернення в будь-який пункт алгоритму (тобто складання словесного портрета, пошук групи схожих портретів, формування групи подібності, побудова, ретушування й збереження фоторобота) і повторне виконання відповідних процедур зі збереженням раніше отриманих результатів. Подібне

¹ Радянська криміналістика. Криміналістична техніка і слідча тактика [Текст] / за ред. В. П. Колмакова. – К. : Вища шк., 1973. – С. 23–24.

повернення до повторного виконання відповідних процедур (словесний опис, автоматичний пошук портретів, формування групи схожості, автоматизоване складання фоторобота) залежить від конкретних особливостей сприйняття та відтворення очевидцем зовнішності встановлюваної особи¹.

З огляду на психологічні закономірності сприйняття і запам'ятовування необхідно виділити низку техніко-криміналістичних прийомів. На нашу думку, актуалізація ідеальних слідів під час складання комп'ютерного фоторобота реалізується також за допомогою таких техніко-криміналістичних прийомів, як зіставлення, накладення, поєднання окремих ознак зовнішності людини з їхніми модифікаціями. Техніко-криміналістичним прийомом буде пропозиція свідкові (потерпілому) зобразити окремі ознаки зовнішності людини у випадку, коли виникають певні труднощі у відборі запропонованого переліку зображень. До техніко-криміналістичних прийомів можна віднести: динамічну змінюваність запропонованих фотозображень; наочну демонстрацію окремих ознак; пропонування різних варіантів елементів зовнішності тощо.

Процес отримання (вилучення) ідеального сліду за допомогою рисованого портрета теж передбачає використання певних техніко-криміналістичних прийомів: виготовлення рисованого портрета за допомогою різних засобів рисування (олівця; фломастера; крейди) або комп'ютерної графіки тощо. У таких випадках матиме місце технічний елемент створення рисованого портрета, що тим самим дозволяє говорити про техніко-криміналістичні прийоми.

Застосування технічних засобів відеозапису (відеокамери) при провадженні вербальних слідчих дій передбачає застосування теж певних техніко-криміналістичних прийомів. Зокрема, серед таких необхідно виділити: а) пришвидшений та пригальмований запис; б) зміна точки запису об'єктів та людей; в) наїзд та від'їзд; г) динамічна зйомка (запис об'єктів, людей у русі); г) статична зйомка (запис нерухомих об'єктів, людей); д) зйомка з використанням можливостей нічного бачення; е) кадрування; є) зйомка з використанням функції наближення та віддалення відеокамери (цифрове, оптичне збільшення)².

¹ Шепітько, В. Ю. Ідентифікація людини за ознаками зовнішності [Текст] : наук.-практ. посіб. / В. Ю. Шепітько. – Х. : Гриф, 2003. – С. 65.

² Шепітько, В. Ю. Криміналістика [Текст] : курс лекцій / В. Ю. Шепітько. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков : Одиссей, 2006. – 368 с.

Техніко-криміналістичними прийомами роботи з ІКР є такі: складання портрета зверху до низу, складання з найбільш відомих елементів, складання із застосуванням проектора або комп'ютера тощо.

Дослідження розглянутої проблеми потребує визначення підстав класифікації техніко-криміналістичних прийомів. У літературі робилися спроби щодо вичленовування техніко-криміналістичних прийомів. Зокрема, деякі вчені-криміналісти виокремлюють залежно від джерела походження й ступеня застосування до потреб судочинства такі техніко-криміналістичні прийоми: а) запозичені з інших галузей науки й техніки, які застосовуються в незміненому вигляді; б) запозичені з інших галузей знань, але змінені й пристосовані для розкриття, розслідування злочинів; в) спеціально розроблені для дослідження й розкриття злочинів. Окрім цього є прийоми описування ознак зовнішності особи, їх реєстрації та подальшої ідентифікації¹. За ступенем складності розрізняють техніко-криміналістичні прийоми роботи з речовими доказами та їх системи-методики, які спрямовані на вирішення відносно самостійних типових завдань дослідження речових доказів². Нам здається, що така точка зору стосується узагальненої класифікації й не розкриває сутності техніко-криміналістичних прийомів.

На нашу думку, техніко-криміналістичні прийоми можуть бути класифіковані за такими підставами:

а) за процесуальним положенням суб'єктів застосування: спеціалістом, слідчим, оперативно-розшуковим співробітником;

б) за цільовим призначенням: технічні прийоми виявлення, фіксації, вилучення, діагностування доказів;

в) за науково-технічними засобами: прийоми використання комп'ютерного фоторобота, поліграфа, спектрографа-сонографа, виготовлення рисованого портрета тощо.

На нашу думку, представлена класифікація повною мірою розкриває сутність, значення та практичну спрямованість технічних засобів.

¹ Гора, І. В. Криміналістика [Текст] : навч. посіб. / І. В. Гора, В. А. Колесник. – К. : Алерта, 2005. – Ч. 1: Криміналістична техніка. – С. 71–72; Россинская, Е. Р. Криміналістика. Вопросы и ответы [Текст] : учеб. пособие для вузов / Е. Р. Россинская. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – С. 45.

² Криміналістика [Текст] : учеб. для вузов / отв. ред. Н. П. Яблоков. – М. : БЕК, 1995. – С. 145; Криміналістика: информационные технологии доказывания [Текст] : учеб. для вузов / под ред. В. Я. Колдина. – М. : Зерцало-М, 2007. – С. 127.

ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ІДЕАЛЬНИХ СЛІДІВ

§ 1. Наукові основи формування тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів

Вивченню ідеальних слідів сприяє розробка тактичних прийомів проведення слідчих дій – допиту, очної ставки, пред’явлення для впізнання, обшуку та ін. Зміст ідеальних слідів можна розкрити безпосередньо прийомами й способами спілкування як процесу обміну інформацією, тобто діалогу слідчого й допитуваного – носія ідеальних слідів¹. У цьому плані важливим напрямком криміналістичної тактики у виявленні й одержанні повної, об’єктивної інформації (дослідженні ідеальних слідів) є розробка й впровадження тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів.

Можливість актуалізації ідеальних слідів у пам’яті допитуваного раніше сприйманої інформації заснована на збудженні відповідних тимчасових нервових зв’язків – на асоціаціях (асоціативних зв’язках)². Асоціативні зв’язки використовуються в тих випадках, коли допитуваний добросовісно помиляється (через суб’єктивні та об’єктивні чинники) і вважає, що повідомляє істину. Завдання на цьому етапі слідства полягає в тому, щоб спробувати усунути причини перекручення істинного сприйняття (нейтралізувати помилки) і відновити дійсну картину події, що відбулася.

У цьому плані проявляється вплив психології як фундаменту в дослідженні проблеми, що розглядається. У криміналістичній літературі звертається увага на психологічну природу слідчої

¹ Див.: Лукашевич, В. Г. Криминалистическая теория общения [Текст] : монография / В. Г. Лукашевич. – Киев : Изд-во Укр. акад. внутр. дел, 1993. – 44 с.; Лукашевич, В. Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий (допрос, очная ставка, предъявление для опознания, проверка показаний на месте) [Текст] : учеб. пособие / В. Г. Лукашевич. – Киев : НИИРИО КВШ МВД СССР, 1989. – 88 с.

² Більш детально про асоціативні зв’язки див. § 2 розділу 1.

тактики, а виходить, і тактичних прийомів¹. Зокрема, В. Ю. Шепитько, розглядаючи поняття тактичного прийому, пропонує одну з його ознак – психологічний механізм реалізації, тобто його психологічну спрямованість, пов'язану з актуалізацією ідеальних слідів, відтворенням події, що відбулася, виявленням прихованого тощо. Роль психології визначається тим, що тактичні прийоми безпосередньо спрямовані на специфічний об'єкт – психіку людини. Розробка й побудова тактичних прийомів засновані на психологічних особливостях процесів сприйняття, пам'яті, мислення, тих або інших властивостях і станах, а зміст і механізм їх реалізації обумовлені необхідністю справити психологічний вплив з метою актуалізації². Отже, знання й використання даних про закономірності сприйняття, запам'ятовування й відтворення (як стадій механізму формування ідеальних слідів) сприяють формуванню тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів.

У криміналістиці способи актуалізації ідеальних слідів розглядають як тактичні прийоми. Разом із тим аналіз літератури свідчить про те, що способи актуалізації ідеальних слідів представлені здебільшого як певні переліки, комплекси, групи. Зокрема, окремі вчені-криміналісти розглядають деякі види асоціацій як тактичні прийоми. Так, О. М. Васильєв рекомендує з метою «пожвавлення» пам'яті допитуваного використовувати асоціації за суміжністю в часі або просторі, за подібністю й контрастом³. В. Г. Лукашевич, М. В. Салтевський виділяють три прийоми:

¹ Винберг, А. И. О научных основах криминалистической тактики [Текст] / А. И. Винберг // Правоведение. – 1965. – № 4. – С. 78–83; Коновалова, В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя [Текст] / В. Е. Коновалова. – Киев : РИО МВД УССР, 1973. – 124 с; Отблеск, В. Е. О психологической стороне следственной тактики [Текст] / В. Е. Отблеск // Вопросы судебной психологии : тез. докл. и сообщ. на Всесоюз. конф. по судеб. психологии. – М., 1971. – С. 68; Чебуренков, А. А. Общетеоретические положения и практические аспекты криминалистической тактики [Текст] / А. А. Чебуренков. – М. : Юрлитинформ, 2008. – 240 с.

² Коновалова, В. Е. Криминалистическая тактика: теории и тенденции [Текст] : учеб. пособие / В. Е. Коновалова, В. Ю. Шепитько. – Харьков : Гриф, 1997. – С. 112; Шепитько, В. Ю. Теория криминалистической тактики [Текст] : монография / В. Ю. Шепитько. – Харьков : Гриф, 2002. – С. 28, 37.

³ Васильев, А. Н. Следственная тактика [Текст] / А. Н. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 128, 129.

1) асоціації за суміжністю, коли забуте відновлюється у зв'язку з відтворенням попередньої або наступної події; 2) асоціації за подібністю, тобто нагадування про аналогічний факт або пред'явлення предмета, подібного до раніше спостережуваного допитуваним; 3) асоціації за протилежністю (контрастом), тобто збудження уявлення про протилежний об'єкт¹. Є. О. Центров пропонує використовувати: а) асоціації за часом, тобто спогад про враження або переживання, пов'язаний з тим або іншим об'єктом або особою, у чому велику роль відіграє емоційна пам'ять; рекомендувати допитуваній особі вести розповідь у тому порядку, в якому розвивалися події; нагадування про наслідки події, її зв'язки з якими-небудь обставинами особистого життя допитуваного (день народження, свято тощо); запитання за суміжними з досліджуваною подією обставинами; з'ясування фактичних даних, що стосуються попередніх або наступних подій; б) асоціації в просторі, тобто допит про ті самі події або про ті ж обставини, але в різних планах, у різній (логічній або хронологічній) послідовності; пред'явлення предмета, що має відношення до події, або фотографії місця події; допит на місці події; використання при допиті різних схем, малюнків, креслень, макетів, телефонної книги із прізвищами; в) асоціації за подібністю, тобто пред'явлення «фоторобота», мальованих портретів, альбомів зразків різних предметів і речей; пред'явлення доказів – оголошення показань, відтворення фонограм допиту інших осіб, а також речових доказів; пред'явлення відеозаписів або кінострічки місця події й навколишнього оточення, різних предметів, а також проведення пред'явлення для впізнання осіб і предметів; г) асоціації за контрастом, побудовані на протиставленні різних об'єктів і явищ. Відносно допиту потерпілих автор зазначає кілька тактичних прийомів – повторний допит, роз'яснення важливості одержання якомога більш повних і об'єктивних відомостей про злочин і осіб, що його вчинили². Із такою позицією важко погодитися. Автори називають асоціативні

¹ Салтевський, М. В. Криміналістика [Текст] : підручник : у 2 ч. / М. В. Салтевський. – Х. : Консум, 2001. – Ч. 2. – С. 189; Специализированный курс криминалистики [Текст] : учебник / под ред. М. В. Салтевского. – Киев : НИИРЮ КВШ МВД СССР, 1987. – С. 260, 261.

² Криминалистика [Текст] : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – М. : Изд-во БЕК, 1995. – С. 451–453; Соловьев, А. Б. Допрос на предварительном следствии [Текст] : метод. пособие / А. Б. Соловьев, Е. Е. Центров. – 2-е изд., перераб. – М., 1986. – С. 39–40.

зв'язки тактичними прийомами, хоча вони є по суті способами, заснованими на використанні механізму асоціативних зв'язків, їх збудженні¹.

Науковий та практичний інтерес становить розробка та дослідження когнітивної форми допиту. Ця форма допиту розроблена в США когнітивними психологами Р. Фішером та Е. Тизельманом і в американській криміналістичній літературі має назву прийому «когнітивного інтерв'ю», мета якого – підвищення кількості та якості інформації, одержуваної від свідків, потерпілих і підозрюваних. Прийом передбачає встановлення між слідчим і потерпілим або свідком відносин конструктивного партнерства й співробітництва. Теоретичною основою когнітивного інтерв'ю є психологічні закономірності функціонування пам'яті. Мета когнітивного інтерв'ю в тому і полягає, щоб за допомогою певних прийомів активізувати різні «верстви» пам'яті того, хто дає інтерв'ю, тобто допомогти йому згадати важливі для розслідування факти й обставини. Таких прийомів декілька: 1) відновлення контексту події, тобто допитуваному пропонується розповісти про обставини, які супроводжують подію і становлять інтерес; 2) детальний опис події; 3) пригадування подій у різній послідовності; 4) зміна перспективи, тобто слідчий просить співрозмовника описати подію, поставивши себе на місце якогось іншого спостерігача, що був присутній при цьому². Іншими словами, суть подібної моделі допиту полягає в тому, що ефективність пригадування залежить від подібності умов, у яких здійснюється актуалізація ідеальних слідів: допитуваний подумки уявляє собі механізм розвитку події й згадує про свої переживання, пов'язані з нею. При цьому діє багатшаровість образів пам'яті допитуваного –

¹ Шепитько, В. Ю. Теория криминалистической тактики [Текст] : монография / В. Ю. Шепитько. – Харьков : Гриф, 2002. – С. 247.

² Більш детально див.: Еникеев, М. И. Следственные действия: психология, тактика, технология [Текст] : учеб. пособие / М. И. Еникеев, В. А. Образцов, В. Е. Эминов. – М. : ТК Велби : Проспект, 2007. – 216 с.; Образцов, В. А. Допрос свидетеля и потерпевшего по методу когнитивного интервью [Текст] / В. А. Образцов, С. Н. Богомолова // Следственные действия. Криминалистические рекомендации. Типовые образцы документов / под ред. В. А. Образцова. – М. : Юристъ, 1999. – С. 68–81; Хижняк, Д. С. Процессуальные и криминалистические проблемы развития тактики следственных действий [Текст] / Д. С. Хижняк. – М. : Юрлитинформ, 2004. – 128 с.; Milne, R. Investigative Interviewing. Psychology and Practice [Текст] / R. Milne, R. Bull. – Chichester, 1999. – P. 33.

активізація їхніх різних шарів і ділянок допомагає йому згадати важливі для справи обставини¹.

Аналіз елементів структури прийому когнітивного інтерв'ю дає змогу зробити висновок, що в його основі лежить комплекс традиційних тактичних прийомів, до яких належать: прийоми активізації асоціативних зв'язків, тобто постановка запитань, що деталізують, конкретизують, уточнюють деталі подій, пригадування подій у різній послідовності, прийоми, спрямовані на з'ясування умов сприйняття події, фактичної сторони події й емоційного стану учасників. Вони мають на меті не лише по-жвавлення асоціативних зв'язків при дачі показань, але й з'ясування умов сприйняття, зберігання й відтворення інформації потерпілим².

У спеціальній літературі мають місце пропозиції по використанню в оперативно-розшуковій, слідчій практиці нетрадиційних способів, яким, зокрема, є гіпноз³. В. Д. Берназ вважає, що використання нетрадиційних психологічних методів у процесі одержання криміналістичної інформації відкриває нові можливості в удосконаленні слідчої й оперативної діяльності в боротьбі зі злочинністю⁴. В. П. Головіна зазначає, що за допомогою гіпнозу можна активізувати пам'ять, стимулювати процес у підсвідомості для пригадування події злочину⁵. О. Стрельчен-

¹ Образцов, В. А. Допрос потерпевшего и свидетеля на предварительном следствии [Текст] / В. А. Образцов, С. Н. Богомолова. – М. : Омега, 2003. – С. 59–110.

² Комиссаров, В. И. Тактика допроса потерпевших от преступлений, совершаемых организованными группами лиц [Текст] / В. И. Комиссаров, О. А. Лакаева. – М. : Юрлитинформ, 2004. – С. 110–111.

³ Детальніше див.: Гримак, Л. П. Высоконадежный метод гипнотизирования в целях активизации памяти допрашиваемых [Текст] / Л. П. Гримак // Юридические и психологические проблемы активизации памяти допрашиваемых : сб. ВНИИ МВД РФ. – Вологда, 1999. – С. 11–14; Клевцов, О. Возможности использования гипнозу в оперативно-следческой практике правоохранительных органов [Текст] / О. Клевцов // Право України. – 1998. – № 7. – С. 63–67; Образцов, В. А. Основы криминалистики [Текст] / В. А. Образцов. – М. : Юрист, 1996. – 158 с.

⁴ Берназ, В. Д. Деякі психологічні методи здобуття криміналістичної інформації [Текст] / В. Д. Берназ // Вісн. Одес. ін-ту внутр. справ. – 1999. – № 3. – С. 44–49.

⁵ Головіна, В. П. О возможностях использования гипноза в оперативно-следственных целях [Текст] / В. П. Головіна // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ МВС України. – 2000. – Вип. 3. – С. 210–213.

ко вказує, що застосування методу гіпнозу в процесі пошукових і слідчих дій дає змогу «пожваввити» сліди пережитого досвіду в пам'яті людини (потерпілого, свідка, очевидця), одержати більш повну інформацію; він є практично єдиним засобом активізації пам'яті у разі перебування потерпілого в несвідомому або афективному стані, нанесення суб'єктові психічної або фізичної травми, для відновлення забутих фактів¹. Л. Г. Гримак і В. Д. Хабалев пропонують використовувати гіпноз при допиті в безконфліктній ситуації, а результати використання оформляти актами судово-психологічних експертиз з експериментальної активізації пам'яті потерпілих². В. О. Образцов пропонує застосовувати гіпноз у випадках повідомлення слідству неправдивих даних³. М. П. Малютін вважає можливим використовувати гіпноз у виняткових випадках, наприклад при розслідуванні тяжких злочинів⁴.

Деякі вчені зазначають, що подібна думка позбавляє можливості потерпілих від злочинів за допомогою гіпнозу відновити в пам'яті й відтворити інформацію, що перешкоджатиме розкриттю злочинів⁵. Інші дослідники намагаються сформулювати визначення поняття допиту особи з використанням неусвідомленого «побутового» гіпнотичного впливу. Зокрема, М. Скригонюк вказує, що це – слідча дія, у ході якої слідчий за умови спокою самостійно застосовує до допитуваного сукупність знань, умінь, отриманих на практиці, і неусвідомлені ним природні психологічні навички гіпнотичного характеру, налагоджуючи з допитуваним продуктивний контакт і одержуючи інформацію, що відповідає дійсності⁶.

¹ Стрельченко, А. Прикладная психофизиология в борьбе с преступностью [Текст] / А. Стрельченко // НЦБ Интерпола : информ. бюл. – М., 1994. – № 10. – С. 20.

² Гримак, Л. Г. Следственный гипноз и права человека [Текст] / Л. Г. Гримак, В. Д. Хабалев // Государство и право. – 1997. – № 4. – С. 47–48.

³ Образцов, В. А. Криминалістика [Текст] : курс лекцій / В. А. Образцов. – М. : Асоц. работников правоохран. органов, 1996. – С. 180.

⁴ Малютин, М. П. Тактические приемы, их допустимость и использование тактических целей допроса [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М. П. Малютин. – Краснодар, 2001. – С. 17.

⁵ Комиссаров, В. И. Тактика допроса потерпевших от преступлений, совершаемых организованными группами лиц [Текст] / В. И. Комиссаров, О. А. Лакаева. – М. : Юрлитинформ, 2004. – С. 113–114.

⁶ Скригонюк, М. Криміналістична термінологія [Текст] / М. Скригонюк. – К. : ВПЦ, 2003. – 41 с.

Не заперечуючи застосування гіпнозу при розслідуванні злочинів, деякі вчені виділяють при цьому критерії допустимості. Так, В. Г. Лукашевич виділяє такі критерії допустимості застосування гіпнозу: правовий, гносеологічний, інформаційний, етичний, психологічний¹. В. О. Малярова, проаналізувавши метод гіпнорепродукції, пропонує використовувати його як тактичний прийом і виділяє ряд обов'язкових вимог, які необхідно закріпити на рівні закону: наявність згоди особи, щодо якої застосовують гіпноз; присутність особи, що представляє інтереси допитуваного; проведення гіпнозу спеціалістом із кваліфікацією гіпнолога; наявність науково розробленої методики; обов'язкова фіксація сеансу аудіо- і відеозйомкою². Як гарантії дотримання прав людини, на думку О. В. Полстовалова, були б: проведення гіпнозу з дозволу судових органів; методи проведення не повинні ставити здоров'я випробовуваного під загрозу; випробуваними можуть бути тільки здорові люди³. Л. О. Суворова як принцип реалізації методу називає такі: 1) сеанс гіпнозу повинен проводити гіпнолог (психолог або психотерапевт), що одержав спеціальну підготовку; 2) контакт має бути задокументований на аудіо- або відеоплівці; 3) під час сеансу в приміщенні повинні перебувати тільки опитуваний і гіпнооператор, а інші особи можуть спостерігати через скло; 4) до сеансу гіпнозу показання допитуваного мають бути письмово зафіксовані; 5) потрібна згода допитуваного і відсутність у нього захворювань. Отримана в такий спосіб інформація може використовуватися тільки як орієнтуюча інформація⁴.

Деякі вчені вважають, що метод не зовсім готовий для використання в Україні через відсутність наукового обґрунтування механізму його використання. Але відмовлятися від цього мето-

¹ Лукашевич, В. Г. Криминалистическая теория общения [Текст] : монография / В. Г. Лукашевич. – Киев : Изд-во Укр. акад. внутр. дел, 1993. – С. 129–132.

² Малярова, В. О. Правові і методологічні проблеми актуалізації ідеальних слідів злочину [Текст] / В. О. Малярова // Право і безпека. – 2003. – № 2. – С. 115–118.

³ Полстовалов, О. В. Совершенствование тактических приемов криминалистики на основе современных достижений психологической науки [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. В. Полстовалов. – Уфа, 2000. – С. 26.

⁴ Суворова, Л. А. Идеальные следы в криминалистике [Текст] / Л. А. Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 162–163.

ду або на першому етапі від серйозного наукового вивчення можливості використання гіпнозу, звичайно ж, не можна. Об'єктивне вивчення можливостей використання гіпнозу під час розкриття злочинів дозволить не лише допомогти уникнути помилок, але й знайти додаткове джерело, нові напрямки підвищення ефективності оперативно-слідчої діяльності й боротьби із злочинністю¹.

Водночас деякі науковці вкрай негативно ставляться до застосування гіпнозу в судово-слідчій практиці². Зокрема, О. Р. Ратинов зазначає, що в гіпнотичному стані людина не контролює свої дії, а тому повинна бути рішуче заборонена ідея використання гіпнозу в розслідуванні злочинів³. В. О. Коновалова вказує, що гіпноз за багатьма своїми характеристиками у плані використання при розслідуванні й судовому розгляді не може претендувати на позиції науковості, оскільки немає експериментальної бази й результативних рекомендацій. Окрім цього автор зазначає, що пропозиція застосування гіпнозу (у межах допиту, судово-психологічної експертизи) вимагає внесення до КПК статті, яка б регулювала застосування гіпнозу, оскільки це спричиняє порушення прав особи, санкціоноване законом. Більше того, використання таких методів орієнтує практику судово-слідчої діяльності на впровадження антинаукових методів одержання доказової інформації, відмову від наукових постулатів формування внутрішнього переконання, їхню заміну інтуїтивними, які можуть бути використані в несприятливих корисливих цілях⁴. У процесі анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС,

¹ Ігнатович, С. В. Застосування гіпнозу в оперативно-слідчій практиці ОВС [Текст] / С. В. Ігнатович // Використання сучасних досягнень криміналістики у боротьбі зі злочинністю : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. студ., курсантів та слухачів. – Донецьк : ДІВС, 2002. – С. 173–180; Клевцов, О. Можливості використання гіпнозу в оперативно-слідчій практиці правоохоронних органів [Текст] / О. Клевцов // Право України. – 1998. – № 7. – С. 63–67.

² Весельський, В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) [Текст] : монографія / В. К. Весельський. – К. : НВТ «Правник» : НАВСУ, 1999. – 126 с.

³ Ратинов, А. Р. Судебная психология для следователей [Текст] : учеб. пособие / А. Р. Ратинов. – М. : НИИРИО МООП РСФСР, 1967. – С. 164.

⁴ Коновалова, В. О. Моральні засади судочинства: стан і тенденції [Текст] / В. О. Коновалова // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – № 2 (45). – С. 178–184.

СБУ та прокуратури України нами було поставлено завдання з'ясувати, чи може слідчий використовувати гіпноз під час проведення слідчих дій. Результати опитування: 92 % відповіли, що не повинен взагалі.

Нам здається, що спроби застосування гіпнозу є сумнівними, ґрунтуються на антинаукових теоріях, а тому мають бути відкинуті як неприпустимі в судовій та слідчій діяльності. Оскільки засоби психологічного впливу повинні мати наукову основу, необхідно виключати психічне насильство, можливість перекручування інформації, проведення антинаукових дослідів над особою¹. Слід виходити із принципу моральної допустимості (етичності), виявляти необхідну доказову інформацію шляхами, які не спотворюють перспективу встановлення об'єктивності цієї інформації. Крім того, застосування такого впливу є обмеженням, порушенням свободи, конституційних прав особи (ст. 28 Конституції України) і не вписується в рамки побудови демократичного суспільства. Більше того, застосування методу гіпнозу може по суті бути навіюванням і тим самим спотворити істинність одержуваної інформації. З цієї позиції необхідно погодитися з точкою зору вчених, які негативно ставляться до застосування гіпнозу в судовій та слідчій діяльності.

У криміналістичній літературі мають місце різного роду пропозиції щодо застосування тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів. Зокрема, С. А. Шейфер зазначає, що тактичними прийомами, спрямованими на активізацію пам'яті допитуваних, є пред'явлення допитуваному речових доказів, документів, протоколів інших слідчих дій, а також відтворення аудіо- і (або) відеозапису слідчих дій². Л. М. Карнеєва зауважує, що допоможуть свідкові пригадати факти постановка запитань, допит на місці події, ознайомлення з показаннями інших осіб³. В. І. Смыслов пропонує використовувати постановку запитань, пред'явлення фотознімків або інших об'єктів, за-

¹ Кудрявцев, И. В. О сущности психологического воздействия в криминалистической тактике [Текст] / И. В. Кудрявцев // Проблемы законности. – Х. : НЮАУ, 1998. – Вып. 35. – С. 146.

² Шейфер, С. А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение [Текст] / С. А. Шейфер. – М. : Юрлитинформ, 2004. – С. 93–94.

³ Криминалистика [Текст] / под ред. С. П. Митричева, М. П. Шаламова. – М. : Юрид. лит., 1963. – С. 315–316.

стосування методів аналогії й порівняння¹, допит свідка про інші обставини, а також вихід на місце, де відбулася подія². В. П. Бахін і В. К. Весельський виділяють такі засоби «пожвавлення» пам'яті: звернення до обставин, суміжних за часом і простором (постановка запитань); демонстрація набору аналогічних об'єктів (макетів, фотографій, малюнків тощо); допит на місці події; пропозиція намалювати схему такого місця події³. М. І. Єнікеєв пропонує використовувати такі мнемонічні прийоми: 1) надання можливості вільної розповіді, повторення розповіді з різних стадій розповіді; 2) допит про факти, що супроводжували злочин; 3) пред'явлення речових доказів; 4) допит на місці події; 5) ознайомлення з показаннями інших осіб; 6) застосування при допиті схем, малюнків, фотознімків, макетів⁴.

На думку інших дослідників, актуалізації ідеальних слідів сприятимуть: постановка запитань; пред'явлення особі речових доказів, документів, планів, схем, фотознімків та інших матеріалів кримінальної справи, а також допит на місці події⁵. У літературі висловлюються пропозиції використовувати щодо допиту свідка такі тактичні прийоми: пожвавлення асоціативних зв'язків; пред'явлення малюнків, фотографій, схожих предметів; постановка уточнюючих і нагадувальних запитань⁶. Ефективними тактичними прийомами, спрямованими на актуалізацію ідеальних слідів, вважається допит у хронологічній послідовності; постановка запитань; пред'явлення допитуваному різних речових доказів, фотознімків, схем, планів; допит на місці події⁷. На нашу думку, деякі висловлені пропозиції є спірними і потребують уточнень. Зокрема,

¹ Смыслов, В. И. Свидетель в советском уголовном процессе [Текст] : учеб. пособие / В. И. Смыслов. – М. : Высш. шк., 1973. – С. 138.

² Криминалистика [Текст] : учебник / под ред. И. Ф. Пантелева, Н. А. Селиванова. – М. : Юрид. лит., 1984. – С. 334–335.

³ Бахін, В. П. Тактика допиту [Текст] : навч. посіб. / В. П. Бахін, В. К. Весельський. – К. : НВТ «Правник», 1997. – С. 20–23.

⁴ Еникеев, М. И. Основы юридической психологии [Текст] : учеб. для вузов / М. И. Еникеев. – М. : Приор, 2001. – С. 154.

⁵ Криминалистика [Текст] : учеб. для вузов / под ред. А. Н. Васильева, Г. Б. Карнович, Б. И. Шевченко. – М. : Госюриздат, 1959. – С. 301.

⁶ Криминалистика [Текст] : учеб. для вузов / под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 2000. – С. 296–297.

⁷ Криминалистика [Текст] : учебник / под ред. А. Г. Филипова. – М. : Юриспруденция, 2000. – С. 139–140.

окремі прийоми не чітко позначені, мають досить високий ступінь спільності, що утруднює їхнє практичне використання. Це стосується, зокрема, такого прийому, як «постановка запитань». Залишається неясним, які запитання з погляду їхньої класифікації сприятимуть актуалізації ідеальних слідів. Крім того, не можна погодитися з думкою, що постановка запитань деталізуючих, доповнювальних, контрольних сприятиме актуалізації забутого. Оскільки у процесі актуалізації (тобто відновлення, видобування) ідеальних слідів допитуваного (в умовах безконфліктної ситуації, тобто ситуації, пов'язаної із добросовісною помилкою) запитання, що ставляться, повинні виконувати функцію стимулювання. Так, у цьому випадку запитання, виконуючи стимулюючу функцію, містять у собі інформацію, спрямовану безпосередньо на «пожвавлення» асоціативних зв'язків, не включаючи при цьому елементів примусу, тим самим повністю не трансформуючись в один з елементів психологічного впливу. Крім того, постановка запитань при допиті у розглянутій ситуації має на меті збереження безконфліктного характеру й надання допомоги добросовісній стороні спілкування. Такими, на нашу думку, будуть нагадувальні запитання. Постанова інших запитань може викликати негативну реакцію позитивно налаштованого допитуваного, що спричинить конфліктний характер спілкування. Також викликає заперечення пропозиція по використанню методів аналогії й порівняння. На нашу думку, це більш широкий підхід до розглядуваної проблеми, який утруднює його практичне застосування. Тому залишається неясним, що під ними необхідно розуміти. Не можна також погодитися із таким запропонованим прийомом, як пожвавлення асоціативних зв'язків. Нам здається, що пожвавлення асоціативних зв'язків необхідно розглядати як психологічний механізм тих способів, які спрямовані на актуалізацію ідеальних слідів (створюють можливість їх актуалізації). Водночас всі прийоми засновані на пожвавленні асоціативних зв'язків. Крім того, запропоновані групи тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів, є фрагментарними й не мають чіткої побудови. Якщо ж вони застосовуються у певному раціональному сполученні й послідовності, то значною мірою сприяють ефективності провадження слідчої дії.

«Пожвавленню» ідеальних слідів у пам'яті, на думку Г. Г. Доспулова, сприятимуть такі тактичні прийоми з характером управ-

ляючого впливу, які використовуються в кооперативних ситуаціях допиту: 1) суміжність; 2) схожість; 3) контрастність; 4) роз'єднання (дизасоціація), тобто роз'єднання зв'язків, що утворилися при сприйнятті, вичленовування окремих ознак і властивостей з'ясовуваного об'єкта з асоціативного ряду, що виник, для посилення одного за рахунок іншого; 5) перифраза – коли особа, відтворюючи відомості, може користуватися категоріями або виразами, які підказуються іншими людьми або слідчим, що ставить запитання. Крім того, актуалізації ідеальних слідів сприятиме наочність, тобто пред'явлення шкали кольорів, малюнків, моделей тощо¹. Представлену позицію поділяють й інші вчені-криміналісти². Водночас, на нашу думку, такі прийоми вимагають деякого уточнення. Так, запропонована група прийомів дещо абстрагована, відрізняється досить високим ступенем спільності, що ускладнює їхнє практичне використання. Викликає заперечення такий тактичний прийом, як використання «категорій, виразів, що підказуються іншими людьми», оскільки такі дії можуть вплинути на зміну повідомленої інформації, що по суті є навіюванням та спрочинняє перекручування інформації.

Науковий інтерес викликає група тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів у неповнолітніх допитуваних. Так, С. В. Кузнецова й Т. С. Кобцова зазначають, що для цього використовується метод аналогії, порівняння, метод постановки контрольних і нагадувальних запитань, метод висвітлення подій з різних сторін, постановка запитань і пред'явлення різних об'єктів, що активізують асоціативні зв'язки, пожвавлюють пам'ять³. Деякі вчені рекомендують вжити заходів до пожвавлення пам'яті шляхом допиту на місці події, пред'явлення при допиті доказів, активізації асоціативних зв'язків⁴. О. Ю. Скичко для пожвавлення пам'яті неповнолітніх свідків і потерпілих рекомендує тактичні прийоми: допит про попередні події; пропозиція намалювати те, що спостерігав свідок; пропозиція вимовити голосно

¹ Доспулов, Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии [Текст] / Г. Г. Доспулов. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 72–74.

² Тактически основы следственных действий [Текст] : учеб. пособие. – Алма-Ата, 1977. – Вып. 2. – С. 49–51.

³ Кузнецова, С. В. Тактика допроса несовершеннолетних [Текст] / С. В. Кузнецова, Т. С. Кобцова. – М. : Экзамен, 2004. – С. 46.

⁴ Карнеева, Л. М. Тактика допроса на предварительном следствии [Текст] / Л. М. Карнеева, С. С. Ордынский, С. Я. Розенбит. – М., 1958.

зміст завдання (запитання); пред'явлення матеріальних об'єктів (еталонів, зображень, фотопортретів); постановка запитань, що вимагають відповіді з використанням одиниць часу (година, день, тиждень, місяць); запропонувати допитуваному описати події минулого (перший і останній епізод), а потім повернутися до проміжного опису; постановка запитань, що активізують асоціативні зв'язки¹. Нам здається, що окремі з цих прийомів вимагають конкретизації. На нашу думку, пропозиція використовувати метод аналогії, порівняння дещо більш широко підходить до досліджуваної проблеми, у зв'язку із чим незрозумілим залишається, що конкретно під ними необхідно розуміти. Крім цього, виділення прийому активізації асоціативних зв'язків створює враження, що інші прийоми не ґрунтуються на збудженні відповідних зв'язків. Однак і інші тактичні прийоми засновані на збудженні асоціативних зв'язків.

У літературі здійснювалися спроби розробки тактичних прийомів з метою «пожвавлення» пам'яті допитуваного при проведенні судового допиту². До таких деякі автори відносять: зіставлення, уточнення, деталізацію, контроль, нагадування, а також наочність³. Така позиція вимагає подальшої конкретизації. На наш погляд, це занадто широкий підхід до досліджуваної проблеми, поза увагою залишається психологічна природа розглянутих прийомів. Більше того, немає чіткості у тому, які ж конкретні тактичні прийоми пропонують автори.

Як тактичний прийом, спрямований на актуалізацію ідеальних слідів у літературі виділяється «створення нормальної, такої, що не відволікає уваги допитуваного, обстановки». Так, одні вчені пропонують: створення нормальної обстановки, що не відволікає уваги свідка або потерпілого; постановка запитань, що активізують асоціативні зв'язки; пред'явлення допитуваному

¹ Скичко, О. Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии [Текст] : монография / О. Ю. Скичко ; ред. В. И. Комиссаров. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 130–136.

² Александров, А. С. Перекрестный допрос [Текст] : учеб.-практ. пособие / А. С. Александров, С. П. Гришин. – М. : ТК Велби : Проспект, 2005. – 296 с.; Пронин, К. В. Тактика допроса в суде. Процессуальные и криминалистические аспекты [Текст] : учеб. для вузов / К. В. Пронин. – М. : Юстицинформ, 2006. – 160 с.

³ Кузнецова, С. В. Тактика допроса несовершеннолетних [Текст] / С. В. Кузнецова, Т. С. Кобцова. – М. : Экзамен, 2004. – С. 78–81.

різних об'єктів; пред'явлення допитуваному осіб, що брали участь у розслідуваній події або були присутніми при ній; пред'явлення фотознімків, схем, планів тощо; допит на місці події; ознайомлення з показаннями інших осіб; повторний допит¹. Водночас, на нашу думку, «створення нормальної обстановки, що не відволікає уваги допитуваного», не є тактичним прийомом, оскільки «більше примикає до умов, які сприяють нормальному процесу допиту»². Крім цього, прийом «пред'явлення учасників події» виходить за межі тактичних прийомів допиту і являє собою окрему слідчу дію – пред'явлення для впізнання.

Необхідно зазначити, що деякі вчені-криміналісти виділяють у комплексі тактичних прийомів і такий прийом, як «очна ставка». Зокрема, М. І. Порубов вказує на таку групу тактичних прийомів: 1) допит у різних планах; 2) допит про факти, що є супутніми злочину; 3) пред'явлення речових доказів; 4) допит на місці події; 5) проведення очної ставки; 6) ознайомлення допитуваного з показаннями інших осіб³. Ю. М. Михайлов до прийомів, що сприяють відновленню ідеальних слідів, відносить: а) допит за суміжними обставинами; б) вихід для допиту на місце сприйняття; в) пред'явлення предметів і документів; г) відновлення дати події від відомого; д) проведення очної ставки⁴. О. Б. Соловйов пропонує використовувати такий комплекс тактичних прийомів: постановку запитань, що активізують асоціації; розгляд суміжних подій і обставин; пред'явлення доказів; допит на місці події; очну ставку⁵. Г. О. Зорін пропонує певні тактичні прийоми: допит у різних планах; допит про факти, що супроводжують злочин; пред'явлення речових доказів; допит на місці події; проведення очної ставки; ознайомлення допитуваного з

¹ Криміналістика [Текст] : учебник / под ред. И. Ф. Пантелеева, Н. А. Селиванова. – М. : Юрид. лит., 1988. – С. 416.

² Шепитько, В. Ю. Теория криминалистической тактики [Текст] : монография / В. Ю. Шепитько. – Харьков : Гриф, 2002. – С. 249.

³ Порубов, Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии [Текст] / Н. И. Порубов. – 3-е изд., перераб. – Минск : Выш. шк., 1978. – С. 76–77.

⁴ Криміналістика [Текст] : учебник / под ред. Е. П. Ищенко. – М. : Юрист, 2000. – С. 380–381.

⁵ Соловьев, А. Б. Использование доказательств при допросе на предварительном следствии [Текст] : метод. пособие / А. Б. Соловьев. – М. : Юрлитинформ, 2001. – С. 25–26.

показаннями інших осіб; деталізація показань учасників очної ставки, виявлення протиріч у них і встановлення причин цього; пред'явлення доказів з метою відновлення асоціативних зв'язків; використання правдивих показань раніше допитуваних осіб; повторення очної ставки; провадження очної ставки на місці події¹. Разом з тим очна ставка не є тактичним прийомом, а належить до самостійної слідчої дії, передбаченої КПК України. З погляду криміналістики очна ставка передбачає використання окремої самостійної системи тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів.

Серед думок щодо розглянутої проблеми є точка зору, автори якої як тактичний прийом розглядають «асоціативний допит», «повторний допит з обмеженого кола обставин». Зокрема, одні автори пропонують: використовувати наочність; допит на місці події; надання допитуваному допомоги у відтворенні події в прямому або зворотному хронологічному порядку; допит про факти, що супроводжують злочин; використання виду пам'яті, який у допитуваного розвинений краще або який у нього є домінуючим у конкретній ситуації; установа опорних (ключових) місць у відбитій події й значенневих зв'язків між ними, виявлення з допомогою розрізнених фактів асоціацій за суміжністю в часі й у просторі, за подібністю, за контрастом; створення суб'єктивних умов, що знімають емоційне напруження; проведення очної ставки; повторний допит². Інші виділяють: прийоми з використанням асоціативних зв'язків, допит на місці події, пред'явлення доказів, повторний допит за певного кола обставин, а також деталізацію показань³. Г. Г. Шиханцов виділяє таку групу тактичних прийомів: 1) допит з використанням асоціативних зв'язків (за суміжністю – на місці події тощо; за подіб-

¹ Зорин, Г. А. Многовариантные программы допросов: Технологии построения и применения [Текст] / Г. А. Зорин. – М. : Изд-во деловой и учеб. лит., 2005. – С. 236; Він же. Руководство по тактике допроса [Текст] : учеб.-практ. пособие / Г. А. Зорин. – М. : Юрлитинформ, 2001. – С. 105.

² Лебедев, И. Б. Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов [Текст] : учеб. пособие / И. Б. Лебедев, В. Ф. Родин, В. Л. Цветков. – М. : Щит-М, 2005. – С. 406–407.

³ Гаврилин, Ю. В. Следственные действия (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты) [Текст] : учеб. пособие / Ю. В. Гаврилин, А. В. Победкин, В. Н. Яшин. – М. : Моск. ун-т МВД России : Кн. мир, 2006. – С. 141.

ністю – пред’явлення фотографій та ін.; за контрастом; за допомогою наочності); 2) повторний допит за обмеженого кола обставин¹. В. І. Комісаров і О. А. Лакаєва виділяють групу тактичних прийомів: активізацію асоціативних зв’язків за подібністю, суміжністю, контрастом; постановку доповнювальних, уточнювальних, деталізуючих запитань; допит на місці події; повторний допит; складання допитуваним графіків, схем, малюнків; використання доказів при допиті². В. О. Образцов і С. Н. Богомолова пропонують групу тактичних прийомів: використання запитань, що стосуються суміжних фактів; допит на місці сприйняття; пред’явлення предметів, пов’язаних з досліджуваною подією; повторний допит³. О. В. Дулов і П. Д. Нестеренко пропонують застосовувати: 1) постановку запитань; 2) пред’явлення свідкові предметів, документів, планів, схем, а також вихід на місце для уточнення деталей; 3) оголошення показань інших осіб; 4) допит на місці події; 5) відволікання свідка бесідою на іншу тему; 6) повторний допит⁴. М. П. Яблоков зазначає, що відновленню ідеальних слідів сприяє: постановка запитань, які засновані на певному асоціативному зв’язку й стосуються не шуканого, а суміжних з ним чинників; допит на місці події; використання при допиті різних схем, креслень, малюнків, фотознімків, макетів; асоціативний допит, допит у різних планах⁵. Р. С. Белкін пропонує застосовувати тактичні прийоми: 1) допит з використанням асоціативних зв’язків; 2) допит на місці; 3) повторний допит за обмеженого кола обставин⁶. Л. О. Суворова

¹ Шиханцов, Г. Г. Юридическая психология [Текст] : учеб. для вузов / Г. Г. Шиханцов. – М. : Зерцало, 1998. – С. 194–195.

² Комиссаров, В. И. Тактика допроса потерпевших от преступлений, совершаемых организованными группами лиц [Текст] / В. И. Комиссаров, О. А. Лакаева. – М. : Юрлитинформ, 2004. – С. 109–110.

³ Образцов, В. А. Допрос потерпевшего и свидетеля на предварительном следствии [Текст] / В. А. Образцов, С. Н. Богомолова. – М. : Омега Л : ИМПЭ им. А. С. Грибоедова, 2003. – С. 59–109.

⁴ Дулов, А. В. Тактика следственных действий [Текст] / А. В. Дулов, П. Д. Нестеренко. – Минск : Выш. шк., 1971. – С. 77–78.

⁵ Яблоков, Н. П. Криминалистика в вопросах и ответах [Текст] : учеб. пособие / Н. П. Яблоков. – М. : Юрист, 2000. – С. 146–147.

⁶ Криминалистика [Текст] : учебник : в 3 т. / под ред. Р. С. Белкина, И. М. Лузгина. – М. : РИО Акад. МВД СССР, 1980. – Т. 2. – С. 144–145; Криминалистика [Текст] : учебник / под ред. Р. С. Белкина. – М. : Юрид. лит., 1986. – С. 286–288.

зазначає, що відновленню (пожвавленню) забутих фактів сприяє така група тактичних прийомів: 1) допит з використанням асоціативних зв'язків; 2) допит на місці події; 3) повторний допит обмеженого кола обставин; 4) постановка контрольних запитань; 5) ознайомлення допитуваного з показаннями інших осіб; 6) очна ставка; 7) інші прийоми¹. Аналогічної думки дотримуються й інші вчені². У цілому викладені позиції вимагають подальшої конкретизації. Виділення вченими як тактичного прийому допиту з використанням асоціативних зв'язків створює враження, що можливості збудження асоціативних зв'язків інші прийоми не передбачають. Водночас інші тактичні прийоми також засновані на збудженні асоціативних зв'язків. Розгляд повторного допиту з обмеженого кола обставин не може розглядатися як тактичний прийом з таких міркувань: 1) повторний допит має вимушений характер через неможливість одержання відомостей на первинному допиті; 2) використання системи тактичних прийомів, що сприяють актуалізації забутого, на першому допиті не дало позитивних результатів; 3) допит з обмеженого кола обставин не може розглядатися як тактичний прийом, оскільки його проведення передбачає використання системи прийомів³.

Становить інтерес позиція тих авторів, які намагаються запропонувати конкретні переліки тактичних прийомів, що сприяють актуалізації ідеальних слідів. Так, С. С. Ординський виділяє такий перелік тактичних прийомів: 1) постановка запитань, що активізують у свідка асоціативні зв'язки; 2) пред'явлення свідкові різних об'єктів, що сприяють «пожвавленню» пам'яті й активізації асоціативних зв'язків⁴. Деякі вчені рекомендують для актуалізації ідеальних слідів застосовувати тактичні прийоми:

¹ Суворова, Л. А. Идеальные следы в криминалистике [Текст] / Л. А. Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – С. 83–84.

² Россинская, Е. Р. Криминалистика. Вопросы и ответы [Текст] : учеб. пособие для вузов / Е. Р. Россинская. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – С. 204.

³ Шепитько, В. Ю. Теория криминалистической тактики [Текст] : монография / В. Ю. Шепитько. – Харьков : Гриф, 2002. – С. 247–248; Він же. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике [Текст] / В. Ю. Шепитько. – Харьков : РИП «Оригинал», 1995. – С. 142.

⁴ Карнеева, Л. М. Тактика допроса на предварительном следствии [Текст] / Л. М. Карнеева, С. С. Ордынский, С. Я. Розенблит. – М. : Госюриздат, 1958. – С. 72.

1) постановка запитань у формі нагадування; 2) демонстрація доказів; 3) демонстрація іншої матеріалізованої інформації; 4) допит на місці події; 5) оголошення показань інших осіб¹. В. А. Журавель при допиті потерпілих, що добросовісно помиляються, пропонує використовувати таку групу тактичних прийомів: 1) формулювання запитань у хронологічній, логічній послідовності; 2) зіставлення показань із точно встановленими доказами в справі; 3) постановка нагадувальних, доповнювальних, деталізуючих, уточнювальних запитань; 4) пред'явлення речових і письмових доказів; 5) оголошення показань інших осіб; 6) допит на місці події; 7) пред'явлення потерпілим суміжних, подібних або контрастних подразників (предметів, понять, місця події тощо)². В. О. Коновалова пропонує такі: 1) постановка нагадувальних запитань; 2) допит на місці події; 3) пред'явлення речових і письмових доказів; 4) оголошення показань інших осіб³. О. Р. Ратінов пропонує використовувати: 1) створення нормальної обстановки, що не відволікає увагу допитуваного; 2) допит про яку-небудь обставину в різній хронологічній послідовності; 3) постановку запитань, що активізують у допитуваного асоціативні зв'язки; 4) пред'явлення допитуваному різних об'єктів; 5) допит на місці події; 6) ознайомлення допитуваного з показаннями інших осіб⁴. Запропоновані групи тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів, є спірними. По-перше, слід зазначити, що значна частина рекомендацій заснована на використанні асоціативних зв'язків. Разом з тим «створення нормальної обстановки, що не відволікає увагу допитуваного», більше примикає до умов, які сприяють нормаль-

¹ Біленчук, П. Д. Криміналістика [Текст] : підручник / П. Д. Біленчук, В. К. Лисиченко, Н. І. Клименко ; за ред. П. Д. Біленчука. – К. : Атіка, 2001. – С. 327.

² Журавель, В. А. Ситуационность тактических приемов при допросе потерпевшего [Текст] / В. А. Журавель // Криминалистика и судебная экспертиза : сборник. – Киев : Вища шк., 1985. – Вып. 30. – С. 18–24.

³ Коновалова, В. Е. Допрос: тактика и психология [Текст] / В. Е. Коновалова. – Харьков : СПД ФЛ Вапнярчук Н. Н., 2006. – С. 80; Радянська криміналістика. Криміналістична техніка і слідча тактика [Текст] / за заг. ред. В. П. Колмакова. – К. : Вища шк., 1973. – С. 235.

⁴ Криміналістика [Текст] / под ред. Р. С. Белкина, Г. Г. Зуйкова. – М. : Юрид. лит., 1968. – С. 390; Ратінов, А. Р. Судебная психология для следователей [Текст] : учеб. пособие / А. Р. Ратінов. – М. : НИИРЮ ВШ МООН РСФСР, 1967. – С. 186–190.

ному процесу допиту¹. По-друге, залишається неконкретизованим, пред'явлення свідкові яких об'єктів сприятиме актуалізації ідеальних слідів.

У літературі робилися спроби по виділенню систем тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів. Зокрема, заслуговує на увагу запропонована В. Ю. Шепітьком система таких тактичних прийомів: 1) постановка нагадувальних запитань; 2) показ речових і письмових доказів; 3) демонстрація іншої матеріалізованої інформації; 4) використання зображувальних можливостей допитуваного; 5) оголошення показань інших осіб; 6) допит на місці події². Запропонована система тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів, може бути використана при допиті свідків (потерпілих) або обвинувачених (підозрюваних), становить науковий і практичний інтерес, тим самим сприяє одержанню повної, достовірної (адекватної) інформації. Водночас представлена система має універсальний характер, тобто досить високий ступінь спільності.

У процесі анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС, СБУ та прокуратури України було поставлено завдання з'ясувати, які проблеми існують при застосуванні криміналістичних засобів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів. Результати опитування показали, що 30 % вважає недостатньою розробку тактики проведення слідчих дій; 15 % – відсутність типового комплексу тактичних прийомів; 10 % – відсутність типової системи тактичних прийомів; 31 % – відсутність криміналістичних рекомендацій з приводу ідеальних слідів; 15 % – відсутність спеціальної криміналістичної літератури.

Отже, розширення й поглиблення потенціалу тактичних прийомів та їх систем пов'язане з подальшою розробкою проблем

¹ Шепітько, В. Ю. Теория криминалистической тактики [Текст] : монографія / В. Ю. Шепітько. – Харьков : Гриф, 2002. – С. 248–249; Він же. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике [Текст] / В. Ю. Шепітько. – Харьков : РИП «Оригинал», 1995. – С. 144.

² Шепітько, В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) [Текст] : монографія / В. Ю. Шепітько. – Х. : Харків юрид., 2007. – С. 307; Він же. Актуалізація забутого при допросе: проблемы и возможности [Текст] В. Ю. Шепітько // Проблемы законности. – Харьков : НЮАУ, 1995. – Вып. 29. – С. 142–147.

психології пам'яті й актуалізації ідеальних слідів, їхніх інтерпретацій стосовно кримінального судочинства¹. Сьогодні у літературі існує деяке виокремлення груп, комплексів тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів. Проте їх аналіз свідчить, що розробці систем тактичних прийомів, спрямованих на їх актуалізацію, приділяється недостатньо уваги. Разом з тим тактичним прийомам, спрямованим на актуалізацію ідеальних слідів, потрібно надати системного характеру.

§ 2. Проблема систематизації тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів

Упорядкування тактичних прийомів, приведення їх у відповідні системи може бути здійснене на основі їхньої систематизації, що відіграє важливу роль у виділенні із загальної сукупності тактичних прийомів тих із них, які за ознаками подібності можуть бути об'єднані в самостійні групи². Така систематизація потребує виконання синтетичної функції, пов'язаної з об'єднанням тактичних прийомів у різні сполучення відповідно до об'єктивно існуючих між ними закономірних зв'язків³.

Постановка питання про систематизацію тактичних прийомів свідчить про те, що теорією криміналістики й практикою розслідування накопичений багатий досвід застосування тактичних прийомів, який при приведенні його в належний логічний порядок сприятиме більш ефективному розслідуванню злочинів і одержанню повної доказової інформації⁴. Розробка систем тактичних прийомів вкрай необхідна, оскільки такі системи можуть надати неоціненну організаційну й методичну допомогу

¹ Шепитько, В. Ю. Актуализация забытого при допросе: проблемы и возможности [Текст] / В. Ю. Шепитько // Проблемы законности. – Харьков : НЮАУ, 1995. – Вып. 29. – С. 142–147.

² Советская криминалистика. Теоретические проблемы [Текст] / Н. А. Селиванов, В. Г. Танасевич, А. А. Эйман, Н. А. Якубович. – М. : Юрид. лит., 1978. – С. 144.

³ Шепитько, В. Ю. Теория криминалистической тактики [Текст] : монография / В. Ю. Шепитько. – Харьков : Гриф, 2002. – С. 117.

⁴ Богинский, В. Е. К вопросу о системах тактических приемов допроса подозреваемого [Текст] / В. Е. Богинский // Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства : крат. тез. – Харьков : Юрвуз, 1978. – С. 260.

слідчому (судді) у відновленні пробілів його особистого досвіду й у стимулюванні його до професійної творчості¹.

Крім того, система тактичних прийомів є самостійною категорією криміналістичної тактики, що має свої ознаки². Досить важливого риса, що характеризує тактику кожної слідчої дії, полягає в чіткій системі застосовуваних прийомів і способів, у певному порядку їхнього використання³. Нагромадження тактичних прийомів дозволило порушити питання про існування їх систем, що підпорядковуються не лише загальним завданням виконання окремої слідчої дії, але й тим конкретним цілям, які можуть бути досягнуті в ході слідчої дії, цілям, обумовленим обстановкою, що створилася⁴.

У спеціальній криміналістичній літературі приділялося досить багато уваги проблемі розробки типових систем тактичних прийомів⁵. Водночас аналіз літературних джерел свідчить про

¹ Гончаренко, В. Г. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві [Текст] : навч. посіб. / В. Г. Гончаренко, Ф. М. Сокиран. – К. : Укр. акад. внутр. справ, 1994. – С. 22.

² Система тактичних прийомів являє собою впорядковану сукупність (комплекс) взаємопов'язаних та взаємообумовлених прийомів, що мають цільову спрямованість і вибірковість у процесі її реалізації. Як загальні ознаки системи тактичних прийомів можуть бути: 1) цілісність; 2) структурність; 3) взаємозалежність структури та середовища (оточення); 4) ієрархічність; 5) множинність описування кожної системи та ін. Поряд із загальними системними ознаками можуть бути виділені і специфічні ознаки (якості) системи тактичних прийомів, що відбивають її своєрідність. Перелічені ознаки притаманні будь-якій системі. До таких якостей належать: 1) цільова спрямованість тактичних прийомів; 2) вибірковість систем тактичних прийомів; 3) динамічність (гнучкість) системи; 4) варіантність тактичних прийомів; 5) алгоритмічність тактичних прийомів (див.: Шепітько, В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) [Текст] : монографія / В. Ю. Шепітько. – Х. : Харків юрид., 2007. – С. 113–121).

³ Максutow, И. Х. Осмотр места происшествия [Текст] / И. Х. Максutow. – Л. : ЛГУ, 1965. – С. 24.

⁴ Коновалова, В. Е. Следственная тактика: принципы и функции [Текст] / В. Е. Коновалова, А. М. Сербулов. – Киев : РИО МВД УССР, 1983. – С. 25, 26.

⁵ Детальніше див.: Белкин, Р. С. Курс криминалистики [Текст] : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1997. – Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – 480 с.; Богинский, В. Е. Система тактических приемов допроса [Текст] / В. Е. Богинский // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев : Вища шк., 1979. – Вып. 18; Лукашевич, В. Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий (допрос, очная ставка, предъявление для опознания, проверка показаний на месте) [Текст] : учеб. пособие / В. Г. Лукашевич. – Киев : НИИРИО КВШ МВД СССР, 1989. – 88 с.

недостатню розробку тактичних прийомів з погляду ситуаційної обумовленості (залежності), зокрема надання допомоги допитуваному в пригадуванні забутого в умовах безконфліктної ситуації. У цьому плані переконливою є думка деяких авторів, які зазначають, що дії слідчого в ситуації, що склалася, значною мірою залежать від правильності оцінки ним останньої. Об'єктивна оцінка слідчої ситуації й вибір на цій основі тактики розслідування є важливими умовами цілеспрямованості слідства, прийняття науково обґрунтованих і оптимальних рішень тактичного, методичного і техніко-криміналістичного характеру¹.

Формування системи тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів безпосередньо залежить від особливостей формування ідеальних слідів, чинників, що впливають на механізм їх формування. Постановка питання щодо систем тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів, є актуальною. Досить неоднозначними є результати анкетування й інтерв'ювання слідчих МВС, СБУ та прокуратури України. Так, на запитання анкети про те, як використовуються тактичні прийоми, спрямовані на актуалізацію ідеальних слідів, 68 % опитаних відповіли, що повинні використовуватися у певній системі, та 32 % – мають використовуватися у певній послідовності. Окрім цього, серед опитаних 22 % – використовують тактичні прийоми, спрямовані на актуалізацію ідеальних слідів у безконфліктній ситуації, 14 % – у конфліктній, 52 % – в усіх ситуаціях. На нашу думку, застосування тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів, має здійснюватися не ізольовано, а в певних комплексах (системах).

Важливим тактичним прийомом, спрямованим на актуалізацію ідеальних слідів, є постановка допитуваному нагадувальних запитань. Проведене нами анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС, СБУ та прокуратури України дозволило встановити, що 57 % опитаних використовує постановку нагадувальних запитань. Їх мета полягає в нагадуванні допитуваному обставин, що сприяють збудженню асоціативних зв'язків у всьому їхньому різноманітті². Слідчий звичайно ставить кілька таких запитань, що сприяє процесу актуалізації ідеальних слідів. Позитивний ефект в актуалізації ідеальних слідів має постановка запитань у

¹ Криминалистика социалистических стран [Текст] / под ред. В. Я. Колдина. – М. : Юрид. лит., 1986. – С. 165.

² Коновалова, В. Е. Психология в расследовании преступлений [Текст] / В. Е. Коновалова. – Харьков : Вища шк., 1978. – С. 68, 69.

хронологічній або логічній послідовності про обставини, що передували події злочину, супроводжували її або настали після нього¹. При виборі та застосуванні того чи іншого тактичного прийому необхідно враховувати індивідуальний підхід до допитуваного. У зв'язку з цим слідчий повинен враховувати вікові особливості психіки допитуваного. Зокрема, чим менший вік особи, тим більша увага повинна звертатися на елементи конкретики, безпосередньої наочності. Так, послідовно відтворюючи в пам'яті події одного дня, допитуваний може назвати факти й обставини, які колись не міг пригадати.

Разом із тим слід стежити, щоб нагадувальні запитання не перетворилися на навідні запитання, які по суті підказують відповідь, тим самим справляючи сугестивний вплив. Проблема навідного запитання відбита в кримінально-процесуальному законі. Так, відповідно до статей 143, 167, 171 КПК України заборонено ставити запитання, в яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї. Нині у криміналістиці та юридичній психології не існує єдиної позиції відносно того, які запитання є навідними. В юридичній літературі неодноразово зазначалося, що те саме запитання, поставлене у певній ситуації, може бути нагадувальним, деталізуючим й навідним². Зокрема, О. С. Подшибякін звертає увагу на дискусійність проблеми, пов'язаної з постановкою навідних запитань. На думку автора, певний сугестивний вплив справляють майже всі запитання³. Тому, справедливо зазначає О. Р. Ратінов, при постановці запитань у першу чергу необхідно враховувати їхнє співвідношення з тією інформацією, що була відтворена раніше співрозмовником⁴. С. А. Письменський пропонує законодавче формулювання:

¹ Шепитько, В. Ю. Актуализация забытого при допросе: проблемы и возможности [Текст] / В. Ю. Шепитько // Проблемы законности. – Харьков : НЮАУ, 1995. – Вып. 29. – С. 142–147.

² Ратінов, А. Р. Судебная психология для следователей [Текст] : учеб. пособие / А. Р. Ратінов. – М. : НИИРИО ВШ МООН РСФСР, 1967. – С. 223; Центров, Е. Наводящий вопрос и оглашение показаний на допросе [Текст] / Е. Центров // Рос. юстиция. – 2003. – № 4. – С. 30.

³ Подшибякин, А. С. Виды вопросов, используемых при допросе, и их роль в состязательном процессе [Текст] / А. С. Подшибякин // Актуальные вопросы теории и практики раскрытия, расследования и предупреждения преступлений : сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. – Тула : Тул. гос. ун-т, 2004. – С. 20–22.

⁴ Ратінов, А. Р. Судебная психология для следователей [Текст] : учеб. пособие / А. Р. Ратінов. – М. : НИИРИО ВШ МООН РСФСР, 1967. – С. 223.

«Навідним є питання: а) розраховане на повторювання відомостей, які містяться у ньому або підказуваних ним; б) при відповіді на який допитуваний не вийшов за межі інформації, яка представлена при постановці запитання, або не повідомив нічого нового у порівнянні з тими фактичними даними, які містились у пред'явлених йому в процесі допиту доказах»¹. О. В. Фунікова акцентує увагу на тому, що проблема відмінності забороненого запитання від допустимого полягає в тому, наскільки у запитанні виражена визначеність бажаної відповіді. На думку автора, це: а) пряма підказка, тобто вказівка на об'єкт або його ознаки безпосередньо в змісті запитання; б) непряма підказка, тобто побудова відповідних граматичних і логічних конструкцій; в) відповідні голосові особливості та інші паралінгвістичні прояви; г) використання невербальних засобів комунікації (міміки, пози тощо)². Н. І. Гаврилова виділяє три типи навідних запитань: а) запитання, що містять пряму підказку, коли вселяння спрямоване на предмет питання й збігається з ним; б) запитання, спрямовані на характеристику властивостей навіюваного уявлення, на уточнення його деталей; в) запитання, що являють собою непряму підказку, коли вони спрямовані на реально існуючі предмет, особу, дію, які відомі свідкові і ним названі³.

Актуалізації ідеальних слідів сприяє пред'явлення (показ) допитуваному речових і письмових доказів у процесі їхнього пред'явлення. Використання доказів при допиті – це тактичний прийом по реалізації доказової інформації, що є в розпорядженні слідчого, шляхом як безпосереднього її пред'явлення (демонстрації), так і опосередкованими способами ознайомлення з нею допитуваного з метою зміни помилкової позиції, а також одержання від допитуваного показань про пред'явлені йому докази і пов'язані з ними обставини розслідуваної криміналь-

¹ Письменский, Е. А. Использование доказательств при допросе на досудебном следствии: организационно-правовой аспект [Текст] / Е. А. Письменский // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. – 2005. – Ч. 2. – С. 110–111.

² Фунікова, О. В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. В. Фунікова ; Нац. юрид. акад. України. – Х., 2007. – С. 7.

³ Гаврилова, Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (Происхождение, выявление, устранение) [Текст] : метод. пособие / Н. И. Гаврилова ; под ред. А. Р. Рагинова. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1983. – С. 101–105.

ної справи¹. В. С. Комарков як одну з цілей використання доказів при допиті виділяє надання допомоги сумлінному допитуваному в спогаді забутого². Пред'явлення доказів з метою подолання добросовісної помилки допитуваних (свідків, потерпілих) обумовлене закономірностями протікання психічних процесів людської пам'яті. Тут процес згадування спирається не лише на розумові асоціації, але й на безпосередні зорові відчуття³. У кожному випадку пред'явлення при допиті об'єкта в оригіналі (у предметно-образній формі) тим або іншим ступенем використовується чинник наочності. Саме наочність визначає специфіку пред'явлення доказової інформації в предметній формі⁴. Проведене нами анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС, СБУ та прокуратури України дозволило встановити, що 67 % опитаних використовує пред'явлення доказів. Таким чином, при провадженні слідчих дій використання доказів є важливим чинником, що сприяє актуалізації ідеальних слідів, тобто безпосередньо виконанню завдання по збиранню, перевірці й оцінці доказів. Під час показу того або іншого доказу допитуваний впізнає пред'явлений предмет, сприйнятий ним раніше, й згадує обставини, пов'язані з ним.

Кримінально-процесуальний закон не містить прямої вказівки, що як дозволяє, так і забороняє пред'явлення доказів. Окрім цього, згідно з кримінально-процесуальним законом (ст. 65 КПК України) усі джерела доказів є рівнозначними між собою. Виходячи з цього положення, на допиті свідка, який добросовісно помиляється, як джерела, що містять докази, можуть пред'являтися протоколи різних слідчих дій (фонограми допитів як засоби фіксації), акти експертиз, речові докази, документи

¹ Соловьев, А. Б. Использование доказательств при допросе на предварительном следствии [Текст] : метод. пособие / А. Б. Соловьев. – М. : Юрлитинформ, 2001. – С. 10.

² Комарков, В. С. Тактика допроса [Текст] : учеб. пособие / В. С. Комарков. – Харьков : Харьк. юрид. ин-т, 1975. – С. 33.

³ Лукашевич, В. Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий (допрос, очная ставка, предъявление для опознания, проверка показаний на месте) [Текст] : учеб. пособие / В. Г. Лукашевич. – Киев : НИИРПО КВШ МВД СССР, 1989. – С. 48.

⁴ Комарков, В. С. Тактика предъявления вещественных доказательств на допросе и психологические особенности восприятия наглядно-образной информации [Текст] / В. С. Комаров // Криминалистика и судебная экспертиза : респ. межвед. сб. науч. и науч.-метод. работ. – Киев : РПО МВД Украины, 1975. – Вып. 11. – С. 73–79.

тощо. Отже, сама ідея пред'явлення доказів не викликає сумніву. Водночас вимагають пояснень рекомендації, що визначають порядок, прийоми пред'явлення доказів, коли така необхідність викликана добросовісною помилкою допитуваного.

Однією з особливостей використання доказів є те, що на перший план виходить взаємозв'язок між пропонованими доказами й одержанням повної, об'єктивної інформації, що дозволяє поживавити асоціативні зв'язки. Інша особливість використання доказів стосується способів реалізації доказової інформації, тобто необхідно демонструвати наявні в слідчого докази, а не посилатися на їхню наявність. У зв'язку із цим О. Б. Соловйов зазначає, що для виконання цього завдання придатні не всі джерела доказів, виникає необхідність у їхньому поділі. Так, на думку автора, одні докази (речові, показання свідків тощо) можуть сприяти спогадам, через те що безпосередньо пов'язані з досліджуваними на допиті обставинами. Інші за своїм характером є похідними, а їхні висновки засновані на первинних матеріалах (наприклад, висновок експертів, протоколи деяких слідчих дій). Оскільки вони опосередковано пов'язані з подією й обставинами злочину, то у більшості випадків такі докази непридатні для поживавлення асоціативних зв'язків¹. Деякі дослідники зазначають, що необхідно брати до уваги той факт, що пред'являти на допиті слід об'єкти, які безпосередньо мають відношення до справи².

У криміналістичній літературі мають місце рекомендації стосовно пред'явлення речових доказів. Так, пред'явленню таких доказів повинен передувати аналіз наданих показань з точки зору їхньої добровільності, прагнення особи передати інформацію про подію, а також даних, які передбачається використати як психологічний прийом³. О. Б. Соловйов вказує, що в ході підготовки слідчий повинен обрати тактику, що найбільш сприяє допиту. Водночас слід вирішити питання: про допустимість і правомірність, доцільність, можливість сугестивного впливу. Крім цього, докази з метою актуалізації ідеальних слідів повинні пред'являтися

¹ Соловьев, А. Б. Допрос свидетеля и потерпевшего [Текст] / А. Б. Соловьев. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1974. – С. 83.

² Криминалистика [Текст] : учебник / под ред. Е. П. Ищенко. – М. : Юрист, 2000. – С. 380.

³ Коновалова, В. Е. Психология в расследовании преступлений [Текст] / В. Е. Коновалова. – Харьков : Вища шк., 1978. – С. 69.

не на першому, а на одному з наступних спеціально призначених для цього допитів, а також тоді, коли невідповідність між показаннями й матеріалами справи усунута в ході вільної розповіді й постановки запитань¹. Докази пред'являються трьома основними способами: а) у наростаючій послідовності їх доказового значення; б) у протилежній послідовності; в) одночасне пред'явлення всіх наявних доказів². В. С. Комарков пропонує певну систему пред'явлення доказів. За характером використання доказів у розслідуванні: а) пред'явлення доказів на одному допиті; б) пред'явлення доказів у ході ряду допитів однієї особи. За характером взаємозв'язку доказів у кримінальній справі: а) роздільне пред'явлення одиничних доказів; б) пред'явлення комплексу взаємозалежних доказів; в) пред'явлення всієї системи доказів. За характером демонстрації доказів на допиті: а) згадування про наявні докази на допиті; б) перерахування наявних доказів із вказівкою джерел їхнього походження; в) показ доказів допитуваному не повністю, ніби випадково, зненацька; г) надання допитуваному можливості розглянути, вивчити доказ; д) підкреслена демонстрація ознак пропонованого об'єкта, що вказує на його зв'язок зі злочинною подією. За характером послідовності пред'явлення доказів: а) пред'явлення доказів у послідовності «наростаючої дії»; б) пред'явлення доказів у послідовності «зменшення сили (дії)». За характером додаткових умов, що підсилюють вплив пропонованих доказів: а) несподіване пред'явлення доказів; б) пред'явлення доказів після попереднього з'ясування обставин, пов'язаних з ними; в) пред'явлення доказів і роз'яснення їхнього значення в кримінальній справі; г) використання науково-технічних засобів для роз'яснення допитуваному особливостей пропонованих доказів; д) супровід пред'явлення доказів описом передбачуваного ходу розслідуваної події й її обставин³. Крім цього, на нашу думку, у системі пред'явлення речових доказів можуть бути використані фрагменти звукозапису допитів, відеозапису слідчих дій.

¹ Соловьев, А. Б. Использование доказательств при допросе на предварительном следствии [Текст] : метод. пособие / А. Б. Соловьев. – М. : Юрлитинформ, 2001. – С. 71–76.

² Криминалистика [Текст] : учеб. пособие / А. В. Дулов, Г. И. Грамович, А. В. Лапин ; под ред. А. В. Дулова. – Минск : НКФ «Экоперспектива», 1996. – С. 313.

³ Детальніше див.: Комарков, В. С. Тактика допроса [Текст] : учеб. пособие / В. С. Комарков. – Харьков : Харьк. юрид. ин-т, 1975. – 66 с.

Окрім цього, потребує вирішення питання щодо доцільності перелічення слідчим у протоколах провадження слідчих дій, постанові про притягнення як обвинуваченого всіх доказів, які використовувались ним. Кримінально-процесуальний закон не вимагає зі сторони слідчого таких дій. На нашу думку, недоцільно перелічувати докази, які використовувались, з тактичних міркувань, оскільки можливість оперування такими доказами в подальшому буде суттєво обмежена. Перелічення доказів, якими володіє слідчий, як зазначає В. І. Камінська, може негативно вплинути на розслідування¹. У цьому плані необхідно погодитись з думкою деяких вчених про те, що потрібно робити лише відповідний запис про факт використання таких доказів². Разом з тим при пред'явленні доказів не можна недооцінювати небезпеку їхнього сугестивного впливу. З метою нейтралізації такого впливу слідчому необхідно повністю виключити повідомлення допитуваному спонукальної інформації, для чого обмежитися лише пропозицією допитуваному в загальній формі дати пояснення з приводу представленого доказу³.

Необхідно відрізнити розглянутий тактичний прийом від пред'явлення для впізнання предметів, передбаченого ст. 175 КПК, оскільки останнє є самостійною слідчою дією й має ряд процесуальних умов.

Близьким до пред'явлення доказів є тактичний прийом – демонстрація іншої матеріалізованої інформації⁴. Сутність розглянутого тактичного прийому полягає в демонстрації (показі) допитуваному аналога раніше сприйнятого предмета або окремих його ознак. Зазначений матеріал виконує роль своєрідного стимулятора, який викликає пов'язані з ним асоціації (асоціації в просторі) і сприяє пригадуванню. Тому, на нашу думку, вказів-

¹ Детальніше див.: Каминская, В. И. Показания обвиняемого в советском уголовном процессе [Текст] / В. И. Каминская. – М., 1960. – С. 106–111.

² Письменский, Е. А. Использование доказательств при допросе на досудебном следствии: организационно-правовой аспект [Текст] / Е. А. Письменский // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. – 2005. – Ч. 2. – С. 110.

³ Соловьев, А. Б. Использование доказательств при допросе на предварительном следствии [Текст] : метод. пособие / А. Б. Соловьев. – М. : Юрлитинформ, 2001. – С. 74.

⁴ Шепітько, В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) [Текст] : монографія / В. Ю. Шепітько. – Х. : Харків юрид., 2007. – С. 311.

ка на їх матеріалізовану форму не відображає сутності, цілей застосування подібних предметів або їхніх окремих ознак, а більше характеризує форму їхнього вираження, тобто закріплення. Отже, більш коректно було б назвати цей тактичний прийом – демонстрація стимульного матеріалу. Оскільки саме назва – «стимульний», яка в етимологічному розумінні (прикм. до слова «стимул») означає: те, що викликає зацікавленість у здійсненні чого-небудь; спонукальна причина до здійснення чогось; подразник, який викликає реакцію¹; і виражатиме повною мірою сутність, мету використання предметів, їхніх аналогів і окремих ознак – стимулювати виникнення асоціацій, тим самим сприяти пригадуванню забутого. Зокрема, при проведенні слідчих дій успішно можуть бути використані фотознімки, схеми, рисунки, макети, фоторобот, рисований портрет, альбоми з типізованими малюнками елементів зовнішності людини, фотоколекції непричетних до події осіб, альбоми зразків різних фасонів одягу, кольорових репродукцій вантажних і легкових автомашин, довідкова література (наприклад, телефонна книга) тощо². Проведене нами анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС, СБУ та прокуратури України дозволило встановити, що 48 % опитаних використовує цей прийом.

Окрім цього, на нашу думку, в якості тактичного прийому, спрямованого на актуалізацію ідеальних слідів, необхідно виокремити демонстрацію предметів та об'єктів (або аналіз їх окремих ознак), не пов'язаних зі злочином, зокрема фотознімків, схем, макетів, альбомів зразків різних фасонів одягу, кольорових репродукцій вантажних і легкових автомашин, але тих, які не стосуються злочину. Зазначені предмети та об'єкти виконують роль своєрідного стимулятора, який викликає пов'язані з ним асоціації (асоціації в просторі), і сприяють актуалізації ідеальних слідів. Представлений тактичний прийом з великою вірогідністю зменшує можливість здійснення на допитуваного сугестивного впливу.

Одним із прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів, є використання зображувальних можливостей допитува-

¹ Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – С. 1392.

² Детальніше див.: Снетков, В. А. Криминалистические средства и методы собирания, фиксации и использования признаков внешности при установлении личности [Текст] / В. А. Снетков, А. М. Зинин. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1976. – С. 8.

ного. Зміст прийому полягає в пропозиції свідкові або обвинуваченому зобразити сприйнятий ним раніше предмет або ситуацію. Наприклад, намалювати схему розташування учасників події або схему розташування предметів чи речей у певному місці. Процес виконання такого зображення сприяє активізації відповідних асоціативних зв'язків.

Актуалізації ідеальних слідів сприяє допит на місці події (місці вчинення злочину), психологічна основа якого полягає в повторному сприйнятті допитуваним тієї обстановки, в якій відбувалася розслідувана подія¹. Окрім цього необхідно зазначити, що представлений тактичний прийом передбачає постановку серії нагадуючих запитань. В. О. Образцов у зв'язку із цим зазначає, що ефективність пригадування детермінована ступенем схожості умов пригадування з умовами сприйняття й відбиття в пам'яті інформації. Тому поживавленню асоціацій в умовах допиту на місці події сприяють не запитання, а повторне сприйняття допитуваним обстановки місця події². Повторне сприйняття збуджує асоціативні зв'язки й стимулює більш повне відтворення обставин, що цікавлять органи розслідування³. І. Кертес пише, що дуже корисно іноді «пред'явити» допитуваному велику сукупність речових доказів – місце події⁴. Проведене нами анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС, СБУ та прокуратури України дозволило встановити, що 31 % опитаних використовували допит на місці події.

Не слід, проте, змішувати допит на місці події з іншою слідчою дією – перевіркою й уточненням показань на місці. Допит на місці події – це допит, але не в кабінеті слідчого, а на місці події. Головна відмінність, на думку Л. О. Соя-Серка, що при перевірці показань на місці підлягають перевірці й фіксації повідомлення й дії особи; результати вивчення даного місця, наявних предметів, слідів та інших особливостей обстановки;

¹ Россинская, Е. Р. Криминалистика. Вопросы и ответы [Текст] : учеб. пособие для вузов / Е. Р. Россинская. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – С. 204.

² Образцов, В. А. Допрос потерпевшего и свидетеля на предварительном следствии [Текст] / В. А. Образцов, С. Н. Богомолова. – М. : Омега-Л. : ИМПЭ им. А. С. Грибоедова, 2003. – С. 43.

³ Коновалова, В. Е. Психология в расследовании преступлений [Текст] / В. Е. Коновалова. – Харьков : Вища шк., 1978. – С. 69.

⁴ Кертэс, И. Тактика и психологические основы допроса [Текст] / И. Кертэс. – М. : Юрид. лит., 1965. – С. 131.

результати зіставлення отриманих повідомлень із реальною обстановкою¹.

Тактичним прийомом, спрямованим на актуалізацію ідеальних слідів, є оголошення показань інших осіб. У криміналістичній літературі з цього приводу висловлювалось міркування про те, що оголошення слідчим показань інших осіб слід прирівнювати до навідного запитання². На нашу думку, не можна погодитись із такою точкою зору, оскільки «в іншому випадку навідним запитанням слід було б визнати ознайомлення з будь-яким іншим доказом по справі, що не узгоджується з окремими положеннями статей 74, 85, 851 КПК України»³. Такий тактичний прийом при невмілому його використанні слідчим може набути характеру навівання, викликати викривлення в показаннях допитуваного. У криміналістичній літературі містяться окремі рекомендації з тактично правильного оголошення показань інших осіб у допиті. Так, існує рекомендація про те, що слід пред'являти не протокол у цілому, а зачитувати фрагменти, що стосуються тільки обставин, за яких певний факт мав місце⁴. Більш того, деякі вчені вважають, що при оголошенні уривків показань у протоколі слід наводити їх дослівно або відображати основний зміст зачитаних показань⁵. У цьому сенсі С. С. Ординський зазначає, що коли слідчого цікавить яка-небудь розмова, що велася певною особою, то свідкові пред'являються уривки з показань не про розмову, а про час і місце зустрічі⁶. Тактично правильно було б оголошувати окремі фрагменти показань не в їх сукупності, а як окремі епізоди. Необ-

¹ Соя-Серко, Л. А. Проверка показаний на месте [Текст] : метод. пособие / Л. А. Соя-Серко. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1966. – С. 7.

² Проблемы судебной этики [Текст] / под ред. М. С. Строговича. – М. : Наука, 1974. – С. 137.

³ Письменский, Е. А. Использование доказательств при допросе на досудебном следствии: организационно-правовой аспект [Текст] / Е. А. Письменский // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. – 2005. – Ч. 2. – С. 107.

⁴ Криміналістика [Текст] : учебник / под ред. Р. С. Белкина, Г. Г. Зуйкова. – М. : НИИРЮ ВШ МВД СССР, 1970. – Т. 2. – С. 141.

⁵ Васильев, А. Н. Тактика допроса при расследовании преступлений [Текст] / А. Н. Васильев, Л. М. Карнеева. – М. : Юрид. лит., 1970. – С. 135.

⁶ Карнеева, Л. М. Тактика допроса на предварительном следствии [Текст] / Л. М. Карнеева, С. С. Ординский, С. Н. Розенблит. – М. : Госюриздат, 1958. – С. 82.

хідно намагатись комбінувати показання по окремих критеріях, передавати їх загальний зміст, вкладати в єдину основу кожного запитання, яке містить у собі нагадування про інші докази¹. За проведеним нами анкетуванням та інтерв'юванням слідчих МВС, СБУ та прокуратури України 57 % опитаних використовували тактичний прийом актуалізації ідеальних слідів – оголошення показань інших осіб.

Серед тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів, необхідно виокремити оголошення результатів проведення інших слідчих дій. Зокрема, йдеться про оголошення результатів обшуку, виїмки, відтворення обстановки та обставин події тощо. Таким чином, оголошувана інформація може служити певним стимулятором у пошуків асоціативних зв'язків і тим самим сприяти актуалізації ідеальних слідів.

На нашу думку, система тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів, повинна включати певні елементи (рис. 2): постановка нагадувальних запитань; пред'явлення (показ) речових та письмових доказів; демонстрація стимульного матеріалу; демонстрація інших предметів, об'єктів, не пов'язаних зі злочином; використання зображувальних можливостей допитуваного; допит на місці події (місці вчинення злочину); оголошення (ознайомлення) показань інших осіб; оголошення результатів проведення інших слідчих дій. На наш погляд, запропонована система тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів є найбільш типовою, вдало вказує на раціональний шлях її використання. Позитивним є те, що в процесі використання ефективним прийомом може стати кожен із зазначених або їх комплекс залежно від індивідуально-психологічних, процесуальних особливостей допитуваного та особливостей матеріалу². З огляду на це при формуванні системи тактичних прийомів, спрямованої на актуалізацію ідеальних слідів, необхідно діяти диференційовано. Більше того, необхідно вказати на недоцільність застосування окремих тактичних прийомів відносно певної

¹ Письменский, Е. А. Использование доказательств при допросе на досудебном следствии: организационно-правовой аспект [Текст] / Е. А. Письменский // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. – 2005. – Ч. 2. – С. 112.

² Шепітько, В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) [Текст] : монографія / В. Ю. Шепітько. – Х. : Харків юрид., 2007. – С. 307.

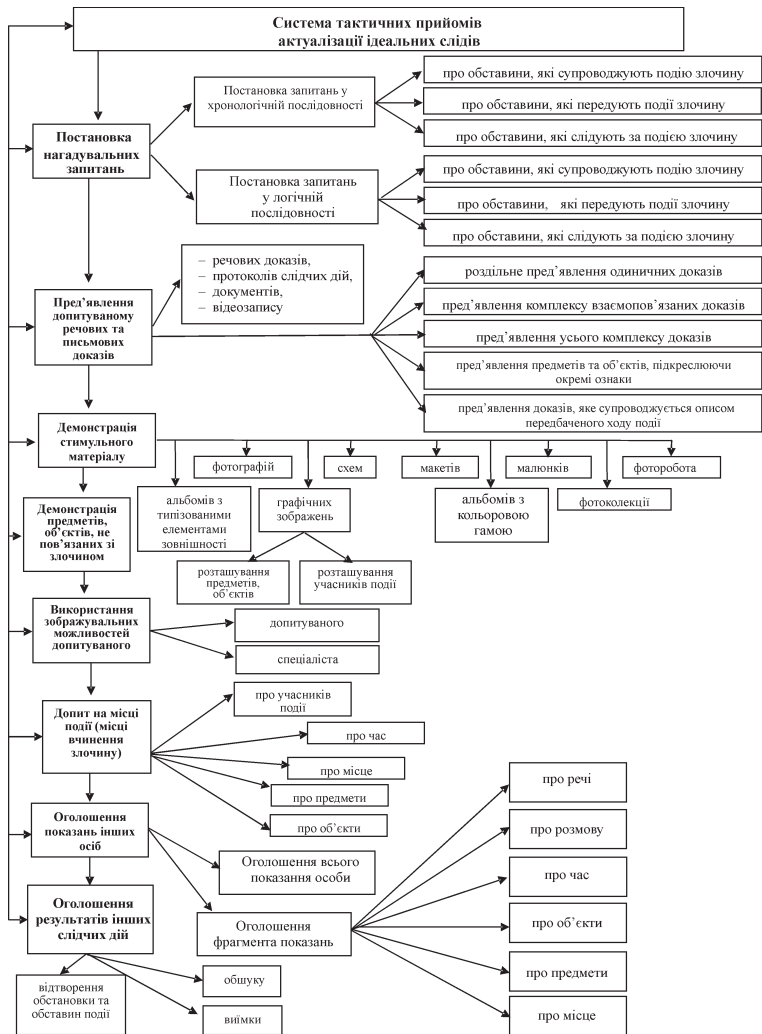

Рис. 2. Узагальнена структурно-логічна схема використання типової системи тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів

категорії допитуваних. Так, наприклад, застосування відносно неповнолітнього тактичного прийому – оголошення показань інших осіб – може мати негативний (сугестивний) вплив, що тим самим вплине на повноту, об'єктивність ідеальних слідів. Окрім цього, на нашу думку, особливості застосування тих чи інших прийомів необхідно шукати у змістовній складовій цих прийомів (наприклад, у характері постановки нагадувальних запитань для дорослого і неповнолітнього тощо). Застосовуючи ті або інші тактичні прийоми, слід брати до уваги те, що невміле й неправильне їх використання може призвести не до допомоги в пригадуванні, а до навіювання, підказки та іншого небажаного й забороненого наслідку. Це стосується, зокрема, ознайомлення з показаннями інших осіб, демонстрації стимульного матеріалу, відтворення звуко- і відеозапису та ін. На наш погляд, до цих рекомендацій необхідно ставитися з обережністю, оскільки вони можуть справити сугестивний вплив на допитуваного.

Таким чином, розроблена система тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів, є оптимальним засобом виявлення й одержання повної й об'єктивної (доказової) інформації для її використання в судовій та слідчій практиці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров, А. С. Перекрестный допрос [Текст] : учеб.-практ. пособие / А. С. Александров, С. П. Гришин. – М. : ТК Велби : Проспект, 2005. – 296 с.
2. Аленин, Ю. П. Восприятие времени и его значение в тактике следственных и судебных действий [Текст] / Ю. П. Аленин, Н. Ф. Будиянский // Криминалистика и судебная экспертиза : респ. межвед. науч.-метод. сб. – Киев : Вища шк., 1986. – Вып. 33. – С. 40–45.
3. Андреев, Г. Г. Вопросы контроля состояния человека инструментальным методом при производстве психологической экспертизы [Текст] / Г. Г. Андреев, М. Г. Любарский // Судебная экспертиза : сб. проблем. науч. работ по судеб. экспертизе. – Л. : Медицина, 1977. – Вып. 6. – С. 21–29.
4. Артемов, В. А. Курс лекций по психологии [Текст] / В. А. Артемов. – 2-е изд. – Харьков : Изд-во Харьк. гос. ун-та, 1958. – 412 с.
5. Афанасьев, В. Г. Основы философских знаний [Текст] / В. Г. Афанасьев. – М. : Мысль, 1977. – 354 с.
6. Афанасьев, О. В. Этика и психология профессиональной деятельности юриста [Текст] : учеб. пособие для студентов проф. учеб. заведений / О. В. Афанасьев, А. В. Пищелко. – М. : Академия : Мастерство, 2001. – 224 с.
7. Баев, О. Я. Основы криминалистики [Текст] : курс лекций / О. Я. Баев. – М. : Экзамен, 2001. – 288 с.
8. Барабаш, Т. М. Щодо допустимості використання доказів у кримінальному процесі України [Текст] / Т. М. Барабаш // Виявлення, фіксація та використання доказів у процесі досудового слідства : спецвип. : у 2 ч. – Луганськ : ЛАВС МВС ім. 10-річчя незалежності України, 2005. – Ч. 1. – С. 56.
9. Бахін, В. П. Тактика допиту [Текст] : навч. посіб. / В. П. Бахін, В. К. Весельський. – К. : НВТ «Правник», 1997. – 64 с.
10. Бедь, В. В. Юридична психологія [Текст] : навч. посіб. / В. В. Бедь. – Л. : Новий світ – 2000 ; К. : Каравела, 2002. – 376 с.
11. Белкин, А. Р. Теория доказывания [Текст] : науч.-метод. пособие / А. Р. Белкин. – М. : Норма, 1999. – 429 с.
12. Белкин, Р. С. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики [Текст] / Р. С. Белкин. – М. : Норма-Инфра-М, 2001. – 240 с.
13. Белкин, Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общие и частные теории [Текст] / Р. С. Белкин. – М. : Юрид. лит., 1987. – 272 с.

14. Белкин, Р. С. Курс криминалистики [Текст] : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М., 1997. – Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. – 480 с.
15. Белкин, Р. С. Курс криминалистики [Текст] : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1997. – Т. 1: Общая теория криминалистики. – 408 с.
16. Белкин, Р. С. Курс криминалистики [Текст] : в 3 т. / Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1997. – Т. 2: Частные криминалистические теории. – 464 с.
17. Белкин, Р. С. Курс криминалистики [Текст] : учеб. пособие для вузов / Р. С. Белкин. – 3-е изд., доп. – М. : ЮНИТИ-ДАНА : Закон и право, 2001. – 837 с.
18. Белкин, Р. С. Ленинская теория отражения и методологические проблемы советской криминалистики [Текст] / Р. С. Белкин. – М. : ВШ МВД СССР, 1970. – 130 с.
19. Берназ, В. Д. Деякі психологічні методи здобуття криміналістичної інформації [Текст] / В. Д. Берназ // Вісн. Одес. ін-ту внутр. справ. – 1999. – № 3. – С. 44–49.
20. Берназ, В. Д. Психические следы как объект исследования криминалистики [Текст] / В. Д. Берназ // Актуальні проблеми держави і права. – О. : Юрид. л-ра, 2003. – Вип. 20. – С. 110–114.
21. Біленчук, П. Д. Процесуальні та криміналістичні проблеми дослідження обвинуваченого (проблеми комплексного вчення особи обвинуваченого в стадії попереднього слідства) [Текст] : монографія / П. Д. Біленчук. – К. : Атіка, 1999. – 352 с.
22. Біленчук, П. Д. Криміналістика [Текст] : підручник / П. Д. Біленчук, В. К. Лисиченко, Н. І. Клименко ; за ред. П. Д. Біленчука. – К. : Атіка, 2001. – 544 с.
23. Богинский, В. Е. К вопросу о системах тактических приемов допроса подозреваемого [Текст] / В. Е. Богинский // Проблемы социалистической законности на современном этапе коммунистического строительства : крат. тез. – Харьков : Юрвуз, 1978. – С. 260.
24. Богинский, В. Е. Система тактических приемов допроса [Текст] / В. Е. Богинский // Криминалистика и судебная экспертиза. – Киев : Вища шк., 1979. – Вып. 18.
25. Богунов, В. Протоколювання та звукозапис: співвідношення функцій [Текст] / В. Богунов // Підприємництво, госп-во і право. – 2003. – Вип. 6. – С. 108–112.
26. Большой психологический словарь [Текст] / сост. и общ. ред. Б. Мещеряков, В. Зинченко. – СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. – 672 с.
27. Бочарова, С. П. Память в процессах обучения и профессиональной деятельности [Текст] / С. П. Бочарова. – Тернополь : Астон, 1997. – 351 с.

28. Васильев, А. Н. Следственная тактика [Текст] / А. Н. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1976. – 200 с.
29. Васильев, А. Н. Тактика допроса при расследовании преступлений [Текст] / А. Н. Васильев, Л. М. Карнеева. – М. : Юрид. лит., 1970. – 208 с.
30. Васильев, В. Л. Юридическая психология [Текст] : учеб. пособие / В. Л. Васильев. – 4-е изд. – СПб. : Питер, 2002. – 640 с.
31. Васильев, В. Л. Юридическая психология [Текст] : учеб. пособие / В. Л. Васильев. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1974. – 96 с.
32. Васильев, В. Л. Юридическая психология [Текст] : учеб. для вузов / В. Л. Васильев. – М. : Юрид. лит., 1991. – 464 с.
33. Вандер, М. Б. Применение научно-технических средств при расследовании преступлений [Текст] : конспект лекций / М. Б. Вандер. – СПб., 2002. – С. 8–11.
34. Великий плумачний словник сучасної української мови [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.
35. Весельський, В. К. Сучасні проблеми допиту (процесуальні, організаційні і тактичні аспекти) [Текст] : монографія / В. К. Весельський. – К. : НВТ «Правник» : НАВСУ, 1999. – 126 с.
36. Винберг, А. И. О научных основах криминалистической тактики [Текст] / А. И. Винберг // Правоведение. – 1965. – № 4. – С. 78–83.
37. Вітенко, І. С. Основи загальної і медичної психології [Текст] : навч. посіб. / І. С. Вітенко, Л. М. Дутка, Л. Я. Зименковська. – К. : Вища шк., 1991. – 271 с.
38. Волчецкая, Т. С. Вопросы обеспечения безопасности в уголовном судопроизводстве: ситуационный подход [Текст] / Т. С. Волчецкая, В. В. Войников // Воронежские криминалистические чтения / под ред. О. Я. Баева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2002. – Вып. 3. – С. 63–73.
39. Вольтинский, В. А. Криминалистическая техника: наука – техника – общество – человек [Текст] / В. А. Вольтинский. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 311 с.
40. Гаврилин, Ю. В. Следственные действия (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты) [Текст] : учеб. пособие / Ю. В. Гаврилин, А. В. Победкин, В. Н. Яшин. – М. : Моск. ун-т МВД России : Кн. мир, 2006. – 187 с.
41. Гаврилова, Н. И. Ошибки в свидетельских показаниях (Происхождение, выявление, устранение) [Текст] : метод. пособие / Н. И. Гаврилова ; под ред. А. Р. Ратинова. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1983. – 135 с.

42. Гаврилова, Н. И. Понятие и виды происхождения ошибок в свидетельских показаниях [Текст] / Н. И. Гаврилова // Юридическая психология / сост. и общ. ред. Т. Н. Курбатова. – СПб. : Питер, 2001. – С. 265–268.
43. Галаган, В. Використання поліграфа: «За» і «Проти» [Текст] / В. Галаган // Укр. право. – К. : Укр. правн. фундація, 2000. – Ч. 1 (13). – С. 172–175.
44. Гапанович, Н. Н. Оpozнание в судопроизводстве (процессуальные и психологические проблемы) [Текст] / Н. Н. Гапанович. – Минск : БГУ, 1975. – 176 с.
45. Гарбарь, В. П. Деякі питання методики і тактики допиту очевидця за участю художника [Текст] : метод. рек. / В. П. Гарбарь, С. П. Хачатрян. – Х. : Харк. худож.-пром. ін-т, 2003. – 14 с.
46. Головина, В. П. О возможностях использования гипноза в оперативно-следственных целях [Текст] / В. П. Головина // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ МВС України. – 2000. – Вип. 3. – С. 210–213.
47. Голубовский, Ю. О. Использование следов памяти в расследовании преступлений [Текст] / Ю. О. Голубовский, И. А. Струк // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів (до 55-річчя видання роботи С. М. Потапова «Введение в криминалистику») / М-во юстиції України, Харк. наук.-дослід. ін-т суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса ; редкол.: М. Л. Цимбал, Е. Б. Сімакова-Єфремян, В. М. Шерстюк та ін. – Х. : Право, 2001. – 320 с.
48. Гоноболін, Ф. Н. Психологія [Текст] : підручник / Ф. Н. Гоноболін. – К. : Вища шк., 1975. – 262 с.
49. Гончаренко, В. Г. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві [Текст] : навч. посіб. / В. Г. Гончаренко, Ф. М. Сокиран. – К. : Укр. акад. внутр. справ, 1994. – 48 с.
50. Гончаренко, В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве [Текст] / В. И. Гончаренко. – Киев : Вища шк., 1980. – 160 с.
51. Гончаренко, В. И. Научно-технические средства в следственной практике [Текст] / В. И. Гончаренко. – Киев : Вища шк., 1984. – 140 с.
52. Гора, І. В. Криміналістика [Текст] : навч. посіб. / І. В. Гора, В. А. Колесник. – К. : Алерта, 2005. – Ч. 1: Криміналістична техніка. – 320 с.
53. Горский, Г. Ф. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе [Текст] / Г. Ф. Горский, Л. Д. Кокорев, П. С. Элькинд. – Воронеж : Изд-во Воронеж. ун-та, 1978. – 303 с.

54. Грамович, Г. И. Основы криминалистической техники [Текст] / Г. И. Грамович. – Минск : Выш. шк., 1981. – 208 с.
55. Грановский, Г. Л. Основы трасологии. Общая часть [Текст] / Г. Л. Грановский ; под ред. Е. И. Зуева. – М., 1965. – 123 с.
56. Гребельский, Д. В. Некоторые вопросы применения криминалистических и иных научно-технических средств в оперативно-розыскной деятельности [Текст] / Д. В. Гребельский // Труды ВНИИСЭ: Вопросы теории и практики судебной экспертизы. – М. : Изд-во ВНИИСЭ, 1973. – Вып. 7. – С. 228–248.
57. Гримак, Л. Г. Следственный гипноз и права человека [Текст] / Л. Г. Гримак, В. Д. Хабалев // Государство и право. – 1997. – № 4. – С. 47–48.
58. Гримак, Л. П. Высоконадежный метод гипнотизирования в целях активизации памяти допрашиваемых [Текст] / Л. П. Гримак // Юридические и психологические проблемы активизации памяти допрашиваемых : сб. ВНИИ МВД РФ. – Вологда, 1999. – С. 11–14.
59. Гусаков, А. Н. Следственная тактика (в вопросах и ответах) [Текст] : учеб. пособие / А. Н. Гусаков, А. А. Филющенко. – Свердловск : Изд-во Урал. ун-та, 1991. – 148 с.
60. Данильян, О. Г. Основы філософії [Текст] : навч. посіб. / О. Г. Данильян, В. М. Тараненко. – Х. : Право, 2003. – 352 с.
61. Доспулов, Г. Г. Психология допроса на предварительном следствии [Текст] / Г. Г. Доспулов. – М. : Юрид. лит., 1976. – 112 с.
62. Драголи, Л. Д. Временные категории речи и дифференциация времени [Текст] / Л. Д. Драголи // Восприятие пространства и времени. – Л., 1969. – С. 97–98.
63. Дубравська, Д. М. Основы психології [Текст] : навч. посіб. / Д. М. Дубравська. – Л. : Світ, 2001. – 280 с.
64. Дубровский, Д. И. Информация, сознание, мозг [Текст] : монография / Д. И. Дубровский. – М. : Высш. шк., 1980. – 286 с.
65. Дубровский, Д. И. Категория идеального и ее соотношение с понятиями индивидуального и общественного сознания [Текст] / Д. И. Дубровский // Вопр. философии. – 1988. – № 1. – С. 15–27.
66. Дубровский, Д. И. Проблема идеального [Текст] / Д. И. Дубровский. – М. : Мысль, 1983. – 228 с.
67. Дубягина, О. П. Опознание в практике розыска и раскрытия преступлений (научно-методические аспекты) [Текст] / О. П. Дубягина, Ю. П. Дубягин, С. Г. Логинов. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 336 с.
68. Дулов, А. В. Судебная психология [Текст] : учебник / А. В. Дулов. – 2-е изд., испр. и доп. – Минск : Выш. шк., 1975. – 464 с.

69. Дулов, А. В. Тактика следственных действий [Текст] / А. В. Дулов, П. Д. Нестеренко. – Минск : Выш. шк., 1971. – 237 с.
70. Еникеев, М. И. Основы судебной психологии: общие вопросы. Психические процессы и состояния [Текст] : учеб. пособие / М. И. Еникеев. – М., 1982. – 184 с.
71. Еникеев, М. И. Основы юридической психологии [Текст] : учеб. для вузов / М. И. Еникеев. – М. : ПРИОР, 2001. – 416 с.
72. Еникеев, М. И. Следственные действия: психология, тактика, технология [Текст] : учеб. пособие / М. И. Еникеев, В. А. Образцов, В. Е. Эминов. – М. : ТК Велби : Проспект, 2007. – 216 с.
73. Єзерський, Р. Техніко-криміналістичне забезпечення розкриття і розслідування злочинів [Текст] / Р. Єзерський // Вісн. Львів. ун-ту. – 2004. – Вип. 40. – С. 400–401.
74. Жогин, Н. В. Предварительное следствие в советском уголовном процессе [Текст] / Н. В. Жогин, Ф. Н. Фаткуллин. – М., 1965. – 367 с.
75. Журавель, В. А. Допрос потерпевшего и использование его показаний для построения методики расследования отдельных видов преступлений [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / В. А. Журавель ; ХЮРИ. – Харьков, 1983. – 17 с.
76. Журавель, В. А. Ситуационность тактических приемов при допросе потерпевшего [Текст] / В. А. Журавель // Криминалистика и судебная экспертиза : сборник. – Киев : Вища шк., 1985. – Вып. 30. – С. 18–24.
77. Журин, С. И. Практика и теория использования детекторов лжи [Текст] / С. И. Журин. – М. : Горячая линия – Телеком, 2004. – 143 с.
78. Затенацкий, Д. В. Идеальные следы в криминалистике [Текст] / Д. В. Затенацкий // Проблеми законності. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2006. – Вип. 78. – 190 с.
79. Затенацкий, Д. В. Идеальные следы как объект исследования криминалистики [Текст] / Д. В. Затенацкий // Проблеми законності. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2007. – Вип. 85. – 190 с.
80. Затенацкий, Д. В. Место и роль идеальных следов в криминалистике [Текст] / Д. В. Затенацкий // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів. – Х. : Право, 2006. – Вип. 6. – 448 с.
81. Захаров, В. П. Використання поліграфа як засіб поліпшення інформаційного забезпечення діяльності оперативних підрозділів ДСБЕЗ [Текст] / В. П. Захаров // Наук. вісн. Львів. держ. ун-ту внутр. справ. – 2006. – Вип. 1. – С. 282–288.
82. Звертаев, Н. А. Использование полиграфа в расследовании преступлений прошлых лет [Текст] / Н. А. Звертаев // Актуальные проблемы реформирования правовой системы Российской Фе-

- дерации : сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2002. – Ч. 3. – 388 с.
83. Зеленецкий, В. С. Проблемы формирования совокупности доказательств в уголовном процессе [Текст] : монография / В. С. Зеленецкий. – Харьков, 2004. – 108 с.
 84. Зинин, А. М. Габитоскопия [Текст] : учеб. пособие / А. М. Зинин, И. Н. Подволоцкий. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 192 с.
 85. Зинин, А. М. Габитоскопия [Текст] : учеб. пособие / А. М. Зинин, И. Н. Подволоцкий. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 176 с.
 86. Зинченко, П. И. Непроизвольное запоминание [Текст] / П. И. Зинченко. – М., 1961. – 562 с.
 87. Зинченко, Т. П. Когнитивная и прикладная психология [Текст] / Т. П. Зинченко. – М. : МПИ ; Воронеж : НПО «МОДЭК», 2000. – 608 с.
 88. Зинченко, Т. П. Память в экспериментальной и когнитивной психологии [Текст] / Т. П. Зинченко. – СПб. : Питер, 2002. – 320 с.
 89. Злобин, Г. А. Проблема полиграфа [Текст] / Г. А. Злобин, С. А. Яни // Проблемы совершенствования советского законодательства. – М. : ВНИИСЗ МЮ СССР, 1976. – Вып. 6. – С. 125–133.
 90. Зорин, Г. А. Многовариантные программы допросов: Технологии построения и применения [Текст] / Г. А. Зорин. – М. : Изд-во деловой и учеб. лит., 2005. – 336 с.
 91. Зорин, Г. А. Руководство по тактике допроса [Текст] : учеб.-практ. пособие [Текст] / Г. А. Зорин. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 320 с.
 92. Иванов, П. И. Психология [Текст] : учебник / П. И. Иванов. – 2-е изд. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во м-ва просвещения РСФСР, 1955. – 383 с.
 93. Идашкин, Ю. В. К вопросу о непроизвольном запоминании [Текст] / Ю. В. Идашкин // Вопр. психологии. – 1959. – № 2. – С. 84.
 94. Ильенков, Э. В. Диалектическая логика. Очерки истории и теории [Текст] / Э. В. Ильенков. – М. : Политиздат, 1974. – 271 с.
 95. Ильенков, Э. В. Философия и культура [Текст] / Э. В. Ильенков. – М. : Политиздат, 1991. – 464 с.
 96. Информатика для юристов и экономистов [Текст] : учеб. для вузов / под ред. С. В. Симоновича. – СПб. : Питер, 2003. – 688 с.
 97. Ігнатович, С. В. Застосування гіпнозу в оперативно-розшуковій та слідчій практиці ОВС [Текст] / С. В. Ігнатович // Використання сучасних досягнень криміналістики у боротьбі зі злочинністю : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. студ., курсантів і слухачів. – Донецьк : ДІВС, 2002. – С. 173–180.
 98. Карлов, В. Я. Использование криминалистической техники в расследовании преступлений [Текст] : науч.-практ. пособие / В. Я. Карлов. – М. : Экзамен, 2006. – 192 с.

99. Карнеева, Л. М. Тактика допроса на предварительном следствии [Текст] / Л. М. Карнеева, С. С. Ордынский, С. Я. Розенблит. – М. : Госюриздат, 1958. – 207 с.
100. Кертэс, И. Тактика и психологические основы допроса [Текст] / И. Кертэс ; под общ. ред. А. И. Винберга. – М. : Юрид. лит., 1965. – 164 с.
101. Кириченко, О. А. Слідознавство [Текст] : лекція № 8 / О. А. Кириченко, В. Д. Басай, Ю. Д. Ткач. – К. : РВВ КІВС, 2002. – 40 с.
102. Клевцов, О. Можливості використання гіпнозу в оперативно-слідчій практиці правоохоронних органів [Текст] / О. Клевцов // Право України. – 1998. – № 7. – С. 63–67.
103. Клименко, Н. И. Криминалистические знания в структуре профессиональной подготовки следователя [Текст] / Н. И. Клименко. – Киев, 1990. – 100 с.
104. Кобзар, С. І. Криміналістична трасологія [Текст] : навч. посіб. / С. І. Кобзар. – Луганськ : РВВ ЛІВС, 1999. – 108 с.
105. Кобзі, Д. О. Правові проблеми щодо використання поліграфа [Текст] / Д. О. Кобзі, О. О. Єфремов // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. – Х. : НУВС, 2002. – Вип. 19. – С. 112–115.
106. Коваленко, В. В. Криміналістичне поняття науково-технічних засобів і його значення [Текст] / В. В. Коваленко // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – Донецьк : ДІВС при ДНУ, 2002. – № 3. – С. 254–262.
107. Коваленко, В. В. Науково-технічні засоби в кримінальному судочинстві: історичний аспект [Текст] / В. В. Коваленко // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. – 2003. – Вип. 1. – С. 138–147.
108. Коган, В. З. Человек в потоке информации [Текст] / В. З. Коган. – Новосибирск : Наука, 1981. – 177 с.
109. Кокорев, Л. Д. Уголовный процесс: доказательства и доказывание [Текст] / Л. Д. Кокорев, Н. П. Кузнецов. – Воронеж, 1995.
110. Колдин, В. Я. Задачи, объекты и этапы судебной идентификации [Текст] / В. Я. Колдин // Правоведение. – 1967. – № 3. – С. 131.
111. Комарков, В. С. Тактика допроса [Текст] : учеб. пособие / В. С. Комарков. – Харьков : Харьк. юрид. ин-т, 1975. – 66 с.
112. Комарков, В. С. Тактика предъявления вещественных доказательств на допросе и психологические особенности восприятия наглядно-образной информации [Текст] / В. С. Комарков // Криминалистика и судебная экспертиза : респ. межвед. сб. науч. и науч.-метод. работ. – Киев : РИО МВД України, 1975. – Вып. 11. – С. 73–79.
113. Комиссаров, В. И. Тактика допроса потерпевших от преступлений, совершаемых организованными группами лиц [Текст] :

- монографія / В. И. Комиссаров, О. А. Лакаева. – М. : Юрлитинформ, 2004. – 160 с.
114. Комиссаров, В. И. Полиграф как средство получения процессуально значимой информации по уголовному делу [Текст] / В. И. Комиссаров, Ю. И. Холодный // Правоведение. – 1999. – № 1. – С. 180–185.
 115. Комиссарова, Я. В. Организационно-процессуальные аспекты использования полиграфа как средства фиксации невербальных информационных сигналов участников уголовного судопроизводства [Текст] / Я. В. Комиссарова // Актуальні проблеми криміналістики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Х. : Гриф, 2003. – С. 212–215.
 116. Комиссарова, Я. В. Особенности невербальной коммуникации в ходе расследования преступлений [Текст] / Я. В. Комиссарова, В. В. Семенов. – М. : Юрлитинформ, 2004. – 224 с.
 117. Комягина, Ю. С. Следственные действия: сущность, классификация, принципы [Текст] / Ю. С. Комягина, С. В. Лаврухина. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 248 с.
 118. Коновалова, В. Е. Допрос: тактика и психология [Текст] / В. Е. Коновалова. – Харьков : Изд-во СПД ФЛ Вапнярчук Н. Н., 2006. – 176 с.
 119. Коновалова, В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя [Текст] / В. Е. Коновалова. – Киев : РИО МВД УССР, 1973. – 124 с.
 120. Коновалова, В. Е. Проблемы логики и психологии в следственной тактике [Текст] / В. Е. Коновалова. – Киев : РИО МВД УССР, 1970. – 185 с.
 121. Коновалова, В. Е. Психология в расследовании преступлений [Текст] / В. Е. Коновалова. – Харьков : Вища шк., 1978. – 144 с.
 122. Коновалова, В. Е. Следственная тактика: принципы и функции [Текст] / В. Е. Коновалова, А. М. Сербулов. – Киев : РИО МВД УССР, 1983. – 132 с.
 123. Коновалова, В. Е. Криминалистическая тактика: теории и тенденции [Текст] : учеб. пособие / В. Е. Коновалова, В. Ю. Шепитько. – Харьков : Гриф, 1997. – 256 с.
 124. Коновалова, В. О. Моральні засади судочинства: стан і тенденції [Текст] / В. О. Коновалова // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2006. – Вип. 2 (45). – С. 178–184.
 125. Коновалова, В. О. Юридична психологія [Текст] : акад. курс : підруч. для юрид. спец. вищ. навч. закл. / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепитько. – К. : Ін Юре, 2004. – 424 с.

126. Конституція України [Текст] : офіц. вид. – К. : Ін Юре, 2007. – 136 с.
127. Копнин, П. В. Гносеологические и логические основы науки [Текст] / П. В. Копкин. – М. : Мысль, 1974. – 568 с.
128. Корниенко, Н. Использование криминалистической техники в расследовании преступлений [Текст] / Н. Корниенко // Соц. законность. – 1970. – № 8. – С. 70.
129. Корнфорт, М. Диалектический материализм [Текст] / М. Корнфорт. – М., 1956. – 498 с.
130. Креч, Д. Восприятие движения и времени [Текст] / Д. Креч, Р. Крачфильд, Н. Ливсон // Хрестоматия по ощущению и восприятию. – М., 1975. – С. 371–385.
131. Криминалистика социалистических стран [Текст] / под ред. В. Я. Колдина. – М., 1986. – 509 с.
132. Криминалистика. Криминалистическая тактика и методика расследования преступлений [Текст] / под ред. В. Ю. Шепитько. – Харьков : Одиссей, 2001. – 528 с.
133. Криминалистика: информационные технологии доказывания [Текст] : учеб. для вузов / под ред. В. Я. Колдина. – М. : Зерцало-М, 2007. – 752 с.
134. Криминалистика [Текст] : учеб. пособие / А. В. Дулов, Г. И. Грамович, А. В. Лапин ; под ред. А. В. Дулова. – Минск : НКФ «Экоперспектива», 1996. – 415 с.
135. Криминалистика [Текст] : учебник / отв. ред. Н. П. Яблоков. – М. : БЕК, 1995. – 708 с.
136. Криминалистика [Текст] : учебник / отв. ред. С. А. Голунский. – М. : Госюриздат, 1959. – 512 с.
137. Криминалистика [Текст] : учебник / под ред. А. Г. Филиппова. – М. : Юриспруденция, 2000. – 352 с.
138. Криминалистика [Текст] : учебник / под ред. А. Н. Васильева. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 494 с.
139. Криминалистика [Текст] : учебник / под ред. Е. П. Ищенко. – М. : Юрист, 2000. – 751 с.
140. Криминалистика [Текст] : учебник / под ред. И. Ф. Крылова, А. И. Быстрыкина. – М. : Дело, 2001. – 800 с.
141. Криминалистика [Текст] : учебник / под ред. И. Ф. Пантелеева, Н. А. Селиванова. – М. : Юрид. лит., 1984. – 544 с.
142. Криминалистика [Текст] : учебник / под ред. И. Ф. Пантелеева, Н. А. Селиванова. – М. : Юрид. лит., 1988. – 672 с.
143. Криминалистика [Текст] : учебник / под ред. Р. С. Белкина, Г. Г. Зуйкова. – М. : НИиРиО ВШ МВД СССР, 1970. – Т. 2. – 478 с.

144. Криміналістика [Текст] : учебник / под ред. Р. С. Белкина, Г. Г. Зуйкова. – М. : Юрид. лит., 1968. – 696 с.
145. Криміналістика [Текст] : учебник / под ред. Р. С. Белкина. – М. : Юрид. лит., 1986. – 544 с.
146. Криміналістика [Текст] : учебник / под ред. С. П. Митричева, М. П. Шаламова. – М. : Юрид. лит., 1963. – 544 с.
147. Криміналістика [Текст] : учеб. для вузов / отв. ред. В. А. Образцов. – М. : Юрист, 1995. – 592 с.
148. Криміналістика [Текст] : учеб. для вузов / под ред. А. Н. Васильева, Г. Б. Карнович, Б. И. Шевченко. – М. : Госюриздат, 1959. – 327 с.
149. Криміналістика [Текст] : учеб. для вузов / под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Высш. шк., 2000. – 672 с.
150. Криміналістика [Текст] : учеб. для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Норма, 2007. – 944 с.
151. Криміналістика [Текст] : учеб. для экспертов-криминалистов / под ред. А. Г. Филиппова. – М. : Юрлитинформ, 2005. – 484 с.
152. Криміналістика [Текст] : учебник / отв. ред. В. А. Образцов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2002. – 735 с.
153. Криміналістика [Текст] : учебник : в 3 т. / под ред. Р. С. Белкина, И. М. Лузгина. – М. : РИО Акад. МВД СССР, 1980. – Т. 2. – 508 с.
154. Криміналістическа техника [Текст] : учебник. – М. : Юрлитинформ, 2002. – 608 с.
155. Криміналістика [Текст] : підруч. для слухачів, ад'юнктів, викл. вузів системи МВС України / П. Д. Біленчук, О. П. Дубовий, М. В. Салтевський, П. Ю. Тимошенко ; за ред. П. Д. Біленчука. – К. : Атіка, 1998. – 416 с.
156. Криміналістика [Текст] : підруч. для студ. юрид. вузів і ф-тів / за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Ін Юре, 2004. – 728 с.
157. Кримінально-процесуальний кодекс України [Текст] // Відом. Верхов. Ради України. – 1993. – № 22.
158. Крылов, И. Ф. Следы на месте преступления [Текст] / И. Ф. Крылов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1961. – 132 с.
159. Кудрявцев, И. В. О сущности психологического воздействия в криминалистической тактике [Текст] / И. В. Кудрявцев // Проблемы законности. – Х. : НЮАУ, 1998. – Вип. 35. – С. 146.
160. Кузин, В. С. Психология [Текст] : учебник / В. С. Кузин. – М. : Высш. шк., 1974. – 280 с.
161. Кузнецова, С. В. Тактика допроса несовершеннолетних [Текст] / С. В. Кузнецова, Т. С. Кобцова. – М. : Экзамен, 2004. – 93 с.

162. Ларин, А. М. Криминалистика и паракриминалистика [Текст] : науч.-практ. и учеб. пособие / А. М. Ларин. – М. : БЕК, 1996. – 192 с.
163. Ларин, А. М. Полиграф и права личности в уголовном процессе [Текст] / А. М. Ларин // Сов. государство и право. – 1981. – № 6. – С. 99–103.
164. Лебедев, И. Б. Основы психологии для сотрудников правоохранительных органов [Текст] : учеб. пособие / И. Б. Лебедев, В. Ф. Родин, В. Л. Цветков. – М. : Щит-М, 2005. – 442 с.
165. Леви, А. А. Звукозапись в уголовном процессе [Текст] / А. А. Леви. – М. : Юрид. лит., 1974. – 104 с.
166. Леонтьев, А. А. Речь в криминалистике и судебной психологии [Текст] / А. А. Леонтьев, А. М. Шахнарович, В. И. Батов. – М. : Наука, 1977. – 62 с.
167. Ложкевич, А. А. Звукозапись и фоноскопическая экспертиза на предварительном следствии [Текст] : учеб. пособие / А. А. Ложкевич, А. М. Макаров, В. Л. Шаршунский. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1984. – 84 с.
168. Лозниця, В. С. Основи психології та педагогіки [Текст] : навч. посіб. / В. С. Лозниця. – К. : КНЕУ, 2001. – 288 с.
169. Лук'янчиков, Є. Д. Інформаційне забезпечення розслідування злочинів [Текст] : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09 / Є. Д. Лук'янчиков. – К., 2005. – С. 12–13.
170. Лук'янчиков, Є. Д. Докази і доказова інформація: Характер, співвідношення [Текст] / Є. Д. Лук'янчиков, В. П. Євтушок // Вісн. Запоріз. ін-ту внутр. справ. – 1999. – № 3. – С. 47–52.
171. Лукашевич, В. Г. Криминалистическая теория общения [Текст] : монография / В. Г. Лукашевич. – Киев : Изд-во Укр. акад. внутр. дел, 1993. – 44 с.
172. Лукашевич, В. Г. Тактика общения следователя с участниками отдельных следственных действий (допрос, очная ставка, предъявление для опознания, проверка показаний на месте) [Текст] : учеб. пособие / В. Г. Лукашевич. – Киев : НИИРИО КВШ МВД СССР, 1989. – 88 с.
173. Лурия, А. Р. Основы нейропсихологии [Текст] / А. Р. Лурия. – М. : Изд-во МГУ, 1973. – 374 с.
174. М'ясоїд, П. А. Загальна психологія [Текст] : навч. посіб. / П. А. М'ясоїд. – К. : Вища шк., 2000. – 479 с.
175. Маклаков, А. Г. Общая психология [Текст] : учеб. для вузов / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2005. – 583 с.
176. Максутов, И. Х. Осмотр места происшествия [Текст] : пособие / И. Х. Максутов. – Л. : ЛГУ, 1965. – 40 с.

177. Малютин, М. П. Тактические приемы, их допустимость и использование тактических целей допроса [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / М. П. Малютин. – Краснодар : КГУ, 2001. – С. 17.
178. Малярова, В. О. Правові і методологічні проблеми актуалізації ідеальних слідів злочину [Текст] / В. О. Малярова // Право і безпека. – 2003. – № 2. – С. 115–118.
179. Морозова, Т. Р. Сучасний стан теорії та практики поліграфічних опитувань [Текст] / Т. Р. Морозова // Наук. вісн. Нац. акад. внутр. справ України. – К., 2004. – Вип. 6. – С. 223–230.
180. Низеляк, З. Новый тип рисовально-композиционного идентификатора (ИРК-2) [Текст] / З. Низеляк // Материалы 5-го международного криминалистического симпозиума. – М., 1968. – С. 89–91.
181. Николайчик, В. М. США: «Билль о правах» и полицейское расследование [Текст] / В. М. Николайчик. – М., 1973. – 254 с.
182. Образцов, В. А. Криминалістика [Текст] : курс лекцій / В. А. Образцов. – М., 1996. – 448 с.
183. Образцов, В. А. Основы криминалистики [Текст] / В. А. Образцов. – М. : Юрист, 1996. – 158 с.
184. Образцов, В. А. Допрос потерпевшего и свидетеля на предварительном следствии [Текст] / В. А. Образцов, С. Н. Богомолова. – М. : Омега Л : ИМПЭ им. А. С. Грибоедова, 2003. – 106 с.
185. Образцов, В. А. Допрос свидетеля и потерпевшего по методу когнитивного интервью [Текст] / В. А. Образцов, С. Н. Богомолова // Следственные действия. Криминалистические рекомендации. Типовые образцы документов / отв. ред. В. А. Образцов. – М. : Юрист, 1999. – С. 68–81.
186. Об оперативно-розыскной деятельности [Текст] : Закон РФ от 12 авг. 1995 г. № 144-ФЗ.
187. Об утверждении норм обеспечения СЭУ МЮ РФ приборами и оборудованием для производства экспертиз [Текст] : приказ № 15 от 15.01.2003 г. М-ва юстиции РФ.
188. Об утверждении Инструкции о порядке использования полиграфа при опросе граждан [Текст] : приказ МВД России от 28 дек. 1994 г. № 437.
189. Об утверждении Инструкции о порядке применения ОФСБ опроса с использованием полиграфа [Текст] : приказ от 24 сент. 2002 г. № 426 ФСБ России.
190. Об утверждении Инструкции о порядке проведения оперативно-розыскных мероприятий – опроса в виде специального психофизиологического исследования в федеральных органах налоговой полиции [Текст] : приказ от 24 сент. 2002 г. № 426 ФСНП РФ.

191. Отблеск, В. Е. О психологической стороне следственной тактики [Текст] / В. Е. Отблеск // Вопросы судебной психологии : тез. докл. и сообщ. на Всесоюз. конф. по судеб. психологии. – М., 1971. – С. 68.
192. Пересункин, А. Ю. О возможностях розыска преступников с помощью собирательных изображений их внешности [Текст] / А. Ю. Пересункин, В. А. Снетков, Е. Ф. Толмачев // Бюл. по обмену опытом оперативной работы. – 1962. – № 19–20. – С. 101–104.
193. Письменский, Е. А. Использование доказательств при допросе на досудебном следствии: организационно-правовой аспект [Текст] / Е. А. Письменский // Вісн. Луган. акад. внутр. справ МВС ім. 10-річчя незалежності України. – Луганськ, 2005. – Ч. 2.
194. Пицхелаурі, Ш. О. Поліграф у розслідуванні злочинів [Текст] / Ш. О. Пицхелаурі // Адвокат. – 2002. – № 1. – С. 24.
195. Платонов, К. К. Система психологии и теории отражения [Текст] / К. К. Платонов. – М. : Наука, 1982. – С. 117–119.
196. Поврезнюк, Г. И. Криминалистические методы и средства установления личности в процессе расследования преступлений. По материалам СНГ [Текст] / Г. И. Поврезнюк. – М. : Юрлитинформ, 2005. – 366 с.
197. Подшибякин, А. С. Виды вопросов, используемых при допросе, и их роль в состязательном процессе [Текст] / А. С. Подшибякин // Актуальные вопросы теории и практики раскрытия, расследования и предупреждения преступлений : сб. материалов междунар. науч.-практ. конф. – Тула : Тул. гос. ун-т, 2004. – С. 20–22.
198. Полевой, Н. С. Криминалистическая кибернетика [Текст] / Н. С. Полевой. – М. : Изд-во МГУ, 1982. – 208 с.
199. Половникова, Ж. Ю. Основні принципи та напрямки підготовки поліграфологів МВС України [Текст] / Ж. Ю. Половникова // Наук. вісн. Дніпропетр. юрид. ін-ту МВС України : зб. наук. пр. – Д., 2001. – Вип. 3. – С. 186–193.
200. Полстовалов, О. В. Совершенствование тактических приемов криминалистики на основе современных достижений психологической науки [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. / О. В. Полстовалов. – Уфа, 2000. – С. 26.
201. Порубов, Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии [Текст] / Н. И. Порубов. – 3-е изд., перераб. – Минск : Выш. шк., 1978. – 176 с.
202. Пронин, К. В. Тактика допроса в суде. Процессуальные и криминалистические аспекты [Текст] : учеб. для вузов / К. В. Пронин. – М. : Юстицинформ, 2006. – 160 с.

203. Прукс, П. Уголовный процесс, научная «детекция лжи». Инструментальная диагностика эмоциональной напряженности и возможности ее применения в уголовном процессе [Текст] / П. Прукс. – Тарту, 1992. – 199 с.
204. Психология [Текст] : словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.
205. Психология [Текст] : учеб. пособие для воен. учеб. заведений / под ред. К. Н. Корнилова. – 2-е изд., доп. – М. : Воениздат, 1955. – 263 с.
206. Психология [Текст] : учеб. пособие для пед. ин-тов / под ред. А. Г. Ковалева, А. А. Степанова, С. Н. Шабалина. – М. : Просвещение, 1966. – 423 с.
207. Психологія [Текст] : навч. посіб. / під ред. Ф. М. Гоноволіна. – К. : Вища шк., 1975. – 262 с.
208. Психология [Текст] : учебник / под ред. П. А. Рудика. – М. : Физкультура и спорт, 1974. – 512 с.
209. Психология [Текст] : учеб. для пед. ин-тов / под ред. А. А. Смирнова, А. Н. Леонтьева, С. Л. Рубинштейна и Б. М. Теплова. – М. : Гос. учеб.-пед. изд-во м-ва просвещения РСФСР, 1956. – 189 с.
210. Психологія [Текст] : підручник / за ред. Ю. Л. Трофімова. – 3-тє вид. – К. : Либідь, 2001. – 558 с.
211. Пунда, О. Допустимість використання науково-технічних засобів у кримінальному процесі [Текст] / О. Пунда // Вісн. Хмельницьк. ін-ту регіон. упр. та права. – 2002. – № 1. – С. 129–135.
212. Пунда, О. О. Поняття функцій та видів науково-технічних засобів, які використовуються у кримінальному процесі [Текст] / О. О. Пунда // Держава і право : зб. наук. пр. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. – Вип. 9. – С. 348–352.
213. Работягов, А. В. Устная речь как отражение эмоционального состояния человека [Текст] / А. В. Работягов // Вісн. Луган. ін-ту внутр. справ МВС України. – Луганськ : РВВ ЛІВС, 2000. – Вип. 2. – С. 164–172.
214. Радугин, А. А. Психология [Текст] : учеб. пособие для высш. учеб. заведений / А. А. Радугин. – М. : Центр, 2001. – 400 с.
215. Радянська криміналістика. Криміналістична техніка і слідча тактика [Текст] / за заг. ред. В. П. Колмакова. – К. : Вища шк., 1973. – 296 с.
216. Ратинов, А. Р. Судебная психология для расследования преступлений [Текст] / А. Р. Ратинов. – М. : Высш. шк., 1967. – С. 164.

217. Ратинов, А. Р. Судебная психология для следователей [Текст] / А. Р. Ратинов. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 352 с.
218. Ратинов, А. Р. Судебная психология для следователей [Текст] : учеб. пособие / А. Р. Ратинов. – М. : НИИРИО ВШ МООП РСФСР, 1967. – 290 с.
219. Романов, В. И. Процессуальные, тактические и этические вопросы применения научно-технических средств при расследовании преступлений [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / В. И. Романов. – Казань, 1997. – С. 12.
220. Романов, В. В. Юридическая психология [Текст] : учебник / В. В. Романов. – М. : Юрист, 2002. – 488 с.
221. Россинская, Е. Р. Криминалистика. Вопросы и ответы [Текст] : учеб. пособие для вузов / Е. Р. Россинская. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – 351 с.
222. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии [Текст] / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2005. – 713 с.
223. Рудик, П. А. Психология [Текст] : учебник / П. А. Рудик. – М. : Просвещение, 1955. – 345 с.
224. Савочкин, Д. А. Использование спецприбора «полиграф» в правоохранительной деятельности органов внутренних дел Украины [Текст] / Д. А. Савочкин // Наук. вісн. Дніпропетр. юрид. ін-ту МВС України. – Д., 2001. – № 3 (6). – С. 312–319.
225. Салтевский, М. В. Криминалистика. В современном изложении юристов [Текст] : учеб. и практ. пособие / М. В. Салтевский. – Харьков : Рубикон, 1997. – 430 с.
226. Салтевский, М. В. Следы человека и приемы их использования для получения информации о преступлении и обстоятельствах преступления [Текст] : лекция / М. В. Салтевский. – Киев : НИИРИО КВШ МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского, 1983. – 44 с.
227. Салтевський, М. В. Криміналістика [Текст] : підручник / М. В. Салтевський : у 2 ч. – Х. : Консум : Основа, 1999. – Ч. 1. – 416 с.
228. Салтевський, М. В. Криміналістика [Текст] : підручник : у 2 ч. / М. В. Салтевський. – Х. : Консум, 2001. – Ч. 2. – 528 с.
229. Самолаева, Е. Ю. Теория и практика предъявления для опознания людей [Текст] : учеб.-практ. пособие / Е. Ю. Самолаева. – М. : Юрлитинформ, 2004. – 160 с.
230. Свободный, Ф. К. Проблемы уголовно-правового регулирования опроса с использованием полиграфа [Текст] / Ф. К. Свободный // Изменения УК РФ 1996 г.: состояние, тенденции и проблемы применения : материалы междунар. науч.-практ. семинара. – Барнаул : Изд-во Алтайск. ун-та, 2005. – С. 204–208.

231. Селиванов, Н. А. Основания и формы применения научно-технических средств и специальных знаний при расследовании преступлений [Текст] / Н. А. Селиванов // Вопр. криминалистики. – 1964. – Вып. 122. – С. 9.
232. Сеченов, И. М. Избранные произведения [Текст] : в 2 т. / И. М. Сеченов. – М. : Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 1: Физиология и психология. – 647 с.
233. Сибилева, Н. В. Допустимость доказательств в советском уголовном процессе [Текст] : учеб. пособие / Н. В. Сибилева. – К. : УМК ВО, 1990. – 66 с.
234. Скичко, О. Ю. Тактико-психологические основы допроса несовершеннолетних свидетелей и потерпевших на предварительном следствии [Текст] : монография / О. Ю. Скичко. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 184 с.
235. Скориніна, О. В. Когнітивний стиль і пам'ять: парадокси дослідження [Текст] : монографія / О. В. Скориніна, Т. Б. Хомуленко. – Х. : ІНЖЕК, 2003. – 323 с.
236. Скорченко, П. Т. Криминалістика. Техніко-криміналістическе забезпечення розслідування злочинів [Текст] : учеб. пособие для вузов / П. Т. Скорченко. – М. : Былина, 1999. – 272 с.
237. Скригонюк, М. Криміналістична термінологія [Текст] / М. Скригонюк. – К. : ВПЦ, 2003. – 41 с.
238. Смыслов, В. И. Свидетель в советском уголовном процессе [Текст] : учеб. пособие / В. И. Смыслов. – М. : Высш. шк., 1973. – 160 с.
239. Снетков, В. А. Прибор рисует портрет [Текст] / В. А. Снетков, А. М. Зинин // Сов. милиция. – 1968. – № 9. – С. 54–55.
240. Снетков, В. А. Новое средство портретной идентификации [Текст] / В. А. Снетков, А. М. Зинин // Информ. сообщение. – 1971. – Вып. 31. – С. 16–18.
241. Снетков, В. А. Идентификационный комплект рисунков (ИКР-2) [Текст] / В. А. Снетков, А. М. Зинин // Тр. ВНИИ МВД СССР. – 1970. – № 16. – С. 76–85.
242. Снетков, В. А. Композиционный фотопортрет [Текст] / В. А. Снетков, А. М. Зинин // Оперативно-розыскная работа : бюлетьень. – М. : ВНИИОП МООН СССР, 1968. – № 49. – С. 62–69.
243. Снетков, В. А. Криминалістическіе средства и методы собирання, фіксації и использования признаков внешности при установлении личности [Текст] / В. А. Снетков, А. М. Зинин. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1976. – 36 с.
244. Снетков, В. А. Суб'єктивні портрети [Текст] / В. А. Снетков, А. М. Зинин. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1972. – 92 с.

245. Советская криминалистика. Теоретические проблемы [Текст] / Н. А. Селиванов, В. Г. Танасевич, А. А. Эйсман, Н. А. Якубович. – М. : Юрид. лит., 1978. – 192 с.
246. Соловьев, А. Б. Допрос свидетеля и потерпевшего [Текст] / А. Б. Соловьев. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1974. – 128 с.
247. Соловьев, А. Б. Использование доказательств при допросе на предварительном следствии [Текст] : метод. пособие / А. Б. Соловьев. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 136 с.
248. Соловьев, А. Б. Допрос на предварительном следствии [Текст] : метод. пособие / А. Б. Соловьев, Е. Е. Центров. – 2-е изд., перераб. – М., 1986. – 120 с.
249. Соя-Серко, Л. А. Проверка показаний на месте [Текст] : метод. пособие / Л. А. Соя-Серко. – М. : Всесоюз. ин-т по изучению причин и разраб. мер предупреждения преступности, 1966. – 91 с.
250. Специализированный курс криминалистики [Текст] : учебник / под ред. М. В. Салтевского. – Киев : НИиРИО КВШ МВД СССР, 1987. – 384 с.
251. Спиркин, А. Г. Сознание и самосознание [Текст] / А. Г. Спиркин. – М., 1972. – 303 с.
252. Столяренко, А. М. Психологические приемы в работе юриста [Текст] : практ. пособие / А. М. Столяренко. – М. : Юрайт, 2001. – 288 с.
253. Стрельченко, А. Прикладная психофизиология в борьбе с преступностью [Текст] / А. Стрельченко // НЦБ Интерпола : информ. бюл. – М., 1994. – № 10. – С. 20.
254. Суворова, Л. А. Идеальные следы в криминалистике [Текст] / Л. А. Суворова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 200 с.
255. Суворова, Л. А. Идеальные следы в криминалистике [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Л. А. Суворова ; Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 2005. – С. 11.
256. Суворова, Л. А. О криминалистической энграммологии (постановка проблемы) [Текст] / Л. А. Суворова // Воронежские криминалистические чтения : сб. науч. тр. / под ред. О. Я. Баева. – Воронеж : Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 2004. – Вып. 5. – 334 с.
257. Судаков, К. В. Доминирующая мотивация как ведущий компонент функциональной системы в мобилизации приобретенных навыков [Текст] / К. В. Судаков // Теория функциональных систем в физиологии и психологии. – М. : Наука, 1978. – С. 191–194.
258. Тагаев, Н. Н. История возникновения и развития методов идентификации личности [Текст] / Н. Н. Тагаев, Л. В. Куликовская //

- Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів (до 55-річчя видання роботи С. М. Потапова «Введение в криминалистику») / М-во юстиції України, Харк. наук.-дослід. ін-т суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса ; редкол.: М. Л. Цимбал, Е. Б. Сімакова-Єфремян, В. М. Шерстюк та ін. – Х. : Право, 2001. – 320 с.
259. Тактические основы следственных действий [Текст] : учеб. пособие. – Алма-Ата, 1977. – Вып. 2. – С. 20, 49–51.
260. Тертышник, В. М. Теория доказательств [Текст] / В. М. Тертышник, С. В. Слинко. – Харьков : Арсис, 1998. – 256 с.
261. Тетерятник, Г. К. Напрямки використання поліграфа у кримінальному судочинстві [Текст] / Г. К. Тетерятник // Матеріали збірної наук.-практ. конф. наук.-пед. працівників, курсантів і студ. Крим. юрид. ін-ту Нац. ун-ту внутр. справ. – Сімф. : Ельїньо, 2005. – Ч. 2. – С. 108–115.
262. Тимошенко, П. Ю. Теория и практика использования следов памяти (идеальных отображений) в расследовании преступлений [Текст] / П. Ю. Тимошенко, М. В. Салтевский, Ю. Ф. Жариков ; отв. ред. Р. С. Белкин. – Киев : Укр. акад. внутр. дел, 1991. – 88 с.
263. Топорков, А. А. Словесный портрет [Текст] : практ. пособие / А. А. Топорков. – М. : Юрист, 1999. – 112 с.
264. Тюхтин, В. С. Отражение, система, кибернетика [Текст] / В. С. Тюхтин. – М. : Наука, 1972. – 256 с.
265. Тюхтин, В. С. Сущность отражения и теория информации [Текст] / В. С. Тюхтин // Кибернетика, мышление, жизнь. – М. : Мысль, 1964. – 309 с.
266. Удалова, Л. Д. Влияние субъективных факторов на результаты опознания [Текст] / Л. Д. Удалова // Криминалістика і судовна експертиза : респ. межвед. науч.-метод. сб. – Киев, 1993. – Вып. 46. – 168 с.
267. Удалова, Л. Д. Використання науково-технічних засобів під час допиту [Текст] / Л. Д. Удалова // Держава і право. – К., 2002. – Вип. 16. – С. 361.
268. Удалова, Л. Д. Допит: деякі проблеми використання нетрадиційних засобів та методів під час його провадження [Текст] / Л. Д. Удалова // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності : зб. наук. пр. – 2001. – Вип. 1. – С. 172–174.
269. Усманов, Р. А. Информационные основы предварительного расследования [Текст] / Р. А. Усманов ; под ред. А. А. Белякова. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 208 с.
270. Фаткуллин, Ф. Н. Общие проблемы процессуального доказывания [Текст] / Ф. Н. Фаткуллин. – Киев : Изд-во Казан. ун-та, 1973. – 176 с.

271. Філософський енциклопедичний словник [Текст]. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.
272. Фрейд, З. Толкование сновидений [Текст] / З. Фрейд. – Киев : Здоровье, 1991. – 383 с.
273. Фунікова, О. В. Теоретичні основи класифікації запитань у криміналістиці [Текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / О. В. Фунікова ; Нац. юрид. акад. України. – Х., 2007. – С. 7.
274. Фурса, В. И. Ассоциативный подход к восстановлению у очевидца следа памяти внешности устанавливаемого лица при составлении фотороботов [Текст] / В. И. Фурса // Актуальные вопросы судебной экспертизы и криминалистики на современном этапе судебно-правовой реформы : сб. науч.-практ. материалов НИИСЭ им. засл. проф. Н. С. Бокариуса. – Харьков : Право, 1998. – С. 276–279.
275. Фурса, В. І. Матеріалізація комп'ютерними засобами слідів пам'яті у очевидця при складанні фотороботів [Текст] / В. І. Фурса // Використання досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Х. : Право, 1998. – С. 88–91.
276. Хань, Г. А. Проблемы застосування поліграфа на досудовому слідстві [Текст] / Г. А. Хань, І. Ю. Репешко // Використання сучасних досягнень криміналістики у боротьбі зі злочинністю : матеріали міжвуз. наук.-практ. конф. студ., курсантів і слухачів. – Донецьк : ДІВС, 2002. – С. 294–301.
277. Хижняк, Д. С. Процессуальные и криминалистические проблемы развития тактики следственных действий [Текст] / Д. С. Хижняк. – М. : Юрлитинформ, 2004. – 128 с.
278. Холодный, Ю. И. Применение полиграфа при профилактике, раскрытии и расследовании преступлений (генезис и правовые аспекты) [Текст] / Ю. И. Холодный. – М., 2000. – 180 с.
279. Центров, Е. Наводящий вопрос и оглашение показаний на допросе [Текст] / Е. Центров // Рос. юстиция. – 2003. – № 4. – С. 30.
280. Чебуренков, А. А. Общетеоретические положения и практические аспекты криминалистической тактики [Текст] / А. А. Чебуренков. – М. : Юрлитинформ, 2008. – 240 с.
281. Черныш, В. И. Информационные процессы в обществе [Текст] / В. И. Черныш. – М. : Наука, 1968. – 102 с.
282. Чуфаровский, Ю. В. Юридическая психология: теоретические аспекты, практическое применение [Текст] / Ю. В. Чуфаровский. – М. : Юрист, 1996. – 352 с.
283. Шевченко, Б. И. Теоретические основы трассологической идентификации в криминалистике [Текст] / Б. И. Шевченко. – М. : МГУ, 1975. – 95 с.

284. Шейфер, С. А. Следственные действия. Основания, процессуальный порядок и доказательственное значение [Текст] / С. А. Шейфер. – М. : Юрлитинформ, 2004.
285. Шейфер, С. А. Следственные действия. Система и процессуальная форма [Текст] / С. А. Шейфер. – М. : Юрлитинформ, 2001. – 208 с.
286. Шепитько, В. Ю. Актуализация забытого при допросе: проблемы и возможности [Текст] / В. Ю. Шепитько // Проблемы законности. – Харьков : НЮАУ, 1995. – Вып. 29. – С. 142–147.
287. Шепитько, В. Ю. Криминалистика [Текст] : курс лекций / В. Ю. Шепитько. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков : Одиссей, 2005. – 368 с.
288. Шепитько, В. Ю. Теоретические проблемы систематизации тактических приемов в криминалистике [Текст] / В. Ю. Шепитько. – Харьков : РИП «Оригинал», 1995. – 200 с.
289. Шепитько, В. Ю. Теория криминалистической тактики [Текст] : монография / В. Ю. Шепитько. – Харьков : Гриф, 2002. – 350 с.
290. Шепитько, В. Ю. Допит [Текст] : наук.-практ. посіб. / В. Ю. Шепитько. – Х. : КримАрт, 1998. – 33 с.
291. Шепитько, В. Ю. Ідентифікація людини за ознаками зовнішності [Текст] : наук.-практ. посіб. / В. Ю. Шепитько та ін. – Х. : Гриф, 2003. – 112 с.
292. Шепитько, В. Ю. Криміналістика [Текст] : енцикл. слов. (укр.-рос. і рос.-укр.) / В. Ю. Шепитько ; за ред. В. Я. Тація. – Х. : Право, 2001. – 560 с.
293. Шепитько, В. Ю. Криміналістика [Текст] : слов. термінів / В. Ю. Шепитько. – К. : Ін Юре, 2004. – 264 с.
294. Шепитько, В. Ю. Криміналістична тактика (системно-структурний аналіз) [Текст] : монографія / В. Ю. Шепитько. – Х. : Харків юрид., 2007. – 432 с.
295. Шепитько, В. Ю. Криміналістичні проблеми збирання доказів технічними засобами у кримінальному процесі [Текст] / В. Ю. Шепитько // Вісн. Акад. прав. наук України. – Х., 2001. – Вип. 4 (27). – С. 198–207.
296. Шиканов, В. И. Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса [Текст] / В. И. Шиканов. – Иркутск, 1978. – 190 с.
297. Шиханцов, Г. Г. Юридическая психология [Текст] : учеб. для вузов / Г. Г. Шиханцов. – М. : Зерцало, 1998. – 352 с.
298. Элькинд, П. С. Цели и средства их достижения в советском уголовно-процессуальном праве [Текст] / П. С. Элькинд. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. – 144 с.

299. Элькин, Д. Г. Восприятие времени [Текст] / Д. Г. Элькин. – М., 1962. – 310 с.
300. Юридическая психология [Текст] : терминолог. слов. / сост.: А. М. Бандурка, В. С. Венедиктов, А. В. Тимченко, В. Е. Христинко, В. Б. Калиновский ; под ред. А. М. Бандурки. – Харьков : Тимченко, 2005. – 432 с.
301. Юридична психологія [Текст] : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. і ф-тів / за ред. В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко та ін. – К. : Ін Юре, 1999. – 352 с.
302. Юридична психологія [Текст] : підручник / за ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К. : Ін Юре, 1999. – 352 с.
303. Яблоков, Н. П. Криминалистика в вопросах и ответах [Текст] : учеб. пособие / Н. П. Яблоков. – М. : Юрист, 2000. – 224 с.
304. Яблоков Н. П. Криминалистика [Текст] : учебник / Н. П. Яблоков. – М. : Норма, 2002. – 384 с.
305. Яни, С. А. Правовые и психологические вопросы применения полиграфа [Текст] / С. А. Яни // Проблемы совершенствования советского законодательства : труды ВНИИСЗ. – М., 1977. – Вып. 8. – С. 135–136.
306. Ярошевский, М. Г. Зигмунд Фрейд – выдающийся исследователь психической жизни человека [Текст] / М. Г. Ярошевский // Фрейд З. Психология бессознательного : сб. произведений / сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М. Г. Ярошевский. – М. : Просвещение, 1989. – С. 3–28.
307. Milne, R. Investigative Interviewing. Psychology and Practice [Текст] / R. Milne, R. Bull. – Chichester, 1999. – P. 33.
308. Raskin, D. C. Does science support polygraph testing? [Текст] / D. C. Raskin // The polygraph test. Lies, truth and science. – SAGE publications, 1988. – P. 96.

Передмова	3
РОЗДІЛ 1 ПСИХОФІЗІОЛОГІЧНИЙ МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ІДЕАЛЬНИХ СЛІДІВ	5
§ 1. Поняття ідеального сліду в криміналістиці.....	5
§ 2. Поняття і види асоціативних зв'язків	28
§ 3. Механізм формування ідеальних слідів.....	45
§ 4. Психологічні особливості процесу забування.....	62
РОЗДІЛ 2 НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ У РОБОТІ З ІДЕАЛЬНИМИ СЛІДАМИ	72
§ 1. Проблема вилучення ідеальних слідів за допомогою науково-технічних засобів	72
§ 2. Допустимість та правомірність використання науково- технічних засобів у роботі з ідеальними слідами	86
§ 3. Техніко-криміналістичні прийоми	98
РОЗДІЛ 3 ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ІДЕАЛЬНИХ СЛІДІВ	103
§ 1. Наукові основи формування тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів.....	103
§ 2. Проблема систематизації тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів.....	122
Список використаних джерел	137

Наукове видання

ЗАТЕНАЦЬКИЙ
Дмитро Вікторович

**Ідеальні сліди в криміналістиці
(техніко-криміналістичні
та тактичні прийоми їх актуалізації)**

Монографія

За редакцією професора *В. Ю. Шепітька*

Редактор *А. В. Єфименко*
Коректор *М. М. Поточняк*
Комп'ютерна верстка *В. М. Зеленька*

Підписано до друку з оригінал-макета 15.04.2010 р.
Формат 84×108 1/32. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум. друк. арк. 8,1. Обл.-вид. арк. 8,77. Вид. № 487.
Тираж 500 прим.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.

Виготовлено у друкарні СПДФО Білетченко
8 (057) 758-35-98